

44

İlqar Fəhmi

BAKI TARİXİNDƏN
KOLLAJ

Birinci kitab

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

9089

“Bakı tarixindən kollaj” əsəri Bakının tarix və etnoqrafiyasına özünəməxsus müəllif baxışını əks etdirir. Əsərdə Bakının şəhər kimi formalaşması, inkişaf etməsi, Bakı tarixində baş verən əhəmiyyətli iqtisadi-siyasi, demoqrafik hadisələr bir qədər ironik üslubda təsvir edilmişdir.

Tarixi həqiqətlərlə müəllif təxəyyülünün bir-birinə sərindığı bu kitaba Bakı haqqında sırf tarixi material kimi baxmaq məsləhət görülmür.

Bu Bakıdır, amma o Bakı deyil.

Az2

İlqar Fəhmi. Bakı tarixindən kollaj (birinci kitab).
Bakı, Qanun, 2010, 292 səh.

Üz qapağının dizaynı və
kompyuter tərtibatı:
Sahib Qəniyev

Operator:
Lalə Allahverdiyeva

Korrektor:
Ceyran Abbasova

Çapa imzalanmışdır: 15.04.2010
Formatı 70x100 1/32. Fiziki ç/v 18,25.
Tirajı 1000.

ISBN 978-9952-26-093-9

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alətava 9.
Tel: (+994 12) 493-84-30; 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
E-mail: xuduoglu@gmail.com
Web: qanun.az

© Bütün haqlar "Qanun" nəşriyyatına mənsubdur.
Kitabın təkrar, yaxud hissə-hissə nəşri, başqa dillərə tərcümə izni,
yayımı "Qanun" nəşriyyatına mənsubdur və qanunla qorunur.

OXUNMASI VACİB OLMAYAN MÜQƏDDİMƏ

Ceyms Coys vətəndən çox-çox uzaqda, İtaliyanın Triyest şəhərində oturub Dublin və dublinlilər haqqında romanını yazırdı, İrlandiya paytaxtının köhnə kvartallarını, küçələrini gəzirdi, hər məhəllənin keçmişinə baş vururdu, hər tikilinin tarixçəsində eşələnirdi. Bəlkə, ona görə gəlib əsərini İtaliyada yazırdı ki, hər hansı bir predmet içəridən bir cür, kənardan isə tamam başqa cür görünür və Coys da öz Dublininə kənardan baxmaq istəyirdi.

Orxan Pamuk Amerikada, Nyu-Yorkun "Kolumbiya" universitetinin kitabxanasında oturub "Qara kitab"ı yazırdı, yaratdığı obrazın cildinə girib İstanbul köhnə məhəllələrini, dükan-bazarını gəzirdi, qayığa minib Bosforda üzürdü, köhnə İstanbul əhlinin xarakterini açır, insanları bir-bir təsvir edirdi.

Qəribə də olsa, mənə elə gəlir ki, həm adıçəkilən iki əsərin, həm də oxşar taleli, oxşar məzmunlu başqa əsərlərin uğur qazanmasına səbəb istedad faktoru ilə bərabər yazıçının öz şəhərinə bir qədər aralıdan baxa bilməsi olub və bu uzaqlıq yazıçıya öz doğma şəhərinin bir çox spesefik xüsusiyyətlərini açmaqda yardımçı olub. Hər halda, mən belə düşünürəm.

Mən Bakının göbəyində, yəni Respublika sarayının arxasındakı evlərin birində rahatca oturub Bakı tarixi haqqında nəsə yazmaq istəyirəm, amma şəhərin ortasında olsam da, özümü Bakıdan o qədər uzaqda hiss edirəm ki, bu uzaqlığın yanında Dublinlə Triyest, İstanbulla Nyu-York arasındakı məsafə insan ömrü qədər qısa, balaca görünür. Çünki bu şəhərlər arasındakı məsafə yalnız kilometrərlə ölçülürdüsə, mənim Bakımı məndən varlıq-yoxluq sərhədi ayırır, yəni mən varam, Bakım isə artıq varlıq çərçivəsindən kənardadır. Bakının varlıqdan kənar bir məxluq olmasını həmişə hiss etdiyim kimi, məhz bu kitabı yazmağa başlayan vaxt da hiss edirdim və mənə elə gəlirdi ki, bu saat mənim oturduğum ev də varlıqla yoxluğun sərhədində, bir növ Bərzəx aləmi kimi bir yerdə məskunlaşıb və bu Bərzəx aləmi kəndirbazın yelləndiyi ip qədər nazikdir. Sağ tərəfdə varlıqdır, sol tərəfdə yoxluqdur və kitabımı yazdığım müddətdə əməlli-başlı hiss edirdim

ki, mənim kəndirbaza bənzər evim getdikcə daha çox sola əyilməkdədir.

Elə də oldu. Mən Bakı haqqında kitabımı Respublika sarayının arxasındakı evimdə yazmağa başladım, hissə-hissə dərc etdirdim, hətta qəzet versiyası kitab kimi çap da olundu, lakin əsərin tam variantını kitab kimi görmək bu evə nəsbil olmadı, kəndirbazın əlindəki uzun taxta o qədər sola əyildi ki, axırı onu da özüylə bərabər apardı yoxluq aləminə. Yəni mənim ordakı evimi söküb qoydular yerə.

Ümumiyyətlə, mən ömrüm boyu Bakının mərkəzində yaşamışam, amma bəzi xoşbəxtlər kimi bir evdə yox. Üç dəfə ev dəyişmişəm, üçündə də evimiz sökülüb. Yəni mənim bütün uşaqlıq və yeniyetməlik xatirələrim Qırxpilləkənin yanındakı, Respublika sarayının arxasındakı yeni tikililərin altında qalıbdı. Amma köhnə evdəki qorxu burda da məni rahat buraxmır, düz qarımızın qarşısında, küçənin o biri üzündə biri ucalır, üç tərəfə açılan pəncərələrimizin qarşısını da yenə də göydələnlər kəsir. Eləsi var tikilib qurtalıb, eləsi var ki hələ də tikilməkdədir. Düzdü, lap mənim evimə söykənməyiblər və bu cəhətdən bəxtim gətirib ki, evimə düşən gün işığı tam kəsilməyib. Mənimlə göydələnlər arasında hələ bir həyətlik məsafə var. Amma

qonşular deyir ki, yaxın illərdə bu evlər də söküləcək və Mərkəzi Univermağın aşağısında, Keçmiş Erməni kilsəsinin arxasında göydələnlərdən ibarət uzun bir kvartal olacaq.

Elə bil ki bu yarım beton monstrların məqsədi məni şəhərin mərkəzindən qovub çıxartmaqdı. Öz-özümə söz vermişəm ki, bura da sökülsə, daha ev almayacam, iri bir kater alacam və gətirib saxlayacam Bulvardakı Yaxt-klubda, orada yaşayacam, Bakıya da kənardan baxacam. Beləliklə, həm yarım beton monstrların arzusu yerinə yetəcək, yəni məni şəhərin mərkəzindən çıxaracaqlar, həm də mənim istəklərim puç olmayacaq, çünki öz Bakıma dənizdən də olsa, baxa biləcəm.

Amma bunu elə-belə, sözgəlişi danışdım. Amma vaxt var idi ki, bütün bunlar heç ağılıma da gəlməzdi, elə bilirdim ki mənim Bakım həmişə mənimlə olacaq, mənim olacaq və mən nə vaxtsa, uzaqdan dayanıb onu təsvir eləmək məcburiyyətində qalmayacam.

Bəli, mən təsvir etmək istədiyim Bakıdan çox uzaqdayam, hərçənd ki, zaman etibarilə bizi cəmi bir neçə onillik ayırır. İyirmi-iyirmi beş il bundan əvvələcən sürünə-sürünə də olsa mənim Bakım hələ yaşayırdı; çox qocalsa da, haldan düşsə də, görkəmi çox dəyişsə də diqqətlə baxanda hiss olunurdu ki, bu, mənim Bakımdır; bu, həmin Bakıdır - həyat-

ləri qır iyi verən, asfalt yollarının qıraqlarında sınıq limonad şüşələri parıldayan, dəniz sahillərində neft qalıqları yığılan, qağayılarının da rəngi mazutdan qaralan, toz-torpağı adamın ağız-burnuna dolan, Xəzrisi əldən çanta, başdan papaq qapan... (bu siyahını sonsuzluğa qədər uzatmaq da olar) bizim Bakı.

Amma indi həmin Bakı yoxdur, nənəm demişkən, pişik apardı. Mənim Bakımı fasilə vermədən, gecə-gündüz böyük həvəs və şövq ilə ütüləyirlər-əhəngləyirlər, ütüləyirlər-əhəngləyirlər və bir azdan Bakı tarixi ağappaq, hamar bir kəfənə çevriləcək ki, mənim kimi kiflənmiş köhnə bakılıları ağışuna alıb aparacaq ora, bütün gərəksiz məxluqların atıldığı yerə, yəni, o dünyaya...

Hərdən mənə elə gəlir ki, şəhərlərin də öz kainatları, o dünyaları - bu dünyaları, cənnətləri-cəhənnəmləri olur; yaranırlar, inkişaf edirlər, böyüyürlər, sonra da yavaş-yavaş tənəzzülə uğrayırlar, məhv olub gedirlər. Dünya tarixində bir çox şəhərlər olub ki, onlardan indi yalnız xarabalıqlar qalıb. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, mənim Bakım bu saat o dünyanın astanasındadı və sakitcə oturub cənnətə, yaxud cəhənnəmə düşəcəyi barədə dərin, monumental düşüncələrə dalıb, bu dünyada etdiyi əməlləri götür-qoy edir, günahlarına görə Allaha nə cavab verəcəyini düşünür...

Kimlərsə etiraz edib, deyə bilər ki, Bakı heç də uçulub-dağılmır, əksinə, günü-gündən böyüyür, inkişaf edir, gözəlləşir, təmizlənilir və s. Yox, əzizlərim, xahiş edirəm diqqətli olun, çünki indi hamımızın gördüyü Bakı, mənim haqqında danışmaq istədiyim Bakı deyil, onun oğludur. Ümumiyyətlə, insanların ailə şəcərəsi ilə şəhərlərin taleyi arasında da oxşarlıq çoxdur və müxtəlif paralellər aparmaq üçün saysız-hesabsız faktorlar var. Fərq isə mənə bircə bundan ibarətdir ki, insan ailəsində övlada adətən valideynlərin adını qoymurlar. Şəhərlərin taleyi isə başqa cürdür, övladın adı çox vaxt valideynin adıyla üst-üstə düşür, yaxud, yalnız cüzi dəyişikliyə uğrayır. Bu mənada şəhərləri rus ailələrinə bənzətmək olar, onlarda uşağa valideynin adını qoymaq praktikası çox yayılıb, məsəlçün, İvan İvanoviç, Pyotr Petroviç və s.

İndiki Bakını da mənə Bakı Bakıyeviç adlandırmaq düzgün olar. Oğul Bakı hamımızın indi gördüyü şəhərdir, mən isə bu şəhərin atası, babası və ümumiyyətlə, əcdadları barədə danışmaq istəyirəm. Məni buna vadar edən isə aşağıdakı səbəblərdir. Adətən hər oğul atasından yadigar olaraq həmişə nə isə saxlayır - şəkillər, hansısa məişət predmetləri, daha nə bilim nələr. Şəxsən mənə rəhmətlik atamdan bir albom şəkil, mal sümüyündən düzəlmiş iki

təsbeh, bir qutu saatsazlıq alətləri və beş dəftər fəlsəfi rübai (əlbəttə ki, bu rübailər gecə-gündüz Xəyyamı oxuyub "Staliçını" araqdan gillədən köhnə bir bakılının sayıqlamalarından başqa bir şey deyil, yoxsa indiyəcən çoxdan onları çap eləmişdim) və bir neçə başqa şey qalıb ki, hal-hazırda mənə lazım olmasalar da onları az qala göz bəbəyim kimi qoruyuram, çünki rəhmətlik atamla surətbəsürət söhbət etmək, öz dərdimi bölüşmək, məsləhət almaq, bir sözlə, öz əslimə qayıtmaq istəyəndə bu predmetlər mənə yardımçı olur, onlara toxunmaqla, əlimə götürüb diqqətlə ora-burasını nəzərdən keçirməklə elə bil, mənimlə rəhmətlik atam arasındakı keçilməz sədd əriyib itir, arada mistik bir pəncərə açılır və mən atamı, onun vasitəsilə babamı, ümumiyyətlə bütün əcdadlarımı açıq-aydın görürəm.

Normal şəhərlər də belədir. Müasir Roma öz ata-babasından yadigar kimi müqəddəs Pyotr kilsəsini, Paris Luvr sarayını, London Biq-Benini, Milan "La-skala" operasını, Moskva "Vasili Blacenni" məbədini, Nyu-York... Yox, Nyu-York heç nəyi saxlamayıb, çünki saxlamalı bir şeyi yoxdur, əgər olsaydı onu, atam demişkən, "qəzet eliyib soxardı gözü-müzə", bu şəhərin atası-anası bilinmir; Nyu-York bəlbəbə şəhərdir. Amma Bakı axı bəlbəbə şəhər deyil, onun dağ kimi ata-babası, nəslə-nəcabəti olub.

Məsəlçün, indiki Bakının atası olan mənim kinolu-teatrlı, trolleybuslu-tramvaylı, Leninli-Kirovlu Bakım bu qədər vəfasız, etibarsız deyildi. Nə qədər müasirləşsə də, yeniləşsə də, təzə mikrorayonlar, yeni qəsəbələr dünyaya gətirsə də onları şəhərin kənarındakı düzənliklərdə yerləşdirirdi, ata-babasından qalma İçərişəhəri də, köhnə məhəllələri də əzizləyirdi, bircə daşına da toxunmurdu.

Amma indiki Bakı bilmirəm kimə oxşadı, belə bifer çıxdı, nihilist oldu. Qərara gəldi ki, ata-babadan ona heç nə qalmasa da olar, keçmişdən birdəfəlik əl üzüb yalnız və yalnız gələcəyə üz tutmaq lazımdır. Beləliklə, indiki müasir Bakı nihilizmi əlində bayraq edib başladı ata-babasından miras qalanları dağıtmağa, İçərişəhərin yarından çoxu sökülüb yerində yeni villalar tikildi, yuxarı və aşağı məhəllələrdəki qədim evlər, rahat həyətlər, köhnə olsa da, indikilərdən yüz dəfə etibarlı olan qədim mülklər dağıdılıb yerində kvadrat göydələnlər ucaldıldı, hər daşından babalarımızın iyi gələn imarətlərin yerində beton mutantlar, kvadrat heyvələr qaldırıldı.

Bəlkə də bu arzuolunmaz prosesin günahkarı təkcə müasir Bakı deyil, bəlkə də burda düşməni barmağı var. Bizimlə mərd, igid, qeyrətli müsəlman babalarımızın arasında olan ruhani-mənəvi bağları qırıb bizi yaddaşsız manqurtlara çevirmək və bu yolla

daha asan istismar etmək istəyən qüvvələrin təsiridir bəlkə bütün bunlar? Bəlkə məhz bu qüvvələr müasir Bakının beynini doldurublar ki, əgər inkişaf etmək, sivil bir şəhər olmaq istəyirsənsə səni keçmişə bağlayan bağları mütləq qırıb atmalısən, gələcəyini öz keçmişinin xarabalıqları üstündə qurmalısən. Yəqin ki, məsələ məhz bu cür olub, müasir Bakı da bütün bu qüvvələrin təsiri altına düşüb, başlayıb onların dediyini canü-dildən həyata keçirməyə, yəni ata-babasından qalma nə varsa hamısını uçurub-dağıtmağa. Amma binəvə heç cür başa düşmək istəmir ki, əgər sən gələcəyini öz keçmişinin üstündə qursan, ata-babanın bütün nişanələrini dağıdıb-töksən, birdəfəlik məhv etsən, daha sənə o bicbala Nyu-Yorkdan, Vaşinqtondan nə fərqi olacaq? Və sabah onlar kimi bicbala olmadığını nəylə sübut edə bilərsən?

Yazımın bu hissəsi bədii əsərdən çox müxalifət qəzetlərinin köşə yazılarına oxşasa da, başqa çıxış yolu yoxdur. İstəyirəm ki, oxucu məni Bakı tarixi barədə yazmağa vadar edən səbəbləri lap yaxşı başa düşsün.

Bəziləri deyə bilər ki, tutalım İçərişəhəri başa düşdük, bəs axı Bakının başqa yerlərindəki köhnə evlərin sökülüb yerində də təzə binaların tikilməsinin nəyi pisdir ki?

Belə düşüncələr əlbəttə ki yanılırlar. Əgər İçərişəhər bizim iki yüz-üç yüz il bundan əvvəlki tarixi-

mizin simvoludursa, şəhərin mərkəzində, yaxud yuxarı məhəllələrindəki həmin tikililər də yüz əlli il bundan əvvəlki Bakının yadigarlarıdır.

Qoy İçərişəhəri gəzən adam özünü on yeddinci əsrdə hiss etdiyi kimi, yuxarı məhəllələrdə dolaşanlar da, özlərini on doqquzuncu əsrdə hiss etsin. Bunun kimə ziyanı var ki? Qoy tariximizin bütün dövrlərindən, hətta sovet dövründən də nəsə bir şey qalsın...

Amma bizə qulaq asan kimdi ki... təzə Bakı öz işindədir. Yeganə gözü oxlanmış qəzəbli Təpəgöz kimi ətrafdakı hər şeyi sındırır, dağıdır, tapdalayır, xaraba qoyur. Bir sözlə, müasir Bakı bu saat ata-babasının sümüklərini yeməklə məşğuldur. Ümumiyyətlə, indi yemək zamanəsidir, təzələr dişlərini itiləyib düşüblər köhnələrin canına - təzə musiqi köhnə musiqini yemək istəyir, təzə ədəbiyyat köhnə ədəbiyyatı, təzə evlər də köhnə evləri və s.

Keçən həftə bizim köhnə həyatımızın yerində ucaldılmış iyirmi mərtəbəli nəhəng göydələni görəndə mənə həqiqətən də elə gəldi ki, bu bina bizim həyatımızı yeyib və bu saat yaraşlıq qapısından içəri keçsəm onun mədəsində, yəni, hansısa anbarında, zirzəmisində nənəmin namaz otağını, dayımın geyərçin saxladığı çardağı, babamın qır tiyanını, atamın hərdənbir dinqıldatdığı tarı və nəhayət öz qamış çərpələnglərimi, taxta avtomatlarımı, tapançala-

rımı tapacağam (əlbəttə ki, çeynənmiş, didilmiş, bir sözlə, həzm-rəbedən keçmiş vəziyyətdə).

Elə bu vaxt içimdə nə isə qaynadı, istədim ki öz taxta avtomatlarımı götürüb çərpələngimin ipindən yapışım, səmaya qalxıb yuxarıdan mənim Bakımı udmuş bu nəhəng binaları atəşə tutum, dağıdım və onların mədəsindən çıxan qırıntıları bir yerə toplayıb öz Bakımı, mənim Bakımı təzədən yığım, ikinci həyat verim, dirildim.

Qeyri-ixtiyari təzə binaya tərəf addımladım, qapıda qarşıma çıxan əcaib geyimli, cibinin üstündə "Sekyuriti" yazılmış sarışın, göy-göz oğlan mənə yaxınlaşıb soruşdu:

- Du yu spik inqliş?

Başə düşdüm ki, məni içəri buraxmayacaq, onunçün də özümdən asılı olmayaraq ingiliscə bildiyim yeganə kəlmə dilimə gəldi, "Kis may əz" qışqıraraq raqat-kadan çıxan daş sürətiylə üzünəsağı götürüldüm. Və qaça-qaça hiss etdim ki, mən öz doğma şəhərimdə yavaş-yavaş qaçqına çevrilirəm; əsl qaçqına. Hə, Bakıda yaşayan bakılı qaçqın. Ən dəhşətlisi isə bu idi ki, bu qaçış mənim xoşuma gəlirdi, daha dəqiq desəm, ürəyim buna etiraz etsə də, ruhən özümü çox yüngül hiss edirdim, elə bil çiyimdən çox ağır yük götürülmüşdü. İndi başımıza gələnləri izah etməkçün bəhanə tapılmışdı sanki. Bəhanə isə bu idi - bütün günahlar on-

lardadır, şəhərimi udan məxluqlarda, onlar güclüdür-
lər, mənim daha əlimdən heç nə gəlmir, istəsəm də bir
şey edə bilmərəm, bacarmaram, gücüm çatmaz...

Təngnəfəs olub dayandım, anladım ki, müasir
Bakının bu cür nihilist olmasının, öz keçmişini ud-
masının bir səbəbkarı da, elə mən özüməm, mənim
içimdəki tamahdı. Milyonlarla dollar alıb İçərişə-
hərdə hansısa qədimi binanı əcnəbilərə satan mə-
murla, əlli min dollar alıb nənəmin namaz otağını
satan mənim aramda zərrə qədər də fərq yoxdur.

Fərq olsa-olsa yalnız satış obyektinin ölçüsündə
və ödənişin miqdarındadır.

Bu yazdıqlarım yenə də kiməsə gülməli görünə
bilər. Deyərlər ki, axı darısqal şəraitə həyətlərdə,
alçaq evlərdə nə var ki, onların itirilməsi sənə bu qə-
dər təsir edib? Axı sən indi daha rahat mənzildə ya-
şayırsan. Hər cür kommunal şəraitin var, hamamın-
ayaqyolun evin içində, işığın- qazın normal gəlir,
yağış yağanda evin dammır, qonşular gəlib ağzının
içinə girmir, hər şey yaxşıdır, daha nə istəyirsən?

Belə düşünənlər bəlkə də haqlıdır. Mənim indiki
şəraitim həqiqətən də əvvəlkindən qat-qat yaxşıdır
və əgər nəşə itirmişəmsə də, ondan beş dəfə artığı-
nı əldə etmişəm.

Amma məni bir sual düşündürür - babalarım, nə-
nələrim onilliklər boyu bu darısqal, alçaq evlərdə,

beş-altı mənzillik xırda həyətlərdə yaşayırdılar,
ayaqyolundan tutmuş süpürgə-xəkəndazacan hər
şeyləri ümumiyyəti, bişirdikləri yeməklərdən hamıya
paylayardılar, söz-söhbətlərini biri-birindən gizlət-
məzdilər, sirt saxlamazdılar, xırda uşaqlar qonşunun
evinə girəndə heç icazə də istəməzdilər, birinin qo-
nağı çox olanda o birinin evində yatızdırardılar, xəl-
ça-palazı, pal-paltarı birgə yuyardılar, şüşəbəndlərin
pərdələrini demək olar ki, heç vaxt çəkməzdilər,
çünki bilirdilər ki qonşulardan heç biri keçəndə başı-
nı qaldırıb o birinin evinə baxmaz, lakin bütün bun-
lara baxmayaraq heç kim özünü narahat hiss elə-
məzdi, ev-eşiyindən, şəraitəzizliyindən şikayətlən-
məzdi, daha artığına nail olmaqçün dəridən-qabıq-
dan çıxmazdı, Allahın yetirdiyinə qane olardı, şükür
eliyərdi. Eləcə yaşayırdılar özləriyçün sevinə-sevinə,
gülə-gülə; elə gülə-gülə də ölərdilər, şair demişkən.

Yaxşı, bəs birdən-birə nə oldu ki, ata-babalarımı-
zın qane olduqları, rahat yaşadıkları şərait birdən-
birə bizə dözülməz gəldi, öz evimizi sıxıntılı, darısqal
hesab elədik, daha genişliyə, asudəliyə can at-
mağa başladıq, nəyə görə? Yoxsa onlar avam idilər,
zırramaydılar, yoxsa adam kimi yaşamağın yolunu
bilmirdilər?

Yox, hər şeyi bilirdilər, çox yaxşı da bilirdilər.
Bəs onda dəyişən nədir? Nə baş verdi?

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

O baş verdi ki, bizə göstərdilər; görmədiyimiz və görmədiyimizə görə də istəmədiyimiz şeyləri göstərdilər, bizim içimizdə, ruhumuzun dərinliklərində yatmış şeytani oyatdılar, tamahımızı qıcıqlandırdılar. Bizə göstərdilər ki, ayaqyolu evin içində olarsa daha rahat olar, soyuqda, küləkdə həyətə düşməyə ehtiyac qalmaz. Bizim də içimizdəki tənbelliyi qıdıqladılar, biz də qulaqlarımızı salladıb sözsüz razılaşdıq. Arvad- uşağın gözünün qabağında nazikdivarlı ayaqyoluya girib, onların qulaqlarının dibində min cür bədheybət səslər çıxartmaqla arada olan ar pərdəsini götürdük, özümüz də hiss etmədən ailədəki abır-həyanı əldən verdik.

Bizə başa saldılar ki, mətbəx şüşəbənddə, camaatın gözünün qabağında olanda qonşulara iy dəydiyinə görə bişirdiyin yeməklərdən onlara da pay göndərməli olursan, amma dəmir qapılı mənzilin dərinliklərində olarsa, heç kim sənə nə bişirdiyindən xəbər tutmaz, qohum-qonşuya da pay verməyə ehtiyac qalmaz. Bu dəfə içimizdəki simiclik hissləri yuxudan oyandı, yenə də qulaqlarımızı salladıb razılaşdıq, bu dəfə səxavətimiz, əliaçıqlığımız bada getdi.

Bizə öyrətdilər ki, həyət evində yaşayırınsızsa, yanınıza gəlib-gedən adamları hamı görür, hamı bilir ki, kimin yanına kim gəlir, nə vaxt gəlir, hansı məqsədlə gəlir. Amma bina evində belə deyil, ha-

mı öz mənzilinin dəmir qapısını bağlayıb girir içəri və sən də öz evinə kimi istəsən, nə vaxt istəsən, nə məqsədlə istəsən gətirə bilərsən, istər oğlan olsun, istər qız və bundan da heç kim xəbər tutmayacaq, heç kim sənə daxili işlərinə burun soxmayacaq. Bu dəfə də içimizdəki şəhət hissləri baş qaldırdı, yenə qulaqlarımızı sallayıb sevinə-sevinə razılaşdıq və heç özümüz də hiss etmədən namus-qeyrəti verdik əldən.

Daha sonra qonaqpərvərliyimiz, mehribançılığımız və başqa xüsusiyyətlərimiz də bala-bala əriyib getdi. Dönüb olduq beton evlər kimi soyuq, kvadrat məxluqlar.

Bu yerdə də etiraz edənlər ola bilər, deyərlər ki hər şey insanın xarakterindən asılıdır, simic hər yerdə simicdi, avara hər yerdə avaradır, tərbiyəsiz də ki eynən. Yaşadığı şərait insanın xasiyyətini bir o qədər də dəyişmir.

Bununla da razı deyiləm, çünki ilk baxışdan adi görünən bir çox faktorlar var ki, onların təsiri zahirən sezilmir. Amma bu təsirləri heç vəchlə nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Mən də bu faktoların bəzilərinə açıqlıq gətirmək istəyirəm.

Ən əvvəl mistik-sakral faktora nəzər salaq. Qədim evlərimizin tikintisində məlum məsələdir ki, heç bir texniki vasitələrdən istifadə olunmayıb. Hər daşı, tax-

tanı əllə yonub düzəldirdilər və tikinti prosesində iştirak edən hər bir yaradıcı insanın müsbət enerjisi həmin daşların, taxtaların bətninə hopur. Beləliklə, bu evlərin hər daşının, taxtasının ətrafında müəyyən mistik aura olur ki, bu da babalarımızın daxili bioenerjisinin bizə qədər gəlib çatmasına şərait yaradıb. Əlbəttə ki, bu cür irrasional faktoru bir çoxları qəbul etməyəcək, amma bu, heç nəyi dəyişmir.

İkinci faktor icma faktorudur. O vaxt insanlar bizim köhnə Bakı həyətlərindəki bir növ, açıq mənzillərdə yaşayırdısa, canında bəd xasiyyətlər olanların da özlərini o birilərinə oxşatmaqdan, yazılmamış qanunlara tabe olmaqdan başqa əlacı qalmırdı, çünki, bilirdi ki əks halda bu həyətdə, bu məhəllədə rahat yaşaya bilməz.

Məsəlçün, kimsə simicdisə, həyət evində yaşadığından şüşəbəndin arxasında biş-düş edirdi, yemək hazırlayırdı və təbii ki bunu qonşulardan gizlədə bilmirdi, məcbur olurdu ki, bişirdiyindən iki-üç qab çəkib onlara paylaşın. Bir dəfə, iki dəfə, üç dəfə və insanın içindəki simiclik hissi islah olurdu, onun yerinə səxavət gəlirdi.

Yaxud, öz evini avaraxanaya döndərmək istəyən əxlaqsız bir adam könüllü olmasa da, bundan vaz keçmək məcburiyyətində qalır, çünki bilir ki, evinə artıq adam gəlib-getsə, evdən artıq-əskik səslər çıx-

sa, yaxud, başqa xoşagəlməz hallar olsa, qonşular onun başına oyun açar, rahat yaşamağa qoymaz.

Azadlıqsevər həmvətənlərim növbəti dəfə etiraz edib deyər ki, bu cür yaşayış zamanı insanın azadlığı, müstəqilliyi əlindən alınır, o, ətraf mühitin iradəsinə tabe olur, icmanın əsirinə çevrilir.

Düzdü, mənim təsvir etdiyim mühitdə həqiqətən də, konkret bir fərdin hərəkət meydanı çox kiçikdir, insanı bu çərçivədən kənara çıxmağa qoymurlar və əlbəttə ki, azadlığı, müəyyən mənada, əlindən alınmış olur. Lakin gəlin problemə başqa tərəfdən yanaşaq; məgər insan dünyaya yalnız azad olmaqçün gəlib? Başqa bir məqsəd yoxdur?

İkincisi də ki, azadlıq heç də bizim beynimizə yeridildiyi kimi hansısa əxlaqi çərçivələrin sındırılması və insanın bütün davranışının yalnız nəfsin istəklərinə tabe olması deyil. Azadlıq tamam ayrı bir şeydir.

Əslində, mütləq azadlıq yoxdur. İnsan ya iradəsini nəfsinə tabe edib bütün ömrünü daxili istəklərini yerinə yetirməyə həsr edir, yəni nəfsinin əsirinə çevrilir, ya da əksinə, insan nəfsini, istəklərini iradəsinə tabe edir, nəfsinin hakimiyyətindən azad olur.

İndi baxaq görək bunlardan hansı əsl azadlığa daha yaxındır? Cahil insanlar şəksiz ki, birincisini seçəcəklər. Çünki onların fikrincə, əsl azadlıq insan hissiyyətinin tam sərbəst buraxılmasıdır.

Ağıllı adamlar isə əsl ruhi azadlığı nəfsin əqlə tabe olmasında görəcəklər.

Deyəsən, söhbəti çox uzatdım. Məqsədimiz heç də ağıl və nəfs barədə moizə oxumaq deyil, bunu ilahiyyat alimləri bizdən daha yaxşı edirlər.

Bizsə, sadəcə, onu demək istəyirik ki, köhnə Bakının açıq həyətlərində elə bir ab-hava hökm sürürdü ki, hər bir sakin öz istəklərini cilovlamağa bir növ məcbur edilirdi, bu da insanın nəfsin əsirliyindən qurtulub həmin azadlığa doğru addımlamasına yardımçı olurdu, əlbəttə bu, çox yaxşı bir hal idi.

Köhnə Bakını deyəsən, çox şişirtdim, ideallaşdırdım. Tanımayanlar elə bilər ki, ovaxtkı Bakı cənnət məkan idi, adamları da huri-mələk. Bütün günü can deyib can eşidirdilər, bir-birinə əl tutardılar, mehribanlıqla dolanırdılar... Əslində, ovaxtkı Bakıda da kifayət qədər oğurluq, avaraçılıq, dava-dalaş, qırğın, qiyamət, saçıydu, dışındırdı, bıçaqlaşdı olardı. Hətta müəyyən parametrlərinə görə ovaxtkı Bakı indikindən qat-qat pis idi. Lakin insanların düşüncəsində müəyyən bir çərçivə var idi və heç kim bu çərçivədən kənara çıxmağı ağılına belə gətirmirdi. İndi isə ümumiyyətlə, heç bir çərçivə yoxdur, yaxud, demək olar ki, yoxdur, çox az qalib (fikrim yenə yayındı, abzası təzədən başlamalı olacam).

Köhnə Bakını deyəsən, çox şişirtdim, ideallaşdırdım. Yalnız işıqlı cəhətlərini göstərdim, qaranlıq tərəflərindənənsə vaz keçdim. Əslində, ovaxtkı Bakı çox adi bir şəhər olub, heç nə ilə başqalarından fərqlənməyib, adamları da fəvqəladə olmayıblar, yaxşısı da olub, pisi də. Lakin bütün bunların mənim Bakıma dəxli yoxdur, çünki mənim Bakım sizin indi gördüyünüz Bakıdan fərqləndiyi kimi, ovaxtkı camaatın gördüyü Bakıdan da çox fərqlənir.

Mənim Bakım yalnız mənimdi, çünki yalnız mənim içimdədi, mənim ruhumdadı, mənim qanımdadı və hətta deyərdim ki genimdədi. Ən əsası isə mənim Bakım heç vaxt uçulub-dağılmayacaq, mənim Bakımın köhnə həyətlərinin yerində iyirmimərtəbəli binalar ucalmayacaq, mənim Bakımın küçələrində həmişə trolleybuslar, tramvaylar dolaşacaq, dondurma satanlar altına çarx bərkidilmiş taxta qutularını qabaqlarına qatıb bütün günü "maroj", "maroj" qışqıra-qışqıra tinləri, dolanları gəzəcək, yaşlı-cavan quşbazlar şalvarlarının balaqlarını, köynəklərinin qollarını çırmalıyıb, damda göyərçin uçurdacaq, axşamlar əllərində təsbəh fırladan, başlarından "aerodrom" şapkaları əskik olmayan Bakı kişiləri küçələrin o üz-bu üzündə şakkaşuruknan nərd atacaq, dirsəyəcən yağın, benzinin içində olan şoferlər qapılarında saxladıkları hökumət maşınlarının kopotu-

nu qaldırıb motorunda eşələnəcək, ağzıdualı, başı buxarı papaqlı, şəvə saqqallı ağsaqqallar tut ağaclarının altında yığışib Seyid Əzimin, Füzulinin qəzəllərini xırdalıyacaq, arvadlar həyətlərdə paltar yuyayuya dünən axşam televizorda göstərilən indeyski kinonu müzakirə edəcək, uşaqlar da gah çərpələnk uçurdacaq, gah da taxta avtomatlarla, tapançalarla silahlanıb dava-dava oynayacaq. Və başdan-başa qır iyi verən bu İdilliyə əbədiyyətə qədər dəyişməyəcək, hər şey olduğu kimi qalacaq, heç kim qocalmayacaq, ölməyəcək, heç yer uçurulub-dağıdılmayacaq, hər şey olduğu kimi qalacaq. Mən də Əzrayılın dəvətnaməsini alana qədər qır iyi verən bu tablону hər gün seyr edəcəm, toz basanda siləcəm, islananda qurudacam, çirk olanda yuyacam, ən nəhayət özümülə bərabər, öz içimdə o dünyaya aparacam. Bəli, o dünyaya. Çünki bu dünyada artıq mənim özümə yer olmadığı kimi, mənim Bakımın da yeri yoxdur. Nə mənim Bakımın, nə də onun tarixinin. Mənim Bakımın tarixi isə adamın içini yeyir.

BİRİNCİ FRAQMENT

Bakımın tarixi adamın bütün içini yeyir. Yox, bəlkə də yemir; hə, belə daha səhih olar, yemir, dişləyib qopardır adamın içini, bir az çeynəyir, diliylə o yan-bu yana fırladır, ağzının suyunda isladır, büzüşdürür, boğur, sonra da, tufürür bayıra. Adamın içi şappılıyla yapışır dığır-dığır asfaltın üstünə, başlayır asfaltın istisində qıqcırmağa. Axırda da, yoldan ötənlərin birinin ayaqqabısının altına yapışib gedir gəzməyə, ta ki, həməm ayaqqabı yağışa düşüb təmizlənənə qədər sülənir özüyün.

Bakımın tarixi vampir kimi şeydir. Vampir adamın qanını sovurur, Bakımın tarixi adamın içini. Hərdən doymayanda çölünə keçir, aramla onu da həzm-rəbedən keçirir.

Bakımın tarixi həm vampirə oxşayır, həm də mənim babama. Əslində, babam özü elə Bakımın tarixidi,

ya da əksinə, Bakının tarixi elə mənim babamdı - bunun bir o qədər fərqi yoxdu. Bakının tarixi deyəndə gözümlün qabağına həmişə babam gəlir: o da heç vaxt meyvəni bütöv yeməzdi, çeynəyib suyunu udandan sonra puçalını tüpürərdi bayıra. Bəlkə, bu, sadəcə asosiasiyadır, həqiqətə dəxli yoxdu, bəlkə də var.

Babam Bakı tarixinin təzahürüdür, simvoludur; babamın dişləri yox idi, protez taxardı, hərdən protezini qarışqa da basardı. Axırda babama başa saldırlar ki, diş, daha doğrusu, protez dişləri suyla dolu stəkanda saxlamaq lazımdır. Kişi bu məsləhətə əməl edəndən sonra babamın dişləri qarışqa yaylağı olmağı tərgitdi. Çünki qarışqalar amfibiya deyil, suyla dolu stəkanın dibinə enə bilmirlər, boğulurlar.

Bakı tarixinin də dişləri tökülüb. Əgər tökülməşəydi, belə bədbəxt, miskin günə qalmazdı, ona təcavüz edənləri canavar kimi didib-parçalardı, daha mənim kimi bifer müdafiəçilərin ümidinə qalmazdı.

Babamın Bakı tarixindən fərqi bircə ondaydı ki, kəşinin binayi-qədimdən qırdan xoşu gəlməzdi. Bakı isə qırı hədsiz dərəcədə sevirdi. Dünyada ikinci elə bir şəhər yoxdu ki, qırı Bakı qədər məhəbbət bəsləsin. Dünyadakı şəhərlərin çoxusu, ümumiyyətlə, qırı nə olduğunu bilmir. Bilmir, heç öyrənmək də istəmir. Heyif, gərək öyrənəydilər, çünki atalar deyib: "Bilməmək ayıb deyil, bilməyib öyrənməmək ayıbdı".

Onlar (yəni dünyanın başqa şəhərləri) örtük kimi şifer, kirəmit, alüminium təbəqələr, nə bilim, ayrı şeylər işlədir. Bakının tarixi isə bu məqsədlə ancaq qırdan istifadə eliyib. Bakının tarixi, öz içində saxladığı evlərin, dükanların, qarajların, anbarların, hətta ayaqyolların hamısının damını qırıla örtüb.

Qırı Bakının mənəvi dəyərlərindən, sərvətlərindən biridir. Yox, biri deyil. Qırı Bakının yeganə maddi-mənəvi sərvətidir. Niyə? Çünki qırı neftayırma zavodlarında neftdən benzin, kərasin düzəldilən zaman yerdə qalan artıq-əskik zir-zibillərdən əmələ gəlir. Yəni, neftin içindən benzini çıxarırlar, kərasini çıxarırlar, mazutu çıxarırlar, bunlar neftdən ayrıldıqdan sonra yerdə qalır saqqız kimi qatı, ağır bir məhsul ki, buna da qırı deyirlər. Əgər Bakı tarixi müasir gənclər kimi gecə-gündüz saqqız çeynəmək fikrinə düşsəydi, yəqin ki, yalnız ağızından qırı-saqqız əskik olmazdı.

Başqa ölkələrdə bu qırı ancaq yollara çəkməkdən ötrü istifadə olunur. Qırı göndərilər zavoda, ona bir az çınqıl, xırda daş, nə bilim, sonra nələr vurub eliyirlər asfalt, gətirib yaxırlar yollara. Düzdü, bizdə də asfalt olub. Lakin asfalt salmazdan əvvəl bakılılar həməni qırı evlərinin damına yaxmağı öyrəniblər.

Evlərin damına şifer vurmaq yaramır, çünki Bakının xəzrisinə şifer tab eləmir, yavaş-yavaş mis-

marlarını boşaldır, sonra da damdan alıb yerə çırparaq sındırır. Rus izbuşkaları kimi taxta damlar da eləmək olmur, çünki Bakının dövrəsində o qədər meşə yoxdur ki, taxta-şalban da bol olsun. Bizdə bol olan bircə qırdı, qapqara qır. Bakı tarixinin, bakılıların yeganə sərvəti. Yox, neft yox, qır, məhz qır. Çünki Bakı neftindən əmələ gələn kerasini də, benzini də əcnəbilər daşayıb aparıblar öz maşınlarına yedizdirməyə. Bakıya və bakılılara qalan bircə bu qır olub, onu da götürüb yaxıblar evlərinin damlarına ki, bari yağışın, qarın qabağını alsın.

Bakının damları cəhənnəmə gedən asfalt yolu xatırladır, fəqət, bu, bütöv bir yol zolağı yox, yolun qayçılanıb doğranmış formasıdır.

Bakının tarixi qara, qır damlardan ibarət mozai-kadır. Məncə, bizim torpağın altından neft yox, elə qır çıxsaydı, daha yaxşı olardı, əcnəbi qurumsaqlardan canımız qurtardı.

Maraqlıdır, görəsən, neftin emalından sonra artıq qalan zir-zibili, qara-qura saqqızı evlərin damına yaxmaq kimin ağına gəlib? Başqa sözlə desək, Bakının ilk qırçısı kim olub? Və görəsən, bu adam bilibmiş ki, dünyanın ən böyük kəşflərindən birini eliyib? Yəqin ki, bilib. Bakılılar nə elədiyini bilən adamlardı.

Bakı tarixi qır iyi verir, ... ya da əksinə, qırdan Bakı tarixinin iyi gəlir. Ələlxüsus yayda, ələlxüsus

günortalar, gün qırı qızdırıb yumşaq saqqıza döndərəndə.

Yayda, günün günorta çağı, Bakı damlarına çıxmaq olmaz, çünki ayaqqabıların altı da neftdən əmələ gələn rezindən düzəlir və iki əmioğlu bir-biriylə elə qucaqlaşır ki, yayda, günün günorta çağı bizim damlara çıxan adam öz ayaqqabıları ilə vidalaşmalı olur. Ayaqqabıların qara altlığı yapışır qıra, heç cür qopmur.

Qır da Bakı tarixinin simvoludur. Bakı isə çox kinlidir, qəzəblidir, öz tarixinin simvolunu tapdanyanları sevməz, cəzalandırır.

Gecələr Bakı damlarına çıxmaq olar, çünki qaralıqda damın qırı ayaqqabı altlığına çevrilmiş rezin əmioğlusunu tanımır, ona görə də bağına basıb qucaqlamır. Bakıda kimsə, nə səbəbdənsə yay aylarında dama çıxmaq istəsə, bunun üçün mütləq gecəni gözləməli olurdu.

Bakı qırının üzü üzələr görüb. Ən çox gördüyü isə Xəzrinin üzüdür. Külli-kainat dörd ünsürdən ibarətdir; ab, atəş, xək, bad. Yəni, su, od, torpaq, hava. Torpaq Bakıya öz içindən çıxartdığı qırı bəxş eliyib, hava isə Xəzrini. Xəzri ilə qır eyni vaxtda yaranıblar - biri torpağın içində, biri də üstündə. Qırı torpaqdan çıxarıb atıblar havaya, amma havanı torpağın içinə soxan olmayıb. Ona görə qır Xəzridən a-

şığıda məskunlaşmasına baxmayaraq ondan bir mərtəbə üstündür.

Bakının tarixi qara-boz naxışlı xalçadır. Qara naxışlar qırlı damlardır, boz naxışlarsa Xəzrinin səpələdiyi toz-torpaq. Toz-torpaqla damların qırı üzvi vəhdətdədir. Qır Bakı tozundan özünə yorğan düzəltməyi yaman sevir. Əfsuslar olsun ki, bu yorğan o qədər də davamlı deyil, yağış yağan kimi parça-parça olur.

Yox, Bakı tarixini təkcə qara-qura xalçaya bənzətmək düz olmaz. Çünki arada şüşəbənd məsələsi var. Başqa sözlə desək, Bakı tarixi qara-boz xalça, şüşəbəndlər isə onun şahmat taxtasını xatırladan güzgüsüdür. Sadəcə, bu taxtada bütün xanalar eyni rəngdədi - şüşə rəngində, yəni şəffaf. Bu şüşənin o biri tərəfində bakılıların təsbehləri görünür.

Şüşəbəndlərin də qırdan xoşu gəlmir. Damları qırlayanda mütləq isti qırın bir hissəsi damın qırağından axıb şüşələrin üstünə tökülür, onları ləkələyir, bu da ki şüşəbənddə qıra qarşı çox mənfi münasibətin yaranmasına gətirib çıxarıb.

Bakı damlarındakı qır da, bu damları süpürən Xəzri də, canlı məxluqlardı. Hər ikisinin ruhu var və bu ruhlar, qərribə də olsa, maddiləşib. Əlbəttə ki, göyərçinləri deyirəm. Goyərçinlər qır damların ruhudur, bəlkə elə, Xəzrinin də ruhudur...

Yox, düz olmadı. Goyərçin ruh-filan deyil. Tük-lü, lələkli, quyruqlu ruh olmur. Goyərçin damların övladıdır. Bu, daha düzgündür.

Bakı damlarını kişiyyə bənzətsək, deməli, quşxanalar da, onların məşuqələri hesab olunmalıdır. Goyərçinlər isə bu iki sevən məxluqun əziz-xələf övladları. Əlbəttə ki, qanunsuz övladları. Çünki quşxanalar Bakı damlarının qanuni arvadı ola bilməz. Qırlı damların altındakı evlərdən fərqli olaraq, üstündə tikilən quşxanaların heç bir möhürlü, imzalı sənədi - kupçisi, texniki pasportu olmur. Ona görə də goyərçinləri bicbala hesab etməmək lazımdır.

Kişilərin hamısına məşuqə saxlamaq xoşbəxtliyi nəsbil olmadığı kimi, Bakı damlarının da, heç də hamısı quşxanlı deyil. Yalnız beşindən-onundan birinin üstündə quşxana düzəldilib.

Damların qırı goyərçinlərin atasıdısa, onda Xəzri də, onların əmisi hesab olunur. Xəzri goyərçinləri çox istəyir, anıma goyərçinlər bu zəhmli əmilərdən qorxurlar. O gələni kimi tez qaçıb girirlər analarının qarnına. Quşxanalar kenquru kimi bir şeydilər. Nigarançılıq olan kimi balalarını yığırlar öz içinə.

Xəzri evdə olmayanda goyərçinlər o saat göyə qalxırlar, yəni əmisigilə gedirlər. Qalxırlar yuxarı, fırlanırlar, uçuşurlar, oynayırlar, hərdən elə olur ki,

aşağıdan nöqtə boyda görünürlər. Aşağı enəndə də azırlar, gedib düşürlər başqa quşxanaya.

Bütün əxlaqlı kişilər öz qardaşlarının məşuqələrinə nifrət etdikləri kimi, Xəzri də, Bakı damlarının məşuqələrinə, yəni quşxanalara nifrət edir, onları görən gözü yoxdur. İmkanı düşən kimi bu taxta daxmacıqlara hücum edir, onları yumruqlayır, təpikləyir, damdan aşağı atmağa cəhd edir. Yazıq quşxanalar da təpik altına düşən fahişələr kimi cırıldayır. müqavimət göstərirlər. Xəzrinin bu xasiyyətinə ham: bələd olduğu üçün quşxanaları, adətən, damların külək tutmayan künc-bucaqlarında yerləşdirirlər. Bu da təbii ki, Xəzrinin xoşuna gəlmir, hirsini yenə qır damlarının üstünə tökür, yerdən qaldırdığı toz-torpağı səpələyir onların başına. Xəzri də belə xəzridi - hikkəli, hirsli, əlindən bir iş gəlməsə də özündən başqa heç kəsi bəyənməyən, hamıya yuxarıdan aşağı baxan - eynən bizim yazarların çoxu kimi.

Xəzri hamıya yuxarıdan aşağı baxmaq xüsusiyyətilə bizim "sənətçi"lərə bənzəsə də, hər halda bu avaralardan daha üstündür, çünki onlardan fərqli olaraq, Xəzrinin heç olmasa camaata bir xeyri dəyir, yəni Bakının havasını təmizləyir. Xəzri Bakı zonası üzrə ekoloji müfəttişdir. Yox, müfəttiş yox, bilavasitə ekoloji süpürgədir, zir-zibil iyi verən havanı süpürüb aparır, yerinə təzəsini gətirir. Amma elə vaxt

da olur ki, təzəsi köhnəsindən betər olur. Bu isə o deməkdir ki, bizim ekoloji müfəttişimiz rüsvətxördür, ya da həlləm-qəlləmdi. Kəfi istəyəndə havanı təmizləyir, istəməyəndə zəhərləyir.

Xəzri həm də bakiylər üçün abır-həyə, namus-qeyrət qoruyucusu olub. Xəzri şəhərdə bir balaca diqqətini yayındırırsa, kişinin başından papağı gedəcəkdə, arvadın əlindən çarşabı. Ona görə də əvvəllər Bakıda kişilər papaqlarından bərk-bərk tutmağa öyrəşmişdilər, arvadlar da çarşablarını. He-yif ki sonra Bakıdakı binalar hündürləşdikcə Xəzrinin təsiri də azaldı, kişilər papaqlarını, arvadlar da çarşablarını bərk-bərk tutmalı olduqlarını yavaş-yavaş unuttular və nəhayət bir də onu gördülər ki, nə papaqdan əsər-ələmət qalıb, nə də çarşabdan.

Bələ bir ehtimal var ki, Xəzri sözü Xəzər dənizinin adından əmələ gəlib. Ola bilər. Hər halda bu dünyada hər şey nədənsə əmələ gəlib, hər varlığın yaradılış mənbəyi var, bircə Allahdan başqa.

Allahla deyə bilmərəm, ancaq, Xəzər dəniziylə Xəzrinin münasibətləri çox maraqlıdır. Xəzri Xəzərin papağına oxşayır, ya da yox, papağa yox, örpəyə. Xəzri Xəzərin toz-torpaqlı örpəyi, yaxud kələğayısıdır, çünki Xəzər abır-həyəli dənizdir.

Xəzər dünyadakı iki abır-həyalı, bakirə dənizdən biridir; qapalıdır, bağlıdır, açılmayıb və çox güman ki, heç vaxt açılmayacaq. Əgər Xəzərlə Qara dəniz arasındakı məmləkətləri batıracaq bir zəlzələ olmasa. Nə vaxtsa, belə bir zəlzələ olsa, onda Dünyaya okeanı Xəzər dənizinə də yol açacaq və Xəzər bəkirəliyini itirib olacaq o birilər kimi "açıq dəniz".

Allah eləməsin. Elə olarsa, bəs bizim ağ balığımız necə olacaq? Onsuz da bizim vəhşi münasibətimizdən bezib. Sadəcə, getməyə yeri yoxdu, əgər Xəzər "açılsa", ilk olaraq aradan çıxan elə ağ balıq olacaq.

Xəzri Xəzərə bol-bol toz-torpaq hədiyyə edir, Xəzər də bu toz-torpağı udar, yığar dibinə və beləcə, Xəzərin səviyyəsi ildən-ilə qalxar.

Xəzri Xəzərə təkcə toz-torpaq hədiyyə eləməzdi, aradabir beşdən-üçdən balıqçı da bağışlayardı. Lakin Xəzər abır-həyalı olduğu üçün çox vaxt bu bəxşisləri götürməzdi, balıqçıların meyitlərini atardı sahilə.

Bəlkə də, Xəzər bezmişdi eyni şeydən. Nə qədər eyni hədiyyələri qəbul eləmək olar. Elə həmişə toz-torpaq və günün altında rəngi qaralmış balıqçılar. Onun yerinə hər kim olsaydı, qaytarardı bu hədiyyələri.

Xəzər eyni zamanda bakılıların çörək ağacıydı. Çünki Bakının, Abşeronun torpağı bir o qədər də münbit deyil, yaxşı məhsulu olmur, yarımşəhralıq-

dı. Ona görə də bakılılar gözlərini torpaqdan çəkib dənizə dikiblər. Bakılıların çörək ağacı dənizdə əkilib; dənizin ta ortasında. Bu çörək ağacı çox bərəkətli idi, heç vaxt heç kimi əliboş qaytarmır, bircə Xəzri olmasaydı... Bayaq dediyimiz kimi Xəzri tez-tez özündən çıxıb dənizdə bitmiş bu çörək ağacını möhkəmcə silkələyirdi, ağaca dırmaşmış fəqir balıqçılar da dəymiş tut kim ağacdən qopardılar və tökülərdilər aşağıda dayanıb ətəyini açmış Əcəlin qucağına.

Xəzriylə Xəzər həm də əcəlin köməkçiləridirlər. Bizim balıqçıların çoxu qırx-qırx beş ildən çox yaşamazdı. Bakıda qoca balıqçılara çox nadir halda rast gəlmək olar.

Başqa ölkələrdə də balıqçılar tez-tez batır, lakin Bakıdakı qədər yox, çünki o tərəflərdə Xəzri kimi vələdüznə yoxdur...

Xəzərin balıqçılardan xoşu gəlmir. Səbəb isə məlumdur, bəlkə də naməlumdur...

Xəzridən çox danışsaq da, Gilavarın adını çəkmədik. Bəlkə də eşitsə bu haqsızlıqdan inciyəcək, kūsəcək, qaşqabağını salladacaq. Lakin bir az düşünsə, bizi başa düşər. Atalarımız deyib: igid atını tərəflər, müxənnətsə arvadını. Yəqin ki, Gilavardan ətraflı danışsaydıq, Xəzrinin xoşuna gəlməzdi, qəzəblənərdi. Çünki müxənnət deyil, namus-qeyrət məsələsinə, bütün bakılılar kimi yaman həssasdı.

Xəzridən həmişə Xəzərin iyi, Xəzərdən isə Xəzridən başqa hər şeyin iyi gəlir. Ən çox da nöyütün.

Nöyütün əsl adı, yəni, elmi adı neftdir, bəlkə də tərsinə, neftin əsl adı nöyütdür. Allah bilir, hər halda, bəkililərin leksikonunda neft sözü olmayıb, ona görə də ikinci variant həqiqətə daha yaxın görünür. Nöyütü bir zamanlar Abşeron torpağındakı çuxurlardan vedrə ilə yığib satardılar qərrib tacirlərə. Camaat nöyütlə lampa yandırardı, məşəl düzəldərdi, arabaların çarxlarını yağlayardı.

100-120 il bundan əvvəl Rudolf Dizel adlı bir nemə alimi təzə növ mühərrik kəşf elədi ki, bu mühərrikin kerosinlə qidalanması nöyütə olan tələbatı artırdı. Kerosin nöyütün bir balaca təmizlənmiş formasıdır. Qozun qabığı təmizləyib ləpəsini ayrıca satdıqları kimi, nöyütü də təmizləyib ondan alınan kerosini, benzini yedizdirirlər mühərriklərə. Müxtəsəri, o vaxtdan bəri bu mühərrik sahibləri düşdülər dünyanın canına, başladılar nöyüt axtarmağa, axtara-axtara gəlib çıxdılar Bakıya. Gördülər ki, pəho, bura cənnətdi ki. Adamlar hətta tərliyəndə də, bədənlərindən neft damcılayır. Bu minvalla, buruq qoyub başladılar nöyütümüzü bala-bala kaçıtdamağa.

Buruqlar şprisi oxşayır. Elə bil, yekə bir dəmir şprisi soxurlar ana torpağın yumşaq yerinə, qaraqanını sovururlar bayıra.

Adam öz içindəki qara-qura xüsusiyyətləri çölə çıxardanda dost-tanış ondan üz döndərdiyi kimi, Bakı torpağı da içindəki qara nöyütü üzə çıxaran kimi bitkilər, heyvanlar ondan yavaş-yavaş üz döndərməyə başladılar. Əvvəl taxıl zəmiləri əkilib aradan çıxdı; ırmın yerlərində buruqlar peyda oldu. Sonra quşlar yox oldular; Bakının, Abşeronun mərkəzindən qaçıb Xəzərin sahillərinə sığındılar. Ən axırda da Abşeronun ləpədöyənlərində şappıldayan balıqlar sahillərdən qeyb oldular, çəkildilər dənizin dərinliklərinə. Səbəb də buydu ki, neftin emalı vaxtı yerə qalan qara-qura zibili utanıb-qızarmadan axıdırdılar dənizə və sahil zolağının üzünü qaralırdı, sanki, suyun üzünə qara boya çəkirdilər. Dəniz dönüb olurdu fağır bir zənci balası.

Dənizin üzünü qaraldıqca bəkililərin də üzünü ağarırdı, bəkililərin də. Başlarının üstündə adətən günəşi, ayı görməyə adət etmiş balıqlar bir də onda xəbər tutdular ki, neftçilər onların da damını qırırıyıblar, beləliklə, balıqlar da dönüb oldu zənci bala-ları. Elə o səbəbdən də, utandıqlarından baş götürüb getdilər dənizin ortalarına, aylı, günəşli və nöyütsüz yerlərə. Amma bədbəxtlər bilmirdilər ki, neftçilər dənizin ortasında da onlardan əl çəkməyə-cəklər. Bakıdakı nöyütü içib qurtarandan sonra, üz verəcəklər Xəzərin içərilərinə, orda da buruq qoyub

başlayacaqlar suyun altında gizlənmiş nöyütü də içməyə və yavaş-yavaş oralarda dolaşan balıqların da damını qrlayacaqlar. Bəli, balıqlar bunu bilmirdilər, bilsəydilər, ya o vaxtdan özlərini nöyüt içməyə öyrəşdirərdilər, ya da uçmağı məşq eliyərdilər.

Bakıətrafı meşələrə söz ola bilməz. Bir hissəsi: əncirliklərdi, bir hissəsi üzümlüklər, bir hissəsi də buruqluqlar. Qərribə də olsa, Bakı əncirindən, üzümündən nöyüt iyi gəlmir. Heyif, gərək gələydi, əncirin içindən də nöyüt çıxsaydı işimiz lap fısırmaq olardı. Onu da, yığış küt satardıq əcnəbilərə.

Nöyütü əvvəllər arabayla daşıyırdılar, eynən əncir-üzüm kimi, sonralar kiminsə ağına gəldi ki, dəmir borulardan istifadə eləmək daha sərfəli olar. Elə də elədilər. Mədənlərdən zavodlara, zavodlardan limanlara borular çəkildi. Bakı tarixinin səthi qoca kişilərin əlləri kimi damar-damar oldu.

Bunnan belə nöyüt aşağıdakı marşrutla hərəkət etməyə başladı - yerin içindən sürünürdü yuxarı, yəni, mədənlərin rezervuarına, ordan da qaça-qaça gedirdi neftayırma zavoduna, limana, nəhayət gəmilərə dolub üz tuturdu uzaq-uzaq məmləkətlərə.

Bu uzun marşrutun son nöqtəsi xaricdəki müxtəlif maşınların, gəmilərin mühərrikləri olurdu ki, onlar da nöyütümüzü həzm-rabedən keçirərək bir topa tüstüyə döndərüb buraxırdılar havaya.

O vaxtlar nöyütün marşrutu bizim bir çox cavanlara da maraqlı göründüyündən maddi vəziyyəti imkan verənlərin çoxusu onun yoluyla getdilər. Yəni, burdan qaça-qaça getdilər əcnəbi məmləkətlərə ki, qərbin sivilizasiya mühərriki onların ruhundakı müsəlmançılığı həzm-rabedən keçirtsin və bir burum tüstüyə döndərüb üfürsün havaya.

Bu səbəbdən də, o məmləkətlərdə təhsil alıb geri dönmən cavanlarımız daha nə müsəlman olurdu, nə bakılı, nə də ümumiyyətlə türk. Ordan gələn cavanlar din-imanı, əxlaqı itirib, ancaq savad kəsb edirdilər. Yəni, "intellegent" adlı yeni bir millətin, dinin nümayəndəsinə çevrilirdilər. Intellegentlər bizimkilərə yuxarıdan aşağı, oralardakılara isə aşağıdan yuxarı baxırdı. O səbəbdən də bizimkilərin başının təpəsini görürdülər, ordakıların ayaqlarının arasını.

Sonra isə Sovet hökuməti quruldu, "intellegent" millətini "kommunist" tayfası əvəz elədi və ümumiyyətlə, Bakıda çox şey dəyişdi. Yerdə qara qızıl, göyüdə qızıl bayraq; bir sözlə, doşab almışdıq, bal çıxmışdı - aşağı qızıl, yuxarı qızıl...

Bakı tarixində uzundurazlığına görə nöyüt buruqlarıyla bəhsə girən bir məxluq da var ki, onun adına tut ağacı deyirlər. Bizim tut ağacları o qədər uzun olur ki, az qalır başı dəysin Bakı tarixinin damına (tavanına yox, məhz damına, Bakı tarixinin ta-

vanı yoxdu). Əslində, biz tut ağacı deyəndə ağ tutu nəzərdə tuturuq, çünki qara tut bir o qədər də iri olmur (bəziləri deyə bilər ki, çinar ağaclarımız ağ tutdan da uzundur. Bəli, uzun olmağına uzundur, amma Bakı tarixində çinar olmayıb, onları sonradan kommunistlər gətirib). Ağ tut ağacları nöyüt buruqları boyda olsalar da, onlardan bir fərqi var. Buruq sadəcə uzundur, daha doğrusu uzundurazdır, ağ tut ağacları isə həm uzundu, həm də möhtəşəmdi, əzəmətlidi, vüqarlıdı. Nöyüt buruqları Bakının gələcəyidi, tut ağacları isə keçmişdi. İlk buruqları əcnəbilər icad eləyib, əcnəbilər qurub, ona görə də buruqlar elə əcnəbilərə oxşayır, yəni içi boş olurlar. Tut ağacları isə bizim köhnə kişilərə bənzərlər.

Məndən olsa deyərdim ki, tut ağacı Bakı tarixinin simvoludur, lakin bir az əvvəl həm öz babamı, həm də bizim damlardakı qırı Bakının simvolu elan elədiyimçün tut ağacına yer qalmır. Yaxşı bəs onda tut ağacı Bakının nəyi olsun?

Əşi, atalar üçdən deyib, gəlın dediyim üç şeyin hamısını Bakı tarixinin simvolu hesab edək, yəni Bakı tarixinin simvolu qırlı damda bitmiş tut ağacına dırmaşan babamın şəkli olsun.

Qoy babam Bakının qədimi kişilərinin, qır yeraltı sərvətlərinin, tut ağacı isə təbiətinin rəmzi kimi çıxış etsin.

Tut ağacının da Xəzriylə münasibətləri gərgindir, çünki Xəzri bu ağacın budaqlarını sındırır, bəhərini çıxıb yerə səpir, başına toz-torpaq ələyir.

Bakı damlarının aralarından boylanan tut ağacları asfaltı deşib çıxan otlara bənzəsə də, onlar kimi yararsız deyillər. Tut ağacları Bakı tarixinin mədəni, elmi, tərbiyəvi mərkəzləri olub. Tut ağacı xırda uşaqlara idman meydançasını əvəz edib - dırmaşıklar, tullanıblar, sallanıblar; tut ağacının kölgəsində şeir-qəzəl, meyxana məclisləri qurulub, arvadlar yığılıb laqqırtı vurub, tut ağacının altında gecələr sevgililər görüşüblər, tut ağacına çoxlu mıx çalıb asılqan düzəldiblər və s...

Bakı kəndlərində tut ağaclarının dövrəsində, adətən, çoxlu əncir əkərdilər ki, tut darıxmasın, darıxsa bəhəri olmaz. Əncir ağaclarının kölgəsində yatmağa uşaqları qoymurlar. Guya kim onun altında yatsa, cin-şeytanın hücumuna məruz qalar, yaxud əncir ağacı adamı yuxudaykən boğub öldürər. Əncir yarpaqları insan əlinə bənzəyər, elə bil beş dənə barmağı var. Çox güman ki, bayaq dediyim fikrin yaranmağı da, əncir yarpağının məhz bu formada olmasıyla bağlıdır. Allah bilir, bəlkə də hansısa köhnə bakılı yüz qram vurandan sonra gəlib yatıb əncir ağacının altında, külək də onun başı üstündəki yarpaqları tərpədir, bu bədbəxt də yarım-

yuxulu halda gözlərini açanda elə bilib ki, hansısa naməlum bir məxluq yaşıl əllərini uzadıb onu boğmaq istəyir və elə bilib ki əcinnələr ona hücum edir. Bundan sonra da hər yana səs salıb ki, bəs, əncir ağacının altında kim yatsa, cin-şeytan onu boğacaq, mən özüm canımı güclə qurtardım.

Əncir ağacını əhatə eliyən bu mistik aura ona gətirib çıxarıb ki, tut ağacından fərqli olaraq, onun gövdəsini heç kəs asılqana döndərməyib. Bəlkə də məsələ əncir ağacının pota olmasındadır. Əgər, o da tut ağacları kimi hündür olsaydı, camaat heç mövhumata-filana fikir verməzdi, bir ovuc yüzlük mixi çalardılar birbaşa onun mistik aurasına və həyətdəki artıq şeyləri asardılar bu iri mixilərdən.

Hə, beləliklə, gəlib yetişdik Bakı tarixinin ən qəribə və əcaib bir nöqtəsinə, yəni mix məsələsinə. Bakı kişilərinin, ələlxüsus yaşlı nəslə mənsub bakılıların çox əndrabadı bir adəti var; həyətin dər-divarında taxtadan düzəlmiş nə varsa, hamısının üstünə mix vurub oradan nəsə asmaq. Və Bakı həyətlərinin demək olar ki, hamısında tut əkildiyinə görə mixlərdən çoxusu, məhz, bu ağacların payına düşür.

Canlı asılqana dönmüş tut ağacları bədəninə oxşayan sancılmış xristian apostollarına oxşayır (mən bu övliyələrin şəkillərini Avropa İntibah dövrü rəsamlarının albomlarında görmüşəm və uşaq vax-

tından belə tabloları baxaraq fikirləşirdim ki, görərsən, bu oxları, nizələri yazıqların bədəninə elə belə sancıblar, yoxsa çəkilə vururlar). Şükürlər olsun ki, o vaxt şəhid apostolların bədəninə sancılmış oxlardan nəsə asmaq heç kimin ağına gəlməyib, ya da asmağa bir şeyləri olmayıb.

Amma onu deyim ki, əgər həmin müqəddəs apostolları iyirmi-otuz il bundan əvvəl Bakının köhnə həyətlərindən birində qarnıxa çəkib oxlasaydılar, bakılılar heç vaxt bu fürsəti əldən verməzdilər; müqəddəsliyə-filana əhəmiyyət vermədən biri gəlib oxdan dəmir vanna asardı, biri maşın pakerişkəsi, bir ayrısı da mis aftafa. Sonra da səhər tezdən hansı birisə qarnını sıxıb rahatxanaya qaçanda görərdi ki, asılqanın yeri boşdur, müqəddəs apostol da, mis aftafa qarışıq qeybə çəkilib.

Hər nədisə xristianların bəxti gətirib...

Harasa mix vurmaq bakılıların nəzərində çox ali bir fəaliyyət növüdür. İnsan hansısa bir obyektə mix vurub oranı asılqana döndərməklə, sanki təbiətə və hökumətə meydan oxuyur. Məsəlçün, tut ağacına mix vuranda fikirləşir ki, təbiət bunu ağac kimi xəlq eləsə də, mən onu asılqana döndərirəm, deməli, təbiətə qalib gəlirəm, əjdahayam, məndən yoxdu.

Köhnə Bakı həyətlərindəki bütün tut ağaclarının və başqa taxta predmetlərin asılqana dönməsinin

bir səbəbi də dərisqalçılıqdır. Kiçik həyətlərdə artıq şeyləri yığmaqçün ayrıca anbar tikmək imkanı olmadığından, adamlar məcbur olur əli çatan yerlərə mıx çalıb nəyi varsa oradan assın.

Bakının tipik köhnə həyətlərindən birini təsvir edək - qalın taxta qapını açıb dörd-beş ailənin yaşadığı 40-45 kv.m-lik həyətdə daxil oluruq. Həyətdə qapısının arxasına vurulmuş mıxlardan bir burum rezin şlanq (xalça-palaz yumaqçün), uşaqların düzəltdiyi "samokat" və bir neçə ədəd naməlum dəmir-dümlülər asılıb. Keçirik bir az qabağa - həyətin sağ küncündəki taxta rahatxananın divarına vurulmuş mıxlardan aftafa, süpürgə, xəkəndaz və iki ədəd plastmas vanna sallanıb. Hə, həyətin ortasında isə iri bir tut ağacı. Tut ağacının asılıqana dönmüş gövdəsindən velosiped təkəri, balta, mişar, şvabra və s. məişət predmetləri yellənir. Bütün mənzillərin qapılarının enli çərçivələrindəki mıxlara da kartof-səğan dolu kapron setkalar keçirilib.

Konardan baxanda Bakı tarixi özü elə möhtəşəm bir asılıqandır. Daha kimlər asılmayıb bu asılıqandan... Sisyanovdan tutmuş Rastropoviçovən. Bakı tarixindəki mıxlardan o qədər şey asıblar ki, qorxuram onların ağırlığına tab gətirməyə, parça-parça olub tökülüb yerə. Onda vay biz bakiylərin halına. Hər şey əlimizdən alınandan sonra daha özümüzü asmağa da

yerimiz olmayacaq. Məcbur olub öz ah-fəryadımızdan sallanacağıq. Ona da ki, heç etibar yoxdur.

Asılmağa qalanda Bakı tarixindən ən möhkəm asılan şey Qız qalasıdır. İndiyəcən müəmmalı qalır ki, Bakı tarixi bu boyda ziriltini necə saxlaya bilib və necə olub ki, indiyəcən bir dəfə də qırılıb düşməyib. Amma nə vaxtı ki qırılıb düşməyib, yoxsa bütün bakiylər Qız qalasının altında qalası olardılar, yəni, azılıb xingala dönərdilər.

Bakiylərin Qız qalası adlı bir zad, ümumiyyətlə, mövcud deyil. Kubinka var, Çəmbərəkənd var, İçərişəhər var. Axund bəni var, amma, Qız qalası yoxdur. Qəribədi. Bakı tarixinə ekskursiyaya çıxanlar ilk növbədə Qız qalasının seyrinə dalır, içinə girir, daş-divarına əl sürtür, topəsinə çıxır. Bakiylərsə hətta qalanın yanından keçəndə də, birə dəfə də olsun başlarını qaldırıb yuxarı baxırlar. Bakiylər bəni-qədimdən yerəbaxan adam olublar, göyə çox baxmayı xoşlamayıblar, çünki adam yuxarı çox baxanda papağı düşəcək yerə, qalacaq ayaq altında.

Qız qalası bakiylərin ona görə yoxdur ki, bu qalanın nə funksiyası, nə tikilmə tarixi, nə də əcaib görkəmindən bu vaxtəcən baş açə bilməyiblər. Rəşional adamlar olduqlarına görə, mahiyyətini dərk edə bilmədikləri bir şeyi təbii ki, mövcudatın bir zərrəsi kimi qəbul etmirlər.

Heç kim bilmir ki, bu zırlıtının adını nəyə görə Qız qalası qoyublar. Biri deyir ki, nə vaxtsa bir qız özünü yuxarıdan tullayıb aşağı, bir ayrıtsı belə bir fərziyyə irəli sürür ki, zərdüştlər meyitləri bunun təpəsinə düzürmüşlər, bir sözlə, hamı ağzına gələn danışır. Şəxsən mənim ağzıma gələn budur ki, bu qalanı əhatə edən pərdəyi-əsrar (yəni sirr pərdəsi, hələ də cırılmamış qaldığına görə, elə adını da Qız qalası qoyublar, başqa sözlə desək, qala qız qalıb, sirri açılmayıb, qalanın sirri öz bakirəliyini saxlayıb. Əgər bu sirri nə vaxtsa kimsə açsa bilsə, yəni, onu əhatə edən sirr pərdəsi parçalanıb dağılsa, onda, biz də bu qalanın adını dəyişib qoyarıq "Arvad qalası".

Qız qalası Xəzərlə yaxın rəfiqə olublar, söhbətləri tutub, çünki hər ikisi bakirədir və hər ikisi də qız qarıyırlar.

Bir vaxtlar bu iki rəfiqə lap yaxın idilər, aralarından yel də keçmirdi. Hər gün qucaqlaşır birgə yarıdılar. Lakin sonralar camaat bu iki qız uşağının belə isti münasibətlərində lesbiyanlıq əlamətləri olduğundan şübhələndiyinə görə onları bir-birindən ayırmaq qərarına gəldilər və Qız qalasıyla Xəzərin arasında əntiqə bir Bulvar tikdilər.

Bulvar Bakının dodağıdır, ya da dodaqlandır. Yox, yenə düz olmadı, axı bulvar bir dənədir, onda belə deyək, bakının cəmi bir dodağı var, o da bulvar-

dır. Bakı birdodaqlı şəhərdir, həm də yaman enlidodaqdır. Təyyarədən baxanda adama elə gəlir ki, şəhər başını sahilə qoyub acgözlüklə dənizin şor suyunu içir (yəqin şor su ilə şollar suyunu səhv sahib). Məncə, əcnəbilər də məhz elə bundən istifadə ediblər; Bakı başını sahilə qoyub su içən zaman tullanıb miniblər boynuna. Həm də elə möhkəm miniblər ki, indiyəcən düşürdə bilmirik, bəlkə də heç düşürtmək istəmirik. Bəlkə də düşürtmək istəyirik, amma böyüklər qoymur, çünki əcnəbiləri boynumuzdan endirməyi tələb edən qara camaatdan fərqli olaraq böyüklərimiz ağıllıdırlar, bilirlər ki bu qurumsaqlar (yəni əcnəbilər) mindikləri yerdən hələm-hələm düşən deyillər, əgər məcburi surətdə düşürtməyə cəhd eləsək, yapışdıqlarını yeri iti dirnaqlarıyla cırıb-dağıdacaqlar. Osl gənə kimi. O səbəbdən də, görək səbir edək, gözləyək ki, nə vaxt istədikləri qədər qan sovurub doysunlar, onda bəlkə öz xoşlarıyla belimizdən düşdülər. Lakin şəxsən mən başqa şeydən qorxuram. Qorxuram ki, belimizdən düşən əcnəbilər gedəndə öz yerlərini başqalarına tapşırsınlar. Yəni, biri belimizdən düşən kimi yubanmadan bir ayrıtsı minsin.

Amma bu artıq ikinci fraqmentin mövzusuudur. Hələliklə, Bakıya yağış yağır, yuxarı məhəllələrin bütün toz-torpağını yuyub aparır dənizə. Sudan gələn suya gedər, yağışdan gələn dənizə...

İKİNCİ FRAQMENT

Birinci fraqmentimiz əcnəbilərlə başa çatmışdı, daha doğrusu başa çatmamışdı, yarımçıq qalmışdı. çünki başımız qarışdı bəzi-bəzi vacib işlərə, yaz: qaldı başdı-başına, yəni yiyəsiz, yetim detdom uşaqları kimi. Elə ona görə də, bu yazımızın başı keçəl kimi görünür,

Nə isə, keçək əcnəbilərə. Əlbəttə ki, əcnəbilər Bakı tarixinə yaxın gəlməzdilər, əgər nöyüt olmasaydı. Düzdü, "qibleyi-ələm Nöyüt"ün zühurundan qabaq da Bakı tarixinə əcnəbilər gəlib-gediblər. Bəli, məhz gəlib-gediblər. Neftin zühurundan sonra isə birdəfəlik gəldilər, daha heç yerə getmədilər, tuği-lənət olub keçdilər boğazımıza, həmişəlik qaldılar burda.

O vaxtlar, yəni, zühurdan qabaq Bakıya gəlib-gedən əcnəbilərin qoyduğu ən gözəl yadigar təbii

ki Atəşgahdı. Allah o vaxt Bakıya yolu düşən Hindistan tacirlərinin canını sağ eləsin ki, öz ibadətləri xətrinə olsa da, bu Atəş məbədini tikdirdilər. Bari, indi xarici turistlərə göstərməyə bir şeyimiz var.

Bakı tarixini ilk dəfə seyrə çıxan əcnəbilərin təəcübünü, heyrətini təsəvvür etmək çətin deyil. O binəvalar uzaq-uzaq, soyuq-soyuq məmləkətlərdəki evlərini qızdırmaqçün itin zülmünü çəkirlər, meşədən ağac qırırlar, doğrayırlar, sürüyüb evə gətirirlər, sonra da yandırirlər ki, həm soyuq canlarını tərk etsin, həm də külfətçün, ayıb olmasın, xörək bişirsinlər. Bakı tarixinə yaxın gələndə isə, gördülər ki, pay atonnan, burda bir az bərk asqıranda da, yerdən qaz, nöyüt çıxır və başlıyır yanmağa. Hünərin varsa Bakı ətrafını gəzməyə çıxanda əlində məşəl saxla. Yox, saxlamağına saxlaya bilərsən, hər halda, məşəl namus-qeyrət qədər ağır bir şey deyil, ancaq bir də görəcəksən ki, yerin üstündəki çatlardan çıxan qaz məşəldən od götürüb yanır, kefinə düşsə, məşəl gəzdirən qurumsağın özünü də ağzına salıb başlayır çeynəməyə, yəni binəvanı tamam yandırır. Şübhəsiz ki, Bakı tarixinə gələn nabalədd qonaqların hamısının yanıq olmasının səbəbi də məhz budur; bir qismi yanıq gəlir, bir qismi də buraya varid olandan sonra yanıqlaşır. Bəli, hər şeyin səbəbkarı elə həmin qazdı.

Bir sözlə, Bakı, o vaxtlar qazlı şəhər idi, hələ əcnəbilər qazını sovurub aparmamışdılar. Şəhərimiz o vaxtlar çox yuxarıdan gedirdi. Əcnəbilər aşağıdan baxanda Bakını Xəzrinin səpələdiyi toz-torpaq dənələri boyda görürdülər. Bakı əhli də, yalnız elə o vaxtlar adam kimi yaşayıb. Öz əli olub, öz başı. Nöyüt gölməçələrinin içində günəş vannaları qəbul edə-edə yeyiblər ənciri-üzümü, içiblər təmiz Şollar suyunu... Yox, yalan dedim deyəsən, mən danışdığım vaxtlarda Bakı tarixinə hələ Şollar suyu dürtül-məmişdi. Bəli, mən Bakıya Şollar suyunun çəkilmə-sindən çox-çox əvvəllərdən danışırım. Hə, onda camaat hələ quyu suyu içirdi. Bu zəhrimara qalmış quyular da, bakılıları dolayırdı barmağına. Kefi istəyəndə su verirdi, keyfi istəyəndə nöyüt. Çox vaxt əlbəttə ki, nöyüt verirdi. Onda susuzluqdan dodaqları çatlamış bakılılar bu qara-qura horranı (yəni nöyütü) torpağın içinə dolduranın əkib-doğanını söyə-söyə əziyyətlə qazıdıqları quyunu təzədən doldurardılar torpaqla, daşla, nə bilim, nəylə.

Yazıq Bakı torpağı başıqapazlı yetim uşaqlar kimi həmişə ara yerdə söyülüb. Əvvəl nöyüt verirdi - söyülürdü ki, su yerinə gör nə çıxır. Sonralar başladı su verməyə - yenə söyüldü ki, biz nöyüt istəyirik, əcaq yerdən su çıxır, buruğa, qazmaya qoyduğumuz filan qədər pul batır.

Fəqir Bakı torpağı da qalırdı heyrət və təəccüb içində, bilmirdi bu adamlara nə versin, su, yoxsa, nöyüt?

Ümumiyyətlə, Bakı torpağında nə tilsim varsa, bura gələn adamların hamısı birdən-birə dəyişirlər, qudururlar, naşükür olurlar.

O vaxtlar Bakı elə birco İçərişəhərdən ibarət olub. Qala divarlarından bayırda ev-zad tikməzdilər, ehtiyat edərildilər. Həftə səkkiz mən doqquz şimal qonşularımız taxta lötkələrinə minib Maxaçın qalasıdan (yəni Maxaçqaladan) üzüaşağı üzərdilər, Abşeron sahillərinə tökülüşüb Bakıtrafi yerləri çapıb talıyardılar, ənciri-üzümü oğurlayıb aparardılar soyuq şimal məmləkətlərinə, sonra da Don çöllərinin ortasında oturub çəstuşka deyə-deyə əncir, üzüm yeyərdilər, ya da tərsinə, əncir-üzüm yeyə-yeyə çəstuşka deyərdilər, oynayardılar, bir sözlə, əməlli-başlı kefə baxardılar. Kişilər əncir-üzümdən yedikcə, milli mədəni kalorit daşıyıcısı olan bu meyvələrin orqanizmə göstərdiyi təsir nəticəsində, torba şalvarlı şimal qonşularımızın dediyi çəstuşkalar da, hiss olunmadan Bakı meyxaalarına bənzəməyə başladılar, sonra da, kişilər təzədən qayıqlarına minib gələrdilər üzüaşağı, bizim meyxanaçılarla deyişməyə, söz güləşdirməyə.

Axmaq olublar o vaxt. Ağilları olsaydı əncirin-üzümün yerinə nöyütü oğurlayardılar, aparıb tö-

kərdilər öz quyularına, göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayardılar, indi də satardılar əcnəbilərə. Heyif ki aparmayıblar, aparsaydılar indi bizim də qulağımız dinc olardı.

Yəqin indi başlarına döyüb təəssüflənirlər, amma sonrakı peşmançılıq fayda verməz deyiblər.

Şimal qonşularımızın quldurluğu o vaxtlar, ümumiyyətlə, Bakıətrafı yerlərə çox ziyan vurublar, hətta deyilənə görə, Pirallahı adasının üzbəüzündə, indiki mayakın yerində, Abşeron adlı liman şəhəri də olubmuş (həqiqətən də oranın quruluşu limançün çox əlverişlidir, Pirallahı adasının yarımada sөykənən yerində buxtaya oxşar yer əmələ gəlib ki, oraları külək tutmur). Amma əfsuslar olsun ki, quldurlar həmin liman şəhərini bütünlüklə dağıdıb, camaatını qırıblar, sağ qalan beş-on nəfər də qaçıb gizlənib Zirə kəndində. Heyif ki, bu limanın əhalisi öz doğma şəhərlərini qala divarları ilə əhatə etməyə tənbəllik ediblər, beləliklə, dəniz quldurlarının basqınları qarşısında aciz qalıblar.

Bakıya hücum çəkən dəniz quldurlarının içində hamının tanıdığı bir şəxs də olub. Bir vaxt kazak atamanı Stepan Razin də lötkəylə Bakı tarixinə qonaq gəlmişdi və uzun müddət bizə deyirdilər ki, Razinin gəlməyi bizimçün fəxrdir, şərəfdi. Kişi gəlib bizi xəşbəxt eliyib. Düzdü, bu xəşbəxtliyin nədən

ibarət olduğunu açıq izah edən yox idi. Yoxsa fikirləşərdik ki, aya, bu Razin deyilən vələdüzna əgər gəlib Bakı ətrafını çapıb, talıyb, camaatımızı qırıbsa, bunun harası xəşbəxt eləməkdə ki, hələ üstəlik onun adına qəsəbə də tikək, qəsəbənin yanındakı dağı da onun ismi-şərifilə adlandırmaq...

Bakının yalnız İçərişəhərdən ibarət olduğu vaxtlarda yerli əhali də, iki yerə bölünürdü. Yox, varlı və kasıblar bölgüsünü demirəm. Bakı əhli o vaxt iki yerə bölünürdü -arıqlar və gombullar. Arıqlar adətən Bakının, yəni İçərişəhərin içində, gombullar isə qala divarlarından kənarında yaşayırdılar.

Əhalinin bu cür bölgüsü yalnız ilk baxışdan qeyri-adi görünə bilər. Dərinə gedəndə, burda qərribə heç nə yoxdur. Bu cür bölgü istər qurudan, istərsə də dənizdən Bakıya çoxlu basqınların olmasıyla əlaqədardır...

Deyəsən fikirlərimizin ucunu itirdik, hər şeyi qatıb qarışdırdıq biri birinə. Onda əvvəldən başlamağa çalışsaq. Bakını, yəni İçərişəhəri salanda evləri biri birinə çox yaxın tikiblər ki, qəfildən qalaya basqın olanda hücum edənlər içəri girib çaşsınlar, özlərini itirsinlər. Küçələrin darlığı düşməyə öz ordusunun hamısını eyni vaxta döyüşə daxil etmək imkanı verməsin və qabağdakılar vuruşarkən daldakılar əllərini cibinə qoyub öndəkilərin ölməyini göz-

löməli olsunlar. Sonralar elə də olurdu, Bakının azsayılı müdafiəçiləri bu səbəbdən böyük-böyük basqıların qarşısını ala bilirdilər.

Amma küçələri bu cür dar tikəndə əsas bir məsələ bakılıların yadından çıxmışdı: Yəni namus, qeyrət məsələsi. Fikirləşməmişdilər ki, bu dar küçələrdə naməhrəm olan arvadla kişi üzbəüz gələ bilər və keçəndə bixtiyar bədənləri biri-birinə sürtülər. Ələlxüsus, hər ikisi gombul olarsa. Yalnız şəhər tikilib qurtarandan sonra Bakı əhli öz səhvini başa düşdü və daş atıb başını tutdu. Amma gec idi, şəhər artıq tikilib qurtarmış, ətrafına hündür bir hasar da çəkilmişdi. Bu qədər zırıltını söküb təzədən tikmək çün isə çoxlu pul lazım idi ki, bakılılarda da o qədər pul yox idi, kredit də heç kim vermirdi, çünki o xoşbəxt vaxtlarda hələ nöyütdən istifadə üsulları tapılmamışdı və pullu əcnəbilərin gözündə nöyüt qaraqura horradan başqa bir şey deyildi.

Beləliklə, bakılıların böyükləri, daha dəqiq desək böyük bakılılar oturub bu işə əncam çəkməyə fikirləşdilər, düşünüb daşındılar, yaxın yerə yük daşdırdılar, nəhayət qərara gəldilər ki, kökəlmiş arvadları evdən bayıra buraxmasınlar. Yoxsa dar küçələrdə yad kişilərlə üzbəüz gələndə, onların yanından sürtülüb keçəndə hər ikisinin şəhvani hissləri qıcıqlanar və ola bilər ki, çar-naçar günah əməllərə yol ve-

rələr. Bu hal müsəlmançılıqla heç düz gəlmirdi, bakılılar da ki, imanlı müsəlmanlar olduğuna görə belə şeylərə yol verə bilməzdilər. Beləliklə, gombul arvadlara küçəyə çıxmaq qadağan olundu.

Bir müddət beləcə davam etdi, ilk baxışdan elə görünürdü ki, işlər qaydasına düşüb. Lakin bir azdan daha bir qəmbərqulu çıxdı ortaya (İçərişəhərin döşəməsinə düzülmiş qəmbərləri demirəm). Məlum oldu ki, gombul arvadların qıçlarını sındırıb evdə otuzdurmaqla iş bitmir. Dar küçələrdə hətta gombul kişilər də üzbəüz gələndə bədənləri biri-birinə sürtülüb keçəndə, bu təmasdan şəhvani hisslər yarana bilər. Ümumiyyətlə, cinsindən asılı olmayaraq iki bəni-adəm biri-birinə çox sürtülürsə, prosesin axırı heç yaxşı qurtarmır. Bunu öz üzərində sınaqdan keçirən və nəticədən narazı qalan böyük bakılılar yenə də papaqlarını qabaqlarına qoyub fikrə getdilər, axırı qərara gəldilər ki, bütün gombul adamları müvəqqəti olaraq qaladan (yəni İçərişəhərdən) kənarında yerləşdirdinsinlər. Bakının dar küçələrini hesabladılar, ölçüb-biçdilər və belə bir nəticəyə gəldilər ki, çəkisi təxminən altı pudacan olan adamlar bu dar küçələrdə üzbəüz gələndə biri birinə sürtülmədən keçə bilərlər (təbii ki, ürəklərindən qəsdən sürtülmək keçməyə; əgər daxildə belə bir istək olarsa, daha heç bir qanunla bunun qabağını almaq ol-

mayacaq. Küçədə qoymayacaqlarsa, gedib xudmani bir karvansara bucağı tapıb rahatca biri-birinə sür-tüləcəklər, hələ bəlkə bir az o yana da keçəcəklər. Adam da tapmasalar, gedib girişəcəklər qoyun-qu-zuya, bəd ayaqda da keçiyə... Allah uzaq eləsin).

Beləcə, böyük bakılılar qanun qəbul elədilər ki, çəkisi altı puddan artıq olanlar qalanın içərisinə bu-raxılmasınlar. Əlbəttə, fəvqəladə halları çıxmaq şə-r-tiylə, çünki müharibə, basqın, tufan, nə bilim, ayrı fəlakətlər zamanı onsuz da aləm bir-birinə elə qarır-şır ki, kiminsə kiməsə sürülməsi o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb eləmir. Bir sözlə, şəhər həsənsəxdə dəyirmanına dönür.

Dediyimiz qərar qəbul ediləndən sonra Bakının gələcək inkişafına təkan verildi, yəni İçərişəhərə buraxılmayan gombullar ətraf ərazilərdə məskun-laşmağa məcbur oldular, bu minvalla, şəhər böyü-məyə başladı.

Bakı tarixinin göbəyi İçərişəhər olduğu kimi İçə-rişəhərin də göbəyi... yox, Qız qalası deyil, Qız qa-lası Bakı tarixinin başqa şeyidir, ondan danışmaq ayıbdı, Bakı tarixinin göbəyi Xan sarayıdır. Yəni Şirvanşahlar sarayı.

Hərçənd ki mən hərdən bu imarətin məhz Şir-vanşahlar sarayı olmağına şübhə edirəm. Niyə? Ona görə ki, tarix kitablarında Şirvanın o vaxtlar

dövlətli bir ölkə olduğunu yazırlar. Guya xaricilərə ildə filan qədər Şirvan ipəyi, filan qədər Şamaxı xal-çaları və nə bilim, nələr, nələr satılmış, şimaldan cənuba aparan ticarət yolları burdan keçdiyinə gö-rə əcnəbi tacirlərdən filan qədər vergi yığılmış. Təbii ki, bu maddi gəlirin çoxusu Şirvan şahlarının cibinə, yaxud pul kisəsinə, daha dəqiq desək, xəzi-nəsinə axırdı. Hə, belə daha düz olur. Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, Şirvanşahlar heç də kasıb olma-yıblar. Amma tikdirdikləri saraya (adamın heç sa-ray deməyə də dili gəlmir) baxanda şəxsən mən başqa şey düşünürəm. Bir ovuc yerdə tikilən, beş-altı otaqdan, xırda bir həyətdən, metrə yarımliq di-vanxanadan, bir-iki dənə də sərđabədən ibarət olan bu saraya baxanda, mənə elə gəlir ki, ya tarix kitab-larında Şirvanşahların varlı olmasına dair məlu-matlar yalandır, ya da Şirvan şahları həddən ziyadə simic olublar. İndi elə İçərişəhərin özünün JEK mü-dirlərinin hərəsinin Şirvanşahlar sarayından üç-dörd dəfə böyük villası var. Hamısı da "yevrəre-mont". Mən hələ icra hakimlərini, polis rəislərini, nə bilim nazirləri və s. adamları demirəm. Bu adamların yanında o vaxtkı Şirvan şahları müxali-fət qəzetlərinin redaktorları qədər kasıb görünülər.

Lakin bir məsələ də var, ola bilər ki, o vaxtkı Şir-van şahları nə kasıb olublar, nə də simic. Sadəcə, əsl

müsəlman kimi dünya malında gözləri olmayıb, cahü-cəlal sevməyiblər, yəni, gözütox olublar. Yox, əgər indikilər kimi olsaydılar, bütün İcərişəhər camaatını, arıq-köklüyünə baxmadan qaladan qırağa köçürdüb, içərini eyləyərdilər şahın şəxsi malikanəsi, daha doğrusu, iqamətgahı, qala divarlarından Şirvanşahların yekə-yekə şəkillərini asıb altında yazardılar: Xalq ŞŞ deyir (ŞŞ, yəni Şirvan Şah). Camaatı da məcbur edərdilər ki, bürclərə yaxın gələndə mütləq salavat çevirsinlər (bu yerdə lap çox gopa basdım, deyəsən, o vaxtlar müsəlman aləmində adam şəkli çəkməyə icazə vermirdilər).

Bəli, Şirvanşahlar bunu edə bilsələr də, etmədilər, çünki bayaq dediyimiz kimi əsl müsəlman olublar.

Bəzi alimlər belə rəy irəli sürür ki, bizə saray kimi təqdim olunan bina əslində Seyid Yəhya Bakuvi adlı bir sufinin xanəqahı olub, Şirvanşahlar sarayı isə hardasa dənizin içindəymiş. Dənizin içində deyəndə, camaat düz başa düşməz, elə bilər ki, saray suyun altında yerləşibmiş, padşahlar da amfibiya imişlər. Yox qətiyyəən, saray indiki buxtanın içində olub, sadəcə, o vaxtlar su xeyli daldaydı, indi suyun altında qalan saray o vaxt dəniz sahilindəydi.

O vaxtlar Bakı ətrafında meşəliklər, dağlar da vardı (meşə deyəndə Fatmayı, Novxanı üzümlük-

lərini, dağ deyəndə isə Badamdar, Şubanı yüksəkliklərini nəzərdə tuturam.) Deyilənə görə, Abşeronun ucqarları - Pirallahı, Zirə, Gürqan, Şah dili tərəflər sıx cəngəllik olubmuş. O ki qaldı Şah dilinə (indi həməən yerə "Şaxovı kosa" deyirlər) buranın adı da çox maraqlıdı. Vertolyotdan baxanda Abşeron yarımadası doğrudan da hansısa naməlum məxluqun (bəlkə də elə Şirvanşahın) başına, Zirə kəndi tərəfdən dənizin içərisinə uzanan nazik torpaq zolağı isə dilinə oxşayır.

Kimsə soruşa bilər ki, eləysə Pirallahı adası da bu məxluqun (bəlkə də şirvanşahın) buynuzuna oxşayır, bəs nəyə görə oranın adını Şahbuynuzu qoymayıblar? İlk baxışdan məntiqi sualdır, həqiqətən də Pirallahı adasına Şahbuynuzu adını qoysaydılar daha düzgün olardı. Lakin bir məsələ var. Əgər belə olsaydı, camaata elə gələrdi ki, Şirvanşahın arvadı ona xəyanət edir, kişi buynuz çıxarıb. Bu da ki, həqiqətə uyğun deyil. O vaxtın arvadları namusu, abırı hələ göy əskiyə büküb dənizə atmamışdılar. Beləliklə, Şirvanşaha şər atmamaqçün Şahbuynuzu sözünü kənara qoyublar.

O ki qaldı ümumiyyətlə, buynuz məsələsinə, Bakı tarixinə buynuz atanlar həmişə çox olubdu. Ən birinci buynuz atanların cərgəsində İmadəddin Nəsimi də var idi. Şübhəsiz ki, söhbətin hürüfilərdən getdiyini

anladınız. On dördüncü əsrdə Bakı şəhəri hürufilərin mənzil-qərargahına dönmüşdü. Bizim şəhər o vaxtlar İslam aləminin bir növ ucqar bir guşəsi sayıldığından cənub padşahlarına zidd gedən bir çox adamlar (yəni o vaxtın müxalifəti) qaçıb Bakıda gizləndilər.

Teymurləngin əlindən qaçan hürufi dərvişləri də o vədələrdə Bakıda o qədər çoxalmışdılar ki, az qala bütün şəhər əhlini və kənardan gələn qonaqları yoldan çıxartmağa nail olmuşdular. Deyilənə görə, "Allahü əkbər" pıçıldayaraq qala qapısından içəri girən adamlar, bir-iki gündən sonra qaval çala-çala, "Fəzl həqq", "Ənəl-həqq" qışqıra-qışqıra bayıra çıxurdılar, bığ-saqqal qırxdıрмаğı da tərgidib olurdular hürufi. Bədii dillə desək, içəri "adam" girən, "Allah" olub çıxırdı. Bakı dönmüşdü Allah istehsal edən "konveyer"ə, Fəzlullah Nəimi ilə İmadəddin Nəsimi Bakıda "avtoritetlər"ə, yaxud, "karanovonnu vor zakonlar"a çevrilmişdilər. Qanuni hökumət qalmışdı bir qıraqda, hamı onların sözüylə oturub-dururdu. Şəhər hakimi də, qazısı da bu iki "avtoritet"ə toxunmurdular, qorxurdular. Fikirləşirdilər, xətlərinə dəyərək, sonra hirsələnib çoxsaylı allahlarını buraxarlar canımıza, onlar da taxta qılınclarını itiləyib soxarlar... nə isə.

Bir müddət vəziyyət dəyişmir. Lakin günlərin bir günü hürufilərin Bakıda (o vaxtlar Badkubə deyirdilər) "bezpredellik" eləməsi xəbəri gedib çatır,

Nəsiminin diliylə desək, "Divi-əzəm"in, yəni ən böyük divin, yəni Teymurləngin qulağına.

Teymurləng də öz "teritoriyasında" "çujoy avtoritetlərin" peyda olub "zakon talkavat" eləməyindən çox narahat olur, qəzəblənir, "obşyak"ı yığıb hər şeyi onlara danışır, bir yerdə tədbir töküüb qərara gəlirlər ki, bu kafər yuvasını qəfildən "nakrivat" eləmək lazımdır.

Düzünə qalsa, Əmir Teymuru narahat edən heç də, hürufilərin Bakı əhlini allah yolundan, din yolundan azdırması deyildi. Çox elə lazım idi Teymurləngə bakılıların haqq yoldan çıxmağı, öləndən sonra cənnətə, ya cəhənnəmə düşməyi. Yox, məsələ ayrıydı. Teymurləng qorxuya düşmüşdü ki, aya, bunlar ki, Bakıda gündə otuz iki dəfə Allah istehsal edirlər, birdən sabah Fəzlullahın eşqi dombaldı, konveyerinə dəyişikliklər edib başladı teymurlənglər istehsal etməyə. Elə olsa, bəs onda mənim axırım nə təhər olacaq? Aləmi-İslamı basmış o qədər teymurləngin içində mən necə sübut edəcəm ki, həqiqi Əmir Teymur mənəm.

Bu cür narahat fikirlərin içində haça-paça qalan Əmir son qərarını verir; nə qədər ki, Fəzlullah istehsal etdiyi allahların bir ayaqlarını sındırıb onlardan total teymurlar düzəltmək fikrinə düşməyib, yubanmadan bu şəhəri hürufilərdən təmizləmək gərəkdi.

Elə də olur, Əmir Teymur Şirvanşah İbrahimdən Fəzlullahı tələb edir, alıb Naxçıvanda şaqqalayır, sonra da hürufiləri Bakıdan dağıdır. Bəlkə də, belə olmağı yaxşıdır, yoxsa Bakı dönərdi allahların məskəni olan Olimp dağına, Xan Sarayı da olacaqdı hürufi Zevsinin, yəni Fəzlullahın məkanı.

Hə, yaxşı ki, Əmir Teymurun sayəsində bakılıların canı hürufilərdən qurtardı, Bakı da allahlar şəhəri olmaq funksiyasını başa vurub oldu normal adamlar şəhəri.

Amma Bakı tarixinin divarları çox da asudə qala bilmədi. Hürufilərdən təqribən yüz il sonra Bakı tarixinin divarlarına Şah İsmayıl da buynuz atdı. Yox, düz demədim, nizə atdı, ox atdı, hətta güllə də atdı, amma buynuz atmadı, çünki Şah İsmayıl qərb padşahlarından fərqli olaraq buynuz çıxardan kişilərdən deyildi.

Şah İsmayılın Bakı tarixinə yürüş eləməyinin səbəbi isə çox qədimdir. İş necə gətiribsə, rəhmətliyin ata-babasının bu dünyadan köç eləməyinə səbəb Şirvanşahlar olublar. Daha doğrusu, səbəb ayrı olub, Şirvanşahlar isə o rəhmətliklərin bu dünyadan o dünyaya tullanmasına yüngülvari təkan veriblər, onlar da uçub gediblər cənnətə.

Bəlkə də, bu işlərdə yalnız Şirvanşahları günahlandırmaq düzgün olmazdı. Məsəlçün, binəva Şirvanşah Xəlilullah öz sarayında oturduğu yerdə, bir

də xəbər gəlib-çatıb ki, Şeyx Cüneydin başçılıq etdiyi sufilər gəlib Şirvanı tutmaq istəyir. Xəlilullah da fikirləşib ki, bu sufilər də elə hürufilərin, bir növ, əmisi uşaqlarıdır. Birdən gəlib Şirvanı tutarlar, sonra başlayarlar allahlar istehsal etməyə, Şirvan təzədən dönər kafərxanaya. Onunçün də qoşun topla-yıb Şeyx Cüneydin sufilərini dağıdır, özünü də qətlə yetirir, daha doğrusu, bayaq dediyimiz kimi o dünyaya tullanmasına yüngülvari bir təkan verir.

Təxminən on-on beş il sonra Şeyx Cüneydin oğlu Şeyx Heydər də, eyni sövdəyə düşür, başına müridlərini yığıb Arazi keçir, üz tutur üzünü yuxarı, Şirvana tərəf. Növbəti Şirvanşah Fərrux Yasar da, atası kimi qoşunu yığıb çıxır sufi ləşkərinin qabağına, hamısını qırıb tökür, Şeyx Heydəri öldürüb rahat nəfəs alır, əllərinin tozunu çırpır, qanunu yuyub qayıdır öz sarayına.

Ay-hay. Hara sevinirsən, ay Fərrux Yasar, məgər bilmirsən ki, bu nəsil hələ kəsilməyib? Hələ Şirvana hücum eliyən sufilər çox olacaq, sən də... nə isə, hər şeyi qabaqcadan Fərrux Yasara demək düzgün olmaz, çünki birdən qabaqcadan tədarük görər, tarixin gedişatını dəyişər, bu da ki, icazə verilən iş deyil, Allah belə şeyləri xoşlamır.

Hə, o yerdə qaldıq ki Şirvanşah Fərrux Yasar rahat nəfəs alıb qayıdır sarayına. Bir müddət keyfə

baxır özüyçün və təxminən on il sonra yenə qəfil-dən xəbər çatır ki, bəs, Şeyx Heydərin xırda oğlu İsmayıl da atası-babası kimi başına beş-on min sufi yığıb Şirvana üz tutur. Şirvanşah Fərrux Yasar əvvəl qulaqlarına inanmır, fikirləşir ki ola bilməz. Axı bunun babası da, atası da Şirvanda canını tapşırıb, bunu da, deyəsən, əcəl girləyir, dartıb gətirir bura.

Amma hər nəydisə, Şirvanşah qoşun toplayıb sufilərin qabağına çıxır və bu səfər necə olursa tale Şirvanşahın yox, Səfəvilərin üzünə gülür, Şirvan qoşunu məğlub olur.

Şah İsmayıl Şirvanşah Fərrux Yasarın başını kəsib qızıl pul yığmaqçün süvenir daxil düzəldir və iri qızılbaş çalmasını qabağına qoyub on iki dəfə fikirləşəndən sonra, qərara gəlir ki, Şirvanın ikinci böyük şəhəri olan Bakını da alsın.

İndiki Bakının ovaıxtkı əcdadının adı Badkübə idi və Şah İsmayıl da əvvəl-əvvəl Badkübəyə yavıq getməyə ürək eləmir, çünki ona demişdilər ki, bu şəhərin ətrafı bir növ, cəhənnəm kimi bir yerdi, hər tərəf alışıb yanır, hətta torpaqdan da od çıxır. Şah da fikirləşir ki, bizim hamımızın çalmalarımız da qırmızıdı, Badkübə ətrafında torpaqdan çıxan alov da qırmızıdı. Birdən bu iki qırmızılar biri-birinə qovuşmaq istəyər, bizim də başımız od tutub yanar. bu cəhənnəmin içində əbədi qalarıq. Bəs onda o

boyda Səfəvilər dövlətini kim quracaq, filan qədər qəzəli kim yazacaq, Mərvdə Şeybani xanı kim uducaq, Çaldıranda Sultan Səlimə kim uduzacaq?

Bu fikirlərdən qorxuya düşən Şah İsmayıl Badkübəyə şəhərini almaqdan ötrü ora özü getmir, əmirlərdən ikisini - Xadim bəy Xüləfa ilə Xan Məhəmməd Ustaclunu bir xeyli qızılbaşla bahəm Badkübəyə yollayır, özü isə Şamaxıda oturub başlayır dincini almağa.

Xadim bəy Xüləfa ilə Xan Məhəmməd Ustaclu da Badkübəyə yaxınlaşanda tamam qorxuya düşürlər, əvvəl elə bilirlər ki, haqiqətən də cəhənnəmin kandarındadılar. Beş-altı dəfə salavat çövrürlər, qorxu duası oxuyurlar.

Necə də qorxmasınlar. Ömrü boyu çəmənlik, meşəlik, çay, bulaq görmüş qızılbaşlar qurquru çölün ortasında yerdən çıxan alovları, palçıq vulkanlarını və ən əsas, əllə qazılmış quyulardan vedrə ilə nöyüt çıxardan əcinnəyə, cinə oxşayan qarqara adamları (bəlkə də onlara artıq neftçi demək olardı) görəndən sonra nə düşünməliydilər ki? Onların yerinə mən də olsaydım elə bilərdim ki, məni tovluyub cəhənnəmdə bişirməyə gətiriblər; əcinnə var, qır qazanı, nöyüt var, alov var. Cəhənnəm daha necə olur ki?

Əvvəlcə qızılbaşların hamısı qaçıb bu vahiməli yerdən uzaqlaşmaq istəyiblər. Amma Şah İsmayılın

qəzəbindən qorxub böyük iradə bahasına özlərini saxlayıblar, birtəhər qalaya yaxınlaşıblar.

Görüblər ki, yox əşi, Bakı dövrəsində sülənmək o qədər də qorxulu deyil, sadəcə gərək ayağını bir yerə basanda diqqətli olasan ki, torpaqdan alov-zad çıxmasın.

Müxtəsəri, qızılbaşlar qala divarlarına yaxınlaşan kimi bakılılar qapıları bağlayıb arxayınca içəridə oturaraq, başlayıblar müdafiəyə tədarük görməyə. Arxayınçılıqlarının səbəbi də, Bakının liman şəhəri olmağıydı; qurudan nə qədər mühasirədə qalsalar da, achiqdan, susuzluqdan qorxuları yox idi, Xəzər dənizi onları yedizdirib içizdirirdi, gəmilər vasitəsilə şəhərə nə lazımdısa gətizdirirlər. Səfəvilərin də ki, tam mühasirə üçün hələ donanması yox idi.

Qızılbaşlar Bakıya bir neçə dəfə güclü hücumlar eləsələr də, divarları aşmağa müvəffəq olmurdular. Bu vəziyyətdə yenə də nöyüt bakılıların köməyinə gəlirdi. Dənizdən tutduqları suitilərin dərisini soyan bakılılar, bu dərilərdən tuluqlar düzəldib, içini neftlə doldururdular və başına bağladıqları fitili yandıraraq yuxarıdan atırdılar qızılbaşların qızıl başlarına.

Qızılbaşlar ilk dəfə bunu görəndə çaş-baş qalmışdılar, hələ bəlkə möhkəm qorxuya da düşmüşdülər (artıq neçənci dəfəydi ki qorxuya düşürdülər binəvalar). Əvvəl-əvvəl onlara elə gəlmişdi ki, hət-

ta dəniz məxluqatı da bakılılara köməyə gəlib. Düşünmüşdülər ki, dənizdən çıxan suitilər gəlib qala divarına dırmaşmış oradan özlərini atırlar hücumla keçənlərin təpəsinə. Sonra təəccübləri bir az da artmışdı, görmüşdülər ki, yerə dəyən suitilər partlayıb yanırırlar və ətrafdakı qızılbaşları da yandırırırlar.

Çox baş sındırsalar da, bunun səbəbini başa düşməmişdilər və bu kamikadze suitilərin partlayıb yarması onlara tilsim kimi görünmüşdü, düşünmüşdülər ki, yəqin bu tilsim də kafir Fəzlullahın xələflərinin işidir. Nəhayət, Şah İsmayılçün xəbər göndərərək bildirmişdilər ki, bəs şah sağ olsun, bakılılar cəhənnəmdən çıxan odlu suitilərini buraxıblar ləşkərin canına, hamı od tutub yanır, hərgah tez bir zamanda özünü bura yetirib məsələyə əncam çəkməsən, bu suitilər bizim qızıl başlarımızı tamam əridəcək, qızıl külçələr düzəldib satacaqlar Məskov tacirlərinə.

Şah İsmayıl da bu naməni oxuyandan sonra daha bir müddət fikrə gedir, düşünür, daşınır, axırda qərara gəlir ki, başqa yol yoxdur, özüm Bakuya tərəf üz tutmalıyam. Elə də eləyir.

Şəhərə yaxınlaşıb məşvərət qurur, ən əvvəl yanan suitilər barədə danışır, qorxuya düşmüş qoşunu sakitləşdirməyə çalışır. Təqribən belə bir nitq söyləyir ki, biz cəfəri-məzhəb şeyik, Bakuya əhli isə hə-nəfi-məzhəb sünnidirlər, şəksiz ki onların heyvana-

tı da sünni məzhəbdi. Qala divarlarından tullanan suitilərin yanması da Allahın işidir, Allah bizə demək istəyir ki, ey qızılbaşlar, kafirlərdən qorxub-eləməyin, onların sizə atdıqları hər zad sizə yetişən kimi od tutub yanacaq, heç bir xətər yetirməyəcək.

Əmirlərdən biri qorxa-qorxa şaha deyir ki, bəs axı bu suitilər yananda bizim adamlardan da bəzi-sini yandırır.

Şah da cavab verir ki, o da Allahın hikmətidir, suitilərin yandırdığı adamlar şialiyi zahirdə qəbul edib daxildə sünniliklərini saxlayanlardı. Kim sidq ürəklə bizim əqidəmizi qəbul eləməsə, sünni suitiləri məhz onları yandıracaq, cəhənnəmə vasil edəcək.

Hamı şahın bu sözlərinə səmimi qəlbədən inanır, amma bayaqkı əmirin dili yenə dinc durmur, dillənir ki, bəs, Allah bakılıların bizimkilərə atdıqları oxları, nizələri da yandırsaydı, heç pis olmazdı.

Şah bu sualı da cavabsız qoymur, deyir ki, həmin oxların düzəldiyi dəmir şia məmləkətlərindən gətirildiyinə görə onların yanmasını Allah məsləhət bilməyib.

Hə, elə bu müşavirə zamanı da qərara gəlirlər ki, şəhərə elçi göndərüb təslim olmağı təklif eləsinlər.

Həmin dövrlərdə Bakuyənin hakimi Şirvanşah Fərrux Yasarın oğlu Qazı bəy idi, amma o, Şamaxıda qoşun yığmaqla məşğul olduğu üçün şəhərə hələlik

onun arvadı başçılıq edirmiş və bu arvad da deyilənə görə, çox zəhmli bir adam olubmuş. Hətta Qazı bəy özü də ondan bir balaca qorxurmuş. Bu qadının bir qəribə xasiyyəti də varmış ki, xoşuna gəlməyən kişiləri qala divarından aşağı atmağı əmr edərmiş.

Şah İsmayılın göndərdiyi elçi də, nə səbəbdənsə bu müdhiş qadının qəzəbinə tuş gəlir və əmr edir ki, onu qala divarından tullasınlar aşağı.

Şəhərin qazısı Əbülfəth bəy şahzadə zövcəsinin bu əmrinə etiraz edib deyir ki, elçi ilə bu cür davranmaq kişilikdən deyil, həm də göndərdiyi adamın öldürülməsi Şah İsmayılın xoşuna gəlməz (bayaqdan elə Şah İsmayıl deyirik, amma yadımızdan çıxıb ki, o vaxtlar İsmayıl hələ şah deyildi, inauqurasiya keçirməmişdi, eləcə İsmayıl ibn Heydər idi).

Qazının bu cür qorxacaqlığı Qazı bəyin zövcəsinin lap cin atına mindirir, onu təslimçilik, separatçılıq toxumu səpməkdə günahlandırır, deyir ki, on üç yaşlı uşaqdan qorxan kişidən bu boyda şəhərə qazı olmaz və əmr edir ki, qazını da elçiyə birlikdə tullasınlar divardan aşağı.

Əmr yerinə yetirilir.

Qızılbaşlar əvvəl elə düşünürlər ki, qala divarlarından yenə onların başına suitilər tullanır. Lakin görürlər ki, bunlar partlayıb eləmədilər, yanmadılar, eləcə guppultuynan yerə dəyib qaldılar. Ürəklənib

yaxın gəlirlər və məlum olur ki, bakılılar şahın elçisiylə bərabər bir qoca kişini də atıblar divardan aşağı.

Bu xəbər on üç yaşlı İsmayıl çatanda, o, lap qəzəblənir, qoşunlarını qala üzərinə hücumla göndərir və xeyli əziyyətdən sonra qızılbaşlar lağım atıb divarın bir hissəsini partladaraq uçurmağa müvəffəq olurlar və qalaya doluşurlar. Beləcə, Bakı təslim olur.

Bu hadisədə mənimçün ən maraqlı olan detal Qazı bəyin adı naməlum qalan arvadının Bakı qazısını qala divarından aşağı atması əmri olub. Həmişə düşünmüşəm ki, görəsən şəhərin möhtərəm qazisi, hörmətli ağsaqqalı əl-qolu bağlı vəziyyətdə qala divarının üstündə dayanıb fərraşların ona arxadan təpik vurub aşağı tullamasını gözlədiyi dəqiqələrdə nə fikirləşib?

Düzü, onun həmin vəziyyətdə nə fikirləşdiyini xəyalımda canlandırmaq cəhdim əvvəl uğursuzluğa düşər oldu. Nə qədər çalışsam da, ağıma bir şey gəlmədi. Qərara aldım ki, mərhum qazinin qala divarından atıldığı yeri təqribən müəyyən edim və ora dırmaşım. Elə də etdim. Qala divarlarının böyrüylə bir xeyli sülənəndən sonra hansısa sövq-təbii ilə hiss elədim ki, adamların divar üstündən aşağı atılması üçün ən münasib yer İçərişəhərin indiki Vahid bağına söykənən hissəsindədir.

Bakı Soveti metrosunun arxasındakı qapıdan qalaya girib divar boyu aşağı getdim və Ağa Mikayıl

hamamının qabağındakı yoxuşla divarın üstünə çıxdım. Həm ətrafa, həm də qaladan bayıra baxanda gördüm ki, deyəsən zənnimdə yanılmamışdım. Onon beş metrlikdə hamamın olması da mənim nöqtəyi-nəzərimi təsdiq edirdi. Yəqin ki, o vaxt ölümə məhkum edilmiş binəvaları Ağa Mikayıl hamamına gətirib, yuyub təmizlədirildilər, pak etdirdilər, üzgözünü qırxırdılar, tövbə mərasimini yerinə yetiridilər, yəni insanı, bir növ, o dünyaya səyahətə hazırlayırdılar, yalnız bundan sonra həm ruhən, həm də cismən təmizlənmiş Allah bəndəsini hamamdan çıxarıb üzbəüzdəki qala divarının üstünə dırmaşdırırdılar və nəhayət, elə yaş-yaş atırdılar divardan aşağı.

Nə isə, divarın üstünə çıxıb xeyli o yan-bu yana boylandıqdan sonra gözlərimi yumdum, xəyalən beş yüz il, daha dəqiq desək, beş yüz dörd il əvvələ gedib özümü binəva qazinin yerində təsəvvür etməyə çalışdım. Amma... heyif ki, gözlərimiz kimi qulaqlarımızı da qapamaq üsulu hələ müəyyən edilməyib və mən xəyalımın arabasına minib beş yüz dörd il əvvələ doğru çapmaq istərkən, gah məşinlərin sığınalı, gah yaxınlıqdakı evlərin qapılarının zəngləri, gah da küçə boyu addımlayan adamların mobil telefonlarının "simfoniya"ları açıq qulağımdan keçib şüuruma daxil olur və təzəcə razqon götürən "xəyal arabamın" təkərlərinə dolaşırdılar,

onu hərəkətdən saxlayırdılar. Təxminən beş dəqiqədən sonra gördüm ki, xəyalımın arabasının təkərlərində artıq təkərlik qalmayıb, sınıb tökülüblər. Qəzəblə yerə tullandım və arabanın sınıb dağılmış təkərlərinə iki-üç təkər vurub gözlərimi açdım. Bir müddət çaşqınlıq içində donub qaldım, elə bu vaxt qəfildən gözüüm "Vahid" Poeziya evinə sataşdı. Diqqətimi cəmləşdirib gördüm ki, içəridə nəsə yığınaqdı və gombul, qarayanız bir arvad əlində tutduğu kağıza baxıb nəsə oxuyur, ətrafda oturan adamlar da (bunların da 80 faizi arvad idi) huş gusla ona qulaq asır. Başa düşdüm ki şeir məclisidir.

Yenə də qəfildən, şüurumdakı duman elə bil təmizləndi. Mən özümü min beş yüzüncü ildə hiss etdim və o saat da möhtərəm Bakı qazısının bu divarın üstündə dayanıb öz ölümünü gözlədiyi dəqiqələrdə nə düşündüyü mənim beynimin monitorunda peyda oldu - "Feminizasiya".

Bəli, bir arvad əmriylə (nə olsun ki bu arvad Şirvanşahın gəlini idi, hər nəydisə arvad idi) əgər bu boyda şəhərin hörmətli, izzətli elm sahibi, ağsaqqal qazısı ölü it cəmdəyi kimi qala divarından aşağı atılırsa, deməli, həqiqətən də bu şəhərin sonu çatıb. Ən pisi isə bu idi ki, heç kəs şəhər qazısını bu qəzəbli qadının əlindən xilas etməyə səy göstərmədi, bax elə həmin andan bakılılar öz Bakılarını itirməyə

başladılar. Bakının indiki kökə düşməyinin binası məhz onda qoyuldu; məhz onda Bakı adlı möhtəşəm imarətin özülünə ilk dəfə külüng çalındı. Bu imarət hissə-hissə, mərtəbə-mərtəbə ovuldu, uçuldu, ən nəhayət bizim gözüümüzün qabağında ümumiyyətlə yer üzündən silindi.

Düzdü, bu müddət ərzində bir çox kişilər qollarını çırmalayıb bu imarəti təzədən bərpa etməyə cəhd göstərdilər, uçulmuş daşlardan bəzilərinə təzədən qaldırıb yerinə qoydular, fəqət onların bu səyi Sizif əməyindən başqa bir şey deyildi. Çünki içinə virus düşmüş kompyuteri tam təmizləmək üçün onu yalnız formatlamaq lazımdır. Heç bir "antivirus" proqramı bu virusların kökünü birdəfəlik kəsə bilmir. Formatlama zamanı isə, hamıya məlumdur ki, yaddaş tamamilə silinir.

Bəli, "Bakı tarixi" adlı kompyuterin prosessorunda bu saat "formatlama" əməliyyatı həyata keçirilir və bu proses bitəndən sonra yaddaşı təmizlənən kompyuteri bizə verib deyəcəklər ki, buyurun, təhvil alın şəhərinizi. Biz də hansısa qeyri-şüuri bir ümidlə onun yaddaşına girib nəsə tapmağa çalışsaq da, bu boyda şəhərin yaddaşında qırx-əlli alqoritm-dən başqa heç nə görməyəcəyik...

ÜÇÜNCÜ FRAQMENT

Mən Bakının köhnə məhəllələrinin birində, daha dəqiq desəm Qırxpilləkən deyilən bir yerin sol tərəfində (aşağıdan baxanda) dünyaya göz açmışam - elə fikir yaranmasın ki mən başqa yerlərdə də dünyaya gəlmişəm, qətiyyəən yox, mən elə bircə dəfə dünyaya gəlmişəm (sağ gəlməyəydim, bakılılar demişkən) və əgər ikinci dəfə belə bir hadisə olsaydı mən yenə də burda doğulmaq istərdim; burda, yəni, qır iyi verən qara-qura Bakı həyətlərində - amma, deyəsən həmişəki kimi fikrim dolaşdı, aləmi qatdım biri-birinə. Lap təmiz danışsaq, mən dediyim yerdə doğulmamışam. Rayon yerlərindən fərqli olaraq Bakıda evdə doğuş qəbul eləmək adəti yoxdur, mən də sovet qanunlarına uyğun olaraq Bayıldakı Krupski adına roddomda doğulmuşam, sonra kəmalü-ədəblə gəlmişəm Qırxpilləkənin böyründəki həyatimizə.

Ancaq sözün həqiqi mənasında dünyaya gəlməyim, dünyanı dərk etməyim məhz dediyim məkanda yerləşən həyatda olub. Yazımın sonrakı hissəsində də, mən dünyaya gəlməyim deyəndə, əslində dünyanı dərk etməyə başlamağımı nəzərdə tutacağam (oxucunun başı gicəlləndi deyəsən).

Qısaı, mən dünyaya gələndə kiçik əmim artıq üç-dörd il idi ki həbsxanada yatırdı, bibimlə nənəm isə bütün günü yalnız qara çörəklə pendir yeyirdilər.

Hərçənd ki, dieta saxlamağın heç bir bəni-adəmin orqanizminə ziyanı yoxdur (əlbəttə ki gastriti olanları çıxmaq şərtiylə), bununla belə nənəmlə bibimin bütün gün ərzində yalnız pendir çörək yeməyinin səbəbi heç də arıqlamaq, artıq çəkidən azad olmaq cəhdi deyildi. (o vaxtlar bizim zənən tayfası hələ "supermodel" xəstəliyinə tutulmamışdı və qadınların fikrincə gözəlliyin ilkin şərti konslager məhbusları kimi ikilik taxtaya oxşamaq yox, namuslu, ismətli, həyalı olmaq idi. Onunçün də o zamanlar bizim arvadlar indikilərdən bir qədər gombul və bir xeyli abır-həyalıydılar.)

Nənəmlə bibimin özlərini dünyanın min cürə nazü-nemətlərindən məhrum eləməklərinin səbəbi isə, qəribə də olsa, kiçik əmimin həbsxanada yatmağı idi.

- Ətağa cəddi, istəsəm də yeyə bilmirəm, neyniyim, dadlı bir tikə ağzıma dəyən kimi, türmədə pal-

çıq kimi qapqara çörək yiyən qaqaşım gəlir diyənir gözümün qabağında, bütün iştaham küsür, boğazım qupquru olur.

Feminizm xəstəliyinə yoluxmuş indiki xanımlar belə bir hərəkəti yəqin ki, lağa qoyarlar, öz hüquqlarından bixəbər, avam bir qadının xəstə düşüncələrinin məhsulu hesab edərlər. Lakin bu adət binayiqədimdən Bakıda mövcud olub, yaxşı-pisliyi barədə isə sonra danışırıq.

Etiraf edirəm ki, nənəmlə bibimin bu qəribə hərəkətlərinin səbəbini uşaq vaxtı mən də başa düşmürdüm. Hətta ürəyimdə onlara gülürdüm də.

Onu da deyirəm ki, təkcə mən yox, atamla babam da bu əcaib pəhrizin lazımsızlığını onlara başa salmağa çalışırdılar - babam özünəməxsus Bakı yumoruyla, atam isə kommunist partiyasına məxsus qıpqırmızı həyasızlıqla.

- Yaxşı eliyirsən, ay Həsənağanın qızı, - babam zəfəranlı plov yeyəndən sonra yağ batmış bığlarını tumarlayaraq mızıldanırdı, - əslinə qalsa, heç mənim də boğazımdan tikə keçmir, - bunu deyən zaman bayaq dibinəcən siyirdiyi iri plov nimçəsinə oğrun-oğrun baxardı. - Tifil orda qara çörəynən dolanır. Yazıq uşaq. Ancaq bir şey də var ki, mən yeməsəm, taqətdən düşərəm, gücüm qalmaz ki, süzünçün pul qazanım. Onda hamımız möhtac olarıq

o kommunistin əlinə (babam kommunist deyəndə atamı nəzərdə tuturdu). Onun da ki, özün bilirsən, ipinin üstünə odun yığmağ olmaz.

Babam nəfəsini dərib, nəyisə xatırlamış kimi fikirli-fikirli başını yelləyərdi, sonra da davam edərdi.

- Arvad, o tifil türmədə qara çörək yeyir, sən də burda qızınla bir yerdə qara çörəynən pendirdən başqa dilviziə heç nə vurmursuz. Əcəb eliyirsüz, işim yoxdu. Amma bir məsələ də var, əgər əziz xələfivizin yoluyla gedirsizsə, onda hər işdə onun kimi eliyin də.

- Qanmadım, neyniyim, gedim mən də türmədə yatım?- nənəm soruşardı.

- Yox, onu dimirəm. Sözüm odu ki, məhəllə uşaqları hər həftə türməyə sənin əziz xələfi üçün üç dörd karopka nəyşə ötürüllər. O da dilxorçuluqdan bala-bala tüstülədir özüyçün. Deyirəm, indi ki, onun yediyinnən yeyirsiz, elə onun çəkdiyinnən də çəkin də. Alım bir-iki başdıq nəyşə, qızınla bir yerdə ana-bala tüstülədin axşamacan. Ancaq elə eliyin ki mən paddım düşməyim.

Nənəm də gülümsünüb deyərdi ki, ay Kəblə Qulamın oğlu, mən razıyam, qara çörəyi mən yeyim, o zəhrimarısa, sən özün çək.

Hər ikisi gülərdi, sonra isə nənəm kiçik əmimi yadına salıb yenə dilxor olardı. Amma gözləri dol-

mazdı. Nənəm ümumiyyətlə ağlayan adam deyildi. Bizim nəsildə binayi-qədimdən ağlayan adam olmamışdı, bircə məndən başqa. Mən də, yəqin ki, böyüyəndən sonra ağlamağın daşını atacağam bir qırağa. Hətta kiçik əmim on il iş alıb türməyə gedəndə də, nənəmin büzüşüb balacalaşmış gözləri quru qalmışdı. Babam ona deyəndə ki, ay Həsənağanın qızı (babamla nənəm heç vaxt biri-birini adlarıyla çağır-mazdılar), heç olmasa ağla, ürəyin boşalsın, nənəm içini çəkib cavab vermişdi ki, birdən kimsə mənə ağ-lıyan yerdə görər, gedib o tifilə (yəni, əmimə) xəbər çatar, uşaq orda dilxor olar ki, evdəkilər mənə görə xiffət çəkillər. Qoy ürəyi narahat olmasın.

Sonra da kələğayısını boynuna dolayıb pıçıldayardı ki, goru çartlasın o vələdüznə erməninin, gül kimi balam düşdü onun ucbatından daş-dıvar arasına. Kopoyoğlu (yəni köpəyoğlu), özü rahat, isti qəbirdə rahat yatır özüyüçün, mənim balamsa soyuq türmələrdə çürüyəcək.

Nənəmin təbirincə, isti qəbirdə rahat yatdığına görə söylənən həmənkə erməni o adamıydı ki, mən dünyaya gələndə əmim onun ucbatından üç il idi ki türmədə yatırdı, hələ yeddi il də yatacaqdı. Yəni, əmim o erməninə bıçaqlayıb öldürmüşdü, bundan sonra o kişi getmişdi qəbrə, əsgərlikdən təzəcə gəlmiş iyirmi bir yaşlı əmim də on il iş alıb tullanmışdı şestoy kalona.

O vaxtlar Bakıda bir xeyli erməni vardı, heç kim də onlara güldən ağır bir söz demirdi, yerli camaata qaynayıb-qarıxmışdılar, arada heç bir milli münəfişə-filan yoxdu. Ancaq hərdən elə hadisələr olurdu ki, bizim aramızdakı düşüncə fərqi özünü bürüzə verirdi və belə hadisələrdən biri də, təzə çıxan "01" modelli "Jiquli"lərin Bakıya gələn vaxtında mənə əmimin başına gəlmişdi.

Hadisə belə olmuşdu. Axşamtərəfi məhəllədəki cayıl-cuyul tində yığışib söhbət eləyirmiş və birdən yanlarından qıpqırmızı təzə bir "Jiquli" keçib gedib. Qonşuluğumuzda yaşayan həmin erməni gədəsi də, batmaqda olan günün işığı altında par-par yanan bu maşının dalıca baxıb ağzının suyunu axıdaraq demişdi ki, ara, adam belə maşına görə arvadını da satar, ana-bacısını da.

Bu kəlmə yazığın dilindən bayıra tullanan kimi, qəfildən hiss eləmişdi ki, elə bil kimsə onun qarnını yüngülcə qıdıqladı. Hətta azca gülümsəmişdi də. Sonra fikir verib görmüşdü ki, qıdıqlamaq olsaydı, dərd yarıydı, bu mənə kiçik əmimin həmişə üstündə gəzdirdiyi bıçaqdı, onun qarnından girib az qala belindən çıxıb və bıçağın ebonit dəstəyində yonulmuş ilan da, bu biqeyrət erməninin üzünə baxıb məğrur-məğrur hırıldamaqdadı.

Bəlkə də, hadisə heç belə olmamışdı. Lakin mən məhz bu cür təsəvvür edirdim. Əmim özü atama demişdi ki, o söz oğraşın (yəni erməninin) ağzından çıxan kimi heç özüm də bilmədim necə oldu, bir də gördüm ki, uje yortmuşam onu.

Bəlkə də əminin qəzəbi ona görə qəfildən belə coşub ki, həmin erməninin bacısı babamın yaxın dostlarından birinin gəliniydi, bəlkə də başqa səbəb vardı, hər nədisə, fakt öz faktlığında qalırdı - o vaxtdan bəri neçə il idi ki, həmin erməni, nənəm demişkən isti qəbirdə rahatlıqla yatırdı, əmim isə soyuq türmədə, çirkli döşəyin üstündə narahatlıqla qurcuxurdu.

Əmim tutulandan sonra babam hər ay o ermənin arvadına iki yüz rubl pul (indiki pulla təxminən 200-300 dollar) göndərirdi ki, iki yetim uşağını saxlamaqda çətinlik çəkməsin. Özünün dediyinə görə, bu iki yüz manatlar bizim ailə büdcəmizi xeyli kəsədirsə də, babam heç vaxt buna heyifsilənmirdi, heç bircə dəfə də olmamışdı ki, o iki yüz manatı könülsüz göndərsin. Bu məbləğə ödənilməsi vacib sayılan dövlət vergisi kimi baxırdı və bu fikri onun beyninə salan nənəmə bircə dəfə də şikayət eləməmişdi.

Eləcə səsinə çıxartmadan qara çörəklə pendiri yeyə-yeyə oğlunun yolunu gözləyirdi.

Bu adət də bizim bakılıların qəribəliklərindəndi, vaxtı çatanda bunun da üstündə dayanacağıq.

Bizim nəslimizdə bu cür hadisə artıq neçənci dəfəydi ki, baş verirdi. Məsələn, ailədə eşitdiyim söhbətlərdən bildirdim ki, nənəmin atasını babamın əmisi öldürmüşdü.

...biz onda dəstə qız idik, on iki - on üç yaşımız ancaq olardı. Bacılarımla həyətdə palaz yuyurduq, - nənəm bu söhbəti mənimçün tez-tez edərdi, - ...birdən gördüm ki, qonşumuz Nisəxanım arvad özünü tənənfəs içəri salıb anamın otağına cumdu, elə o saat da evdən vay-şüvən, şaxsey-vaxsey səsi gəldi. Bizə əvvəl heç nə demədilər. Axşama yaxın bildik ki, Çəmbərəkənd qəbiristanlığının altında mənimi atam Həsənağayla sənin babovun böyük əmisi Ağavərdinin sözləri çəp gəlib, Ağavərdi bıçağını çıxarıb soxub atamın ürəyinə. Atam da elə yerindəcə canını tapşırıb.

Elə həmin axşam babovun rəhmətlik atası Kəblə Qulam Bakının ovaxtkı hörmətli ağsaqqallarıyla yığılıb gəldilər bizim böyüklərin yanına, üzrxahlıq elədilər, qan bahası verildilər, axırı Qurana barmaq basdılar ki, daha bundan sonra düşmənçilik eləməsinlər.

Babavın əmisi Ağavərdini elə həmin gün hökumət tutub basdı Sibirə, sonra heç ölüsü-dirisi də gəlmədi, itdi-batdı yazıq (atasını öldürən adama nənəmin "yazıq" deməsi, ona ürəyi yanması mənə lap qəribə gəldi). Atam Həsənağanı dəfn-kəfən eli-

yəndən sonra babovun atası Kəblə Qulam bizim külfətin bütün yükünü götürdü boynuna. Özünün-külərin boğazından kəsib bizimçün göndərdi -düyüsündən, yağından, unundan, imkan düşəndə ətindən, toyuğundan- heç aclıq vaxtlarında da biz çox kasaddıq çəkməmişdik. Anam hər cümə axşamı həm atamçün, həm də Kəblə Qulamın ölənləriyçün yasin oxuyardı. Biz böyüyəndə də, Kəbleyi imkan vermədi ki, özgə qapılara düşək. Yetim atasız qızlar idik, nə bilirsən, kimin evinə düşəcəkdik, necə baxacaqdılar bizə. Kəblə Qulam böyük bacım! bir dostunun oğluna aldı, məni də öz oğluna, yəni sənin babana.

- Nənə, sən deyirsən ki, anan həm atançün, həm də babamın ölənləriyçün yasin oxuyurdu, - mən soruşurdum. - Bəs o Yasinin bir hissəsi də gedib atanı öldürən adama, yəni, babamın qardaşına çatmırdı?

- Anam yasini öz qudasının ölənləriyçün oxuyurdu, babovun qardaşiyçün rəhmət göndərəndə də fikirləşmirdi ki, bu, ərimi öldürən adamdı, fikirləşirdi ki, qudamın, həm də çörək verənimizin qardaşdı, - nənəm uzun nimçədə arıdığı düyü dənələlərini barmaqlarının arasında oynadıb cavab verərdi. - Ta öləncən hər dəfə süfrədən duranda, əllərini göyə açıb deyirdi ki, Allah Kəblə Qulamın ömrünü uzun eləsin, külfətini qada-bələdan saxlasın.

- Nənə, olmazdı ki, babamın əmisi Ağaverdi heç sənin atanı öldürməzdə, sizi də elə öz atanız böyüdərdi, - mənim yenə dilim dinc durmazdı.

- Yox olmazdı, - nənəni elə qətiyyətlə cavab verərdi ki, elə bil özü haçansa kişi olub və Dağlı məhəlləsinin, ya da İçərişəhərin qaranlıq küçələrində beş-altı dəfə adam bıçalayıb, - olmazdı. Ölüm haqıdı, Allahın əmridi. Əgər həmin gecə mənim atamın əcali çatmışdısa, Çəmbərəkənd qəbiristanlığı olmasın, Həmşəri palan olsun, Ağaverdi olmasın, ayrı bir adam olsun, fərqi yoxdu, atam ölməliydi. Allahın yazısına pozu yoxdu.

- Nənə, bir söz də soruşum də, - deyəsən, bezdirirdim arvadı uşaq-uşaq suallarım. Neyləyim ki, onda bu suallar mənə çox ciddi gəlirdi, çünki nənəm də onlara çox ciddi şəkildə cavab verərdi. - Nənə, dünən atamın padvalda qoyduğu tələyə siçan düşəndə, mən o saat fikirləşdim ki, yazıq siçanın balaları yetim qaldı, görəsən, onları kim yedizdirəcək bundan sonra? Yaxşı, bəs babamın əmisi sənin atanı bıçaqlayanda fikirləşmirdi ki, bunun balaları yetim qalacaq? Ya elə atanın özü Ağaverdiylə ağızbağız verəndə sizi gözünün qabağına gətirmirdi?

- Yox, gətirmirdi, - nənənin səsindəki qətiyyət bir az da artır. - Kişi ki dar ayaqda külfətini, balalarını gözünün qabağına gətirdi, onları fikirləşdi, bil

ki, ürəyinə qorxu yol tapar, istər-istəməz nəyisə güzəştə gedər, kiminsə qabağından yeyər, müxtələri kişilikdən çıxar, hörmətdən düşər. Həm də, kişilik ayrı şeydi. Sən hələ uşaqsan, belə şeyləri başa düşməzsən. Böyüyərsən, məktəbi qurtarandan sonra belüvə bıçaq qoyub məhəlləyə çıxarsan, onda hər şeyi özün başa düşərsən. O ki qaldı dolanışq məsələsinə, o vaxtlar Bakı camaatı bir ayrıydı. Kişi sinəsini güllə qabağına, qarnını bıçağ üstünə verəndə fikirləşmirdi ki, o ölüb-eləsə külfəti ac qalacaq, çətinlik çəkəcək. Çünki arxayın idi, bilirdi ki, ailəsinin yükünü ya onu öldürən adamın yaxınları götürəcək boynuna, ya da bu adamın heç kimi yoxdusa, elə qohum-qonşu onun külfətinə kömək olacaq. Doğrudan da elə olurdu. O vaxtlar kişisi ölən, türməyə düşən ailələr o birilərdən yaxşı dolanırdılar. Qohum-qonşu nə bişirirdisə, onlarçün də göndərirdi, nə alırdısa, bir dənə də onlara alırdı, çalışırdılar ki, tifillər yetim, yiyəsiz olduqlarını hiss eləməsinlər, adam arasında xəcalət çəkməsinlər, başısağrı olmasınlar.

- Nənə, bəs atan öləndən sonra sənın anan onunçün darıxmırdı? - axmaq sualdı, əslində mən soruşmaq istəyirdim ki, anan atanı sevmirdi? Amma bunu dilimə gətirməyə utanırdım.

- Darıxmırdı. Abır-həyalı arvad kişiçün darıxmaz. Nə özünküyçün, nə də başqasıçün. Ayıbdı

belə şeylər. Ağıllı arvad gərək hər dəfə ərini, oğlunu, qardaşını harasa yola salanda fikirləşsin ki, bəlkə elə axırıncı dəfədi onu görürəm. Bəlkə kimiynən-sə sözü çöp gəldi, vurub öldürdülər onu, ya özü kimisə yortub düşdü türməyə, ya maşın altında qaldı. Arvad gərək belə şeylərə hazır olsun, - nənəm bir anlıq fikrə gedir, elə bil, nəsə yadına düşür. Barmaqlarının arasındakı düyü dənələri də, sanki onun nə deyəcəyini gözləyirmiş kimi hərəkətsiz dayanırlar. - Rəhmətlik anam həmişə deyərdi ki, bilirdim, kişi öz əcəli ilə ölməyəcək. Yaman dikbaş idi rəhmətlik, heç kimin qabağından yemirdi, söz götürmürdü, bir şey də olan kimi o saat özündən çıxırdı, - nənəm ah çəkib başını qaldırardı. - Eh, ümumən, bir tayfanın, şəhərin, kəndin kişilərinin ki, yarisından çoxu əllidən artıq yaşadı, bil ki, kişiliklərini itiriblər, biqeyrət olublar.

- Mənim atamı kimsə öldürsəydi mən onu bağışlamazdım, Bakıda olmur, harda olur-olsun, tapıb öldürərdim, ya da, ya da.. - daha ağılıma bir şey gəlmir.

- Əcəb eliyərdin, - nənəm gülümsünür, - axı sən də kişi qırığısan. İnşallah böyüyəndə,.. - birdən nənəm tutulur, narazılıqla başını yellədir, - ...amma Bakı korlanır yavaş-yavaş, sən böyüyənəcən şəhərdə bəlkə heç kişilikdən, namus-qeyrətdən əsər-ələmət qalmadı, sən də dönüb oldun bu mətışkələrin

tayı. - Sonra qulaqlarımı çəkərdi. - Səndən uzaq, bala, səndən uzaq, - özü-özünü inandırırımı kimi davam eliyərdi, - ...yox əşi, bizim nəsilədən hələ matışkə çıxmıyıb, sən də olmazsan Allahın köməyiylə...

Nənəmlə belə söhbətlərim çox olardı. Hər dəfə də mən sual verməkdən bezib yorulandan sonra, nənəm çaxçadan çörək qabını götürüb bir-iki fal qara çörək çıxardı, üstünə pendir qoyub yavaş-yavaş yeyərdi və mənim gözlərimlə verdiyim sonuncu, həm də səsiz olan suala cavab verərdi ki, əmin bu saat türmədə, Allah bilir, nə yeyir, bəlkə də heç nə yemir. Siz də deyirsiniz ki, nöş xörək yemirsən. Bəs tifil balam türmədə ac oturandan sonra mənim boğazımdan tikə keçər? Babanla atan gülmür mənə, bəlkə, elə sən də, ürəyində gülmürsən. Ancaq mən bu quru çörəyi yeyəndə, elə bilirəm ki, türmədəki tifil balamın yanında yım, onunla bir yerdəyəm, onun yediyindən yeyirəm, onun içdiyindən içirəm. Bu qara çörəkdən, elə bil, türmədəki balamın iyi gəlir burnuma. Nəzir demişəm, tifil sağ-salamat çıxsın qazamatdan, bir dənə qoyun kəsdirib yetim-yesirə paylatdırım. Hə, ondan sonra cücə plov da yemək olar, küftə bozbaş da.

-Nənə, bəs əzizi türməyə düşən arvadların hamısı sənə kimi eliyir? - bu mənimçün doğrudan da maraqlı idi, yaşımın azlığına görə ora-bura çox çıxmırdım, onunçün də Bakının adət-ənənələri mə-

nimçün naməlum idi, gördüyüm ancaq öz həyatimiz, bir də qohum-qonşu ailələri idi.

- Çoxu belə eliyir, - nənəm cavab verərdi.- düzdü, elənçiyələri var ki, elə-belə, adət-ənənə xətrinə bu işi tutur, qonşuların, tanışların yanında özünü gözə soxur ki, mən neçə ildə heç nə yemirəm, çünki ərim, ya oğlum türmədədi. Yəni, göstərmək istəyir ki, mən öz əzizimi necə çox istəyirəm. Evdə tək olanda isə, eşşəkə basıb yeyirlər.

- Birdən sən də gizləndə yeyərsən a, ay nənə? - babam kimi mən də zarafata keçirəm.

- Kopoyoğlu, sən də mənə sataşırısan? - nənəm deyəsən azca hirsələnir, - dur sürüş burdan, cüvəllağ, elə bircə sən qalmışdın...

Lakin mən durmazdım, gic gülmək tutardı məni, sonra nənəm də başlayardı gülməyə və gülə-gülə də ayağa qalxıb işığı yandırardı, çünki söhbətə elə aludə olardı ki, axşamın nə vaxt düşdüyünü də bilməzdik. Nənəm qaralmaqda olan havaya baxıb başlayardı köynəyinin qollarını çirmalamağa, dodağaltı nəsə mızıldanmağa, mən də anlayardım ki, artıq şam namazının vaxtı çatıb, nənəm dəstəmaz almağa gedir. Sakitcə otaqdan çıxıb damımıza qalxardım, əmimin uşaq vaxtı düzəltməyi köhnə quşxananın yanında oturub Bakıya baxardım.

Əmim türməyə düşəndən sonra babam onun bütün göyərçinlərini məhəllə quşbazlarından birinə bağışlasa da, mən hər dəfə nənəmlə söhbətdən sonra gəlib bu boşalmış quşxananın dibində oturaraq, şəhərə baxanda qulağıma üç-dörd il bundan əvvəl burada yaşamış göyərçinlərin civiltisi gəlirdi. Keçmişdən gələn bu əcaib quş civiltisi və Sovetski deyilən yerdəki həyatimizin damından görünən Bakı axsamları mənə tamamilə ayrı bir aləmə aparardı, nənəmin danışdıqları bir də gözümün qabağından keçərdi, onun üzünü görmədiyim atasını təsəvvür edərdim, babamın əmininin qanlı bıçağına baxardım, türmədə kiçik əmimlə bir yerdə təsovkahyardım. Beləcə, saatlarla oturardım bu boş quşxananın dibində. Elə bil ki, hansısa sövq- təbii ilə hiss edirdim ki, bir azdan - beş ildən, on ildən, iyirmi ildən sonra indi gördüyüm Bakıdan əsər qalmayacaq. Ona görə də, daha çox şeyi yadda saxlamağa çalışırdım. Buna nə qədər nail olmuşam - Alah bilir. Deyim ki, ailəmiz barədə söhbətim hələ qurtarmayıb, çünki mən ailəmizdən danışanda əslində Bakı tarixindən danışırım, Bakı tarixini yadıma salanda isə istər-istəməz ailəmizin keçmişini xatırlayıram. Keçmişdə isə maraqlı şeylər çox olub....

Öz ailəmizin keçmişini gözümün qabağına gətirəndə, məndə belə bir təəssürat yaranır ki, 50-60 il əvvəlkin köhnə Bakı ailələri eyni ağacdən dərilmiş

əncirlər kimi biri-birinə oxşayıb - nənə ağır təbiətli, dindar; baba bir az müdrik, bir az əhlilik; oğlanlardan biri oxumuş, komsomol, biri avara, cüvəllağı; qız da sakit, baştaşağı ev qızı.

Bu xüsusda düşünəndə, indi haqqında çox söz söhbət gedən ədəbi cərəyanlar gəlir gözümün önünə və öz ailə üzvlərimizi bu ədəbi qruplaşmalar arasında bölüşdürməyə çalışıram. Qabaqcadan onu da deyim ki, nəticə çox gözəl alınır - əli təsbəhli, saç xınalı nənəm mühafizəkar klassik; buxarı papaqlı, qızıldişli babam mütərəqqi romantik; qalstuklu, kostyumlu, partbiletli atam modernist; hörükləri az qala topuğunacan uzanan, əlindən Əlibala Hacızadənin kitabları düşməyən bibim neorealist; avara cüvəllağı kiçik əmimsə postmodernist.

O ki qaldı anama, o, bu ailədə, müəyyən mənada, yad qızı olduğuyçün qeyri-rəsmi şəkildə əbədi bitərəfliyini bəyan etdirsə də, onun bu bitərəfliyində qayın-anasının və baldızının mövqeyinə yüngülvari bir meyil hiss olunurdu.

Bu cür köhnə Bakı ailələri keçmişlə gələcəyin, mühafizəkarlıqla novatorluğun, yüksək əxlaqla avareçiliğin və nəhayət, imanla imansızlığın bir ocaqda çox normal, ideal şəkildə mövcud olmasının mümkünliyünün bir sübutu kimi görünür. Kimlərsə mənə yenə də bakılıları ideallaşdırmaqda günahlandıra

bilər. Lakin burda mən "ideal ailə", "ideal icma" məfhumlarının mahiyyəti barədə bir-iki kəlmə danışmaq istərdim. Nədənsə insanların ideal birgəyaşayışı bizim gözü müzdə həmişə belə təsəvvür edilib - hamı biri-birini dəhşətli dərəcədə sevir, can deyib can eşidir, arada heç bir konflikt-filan yoxdur, bütün maddi nemətlər bərabər bölünür, heç kim başqasının xətrinə dəymir, hamı eyni cür düşünür, eyni cür danışır və s. və i. Bir sözlə, ilahiyyətçilər demişkən, Aləmi-mələkut (mələklər aləmi). Və belə bir ideyanı bizə soxuşdurmaq istəyən ideoloqlar, filosoflar həmişə insanları inandırmağa çalışıblar ki, bizim ardımızca gələsəniz, gələcəkdə sizinçün məhz belə bir cəmiyyət, icma quracağıq. Şəxsən mən belə düşünürəm ki, təsvir edilən yaşayış tərzini "ideal cəmiyyət" yox, sarsaqlıqdı. Buna inanan adamlar da, öz sarsaqlıqlarını əyani sübut etmiş olurlar. "İdeal icma", "ideal birgəyaşayış forması" əslində insanların daxili xüsusiyyətləri ilə çox üzvi surətdə uzlaşmalıdır. Əgər insanların hansısa mənəvi-ruhani keyfiyyətləri bu formadan kənarda qalırsa, deməli bu çərçivə də, o birilər kimi məhvə məhkumdur. Heyif ki, çoxları bunu başa düşmür, səbəb də budur ki, hamı özünü ağıllı, tərbiyəli, ıstedadlı, bir sözlə ideal hesab edir və düşünür ki, bəşəriyyətin bu cür bədbəxt günə düşməsinin səbəbi başqa insanların düz yolundan azması, əxlaqi cəhət-

dən korlanmasıdır. Bir sözlə, "hamı günahkardır, bircə məndən başqa" prinsipi belə ideoloqlarda elə fikir formalaşdırıb ki, başqaları da bizim kimi olsalar, bizim dediyimizi eləsələr dünya düzələcək. Neyliyəsən ki, başqalarının başına ağıl qoyan bu cirtqozların heç biri özünə kənardan baxa bilməyib. Əgər baxa bilsəydilər, görərdilər ki, adamların içində ən zayı, ən zibili elə özləridir və ilk növbədə elə onların özlərinin düzəlməyə, təmizlənməyə, bir sözlə, adam olmağa ehtiyacı var. Bu səbəbdən də, "ideal cəmiyyət" qurmağa yönələn bütün cəhdlər iflasa uğrayırdı, çünki əvvəlcə hər şeyə inanan camaat baxıb görürdü ki, onları təmizliyə, düzlüyə, saflığa çağıran adamların özləri bu xislətlərdən tamam əks qütblərdə qərar tutublar və beləcə, adamların gözü açılmağa başlayırdı - "ideal cəmiyyət" ideyalarına tüpürüb girişirdilər ciblərini və qarınlarını doldurmağa... Deyəsən, yenə fikrimin ucunu itirdim, Bakı ailələrindən danışdığım yerdə getdim çıxdım Allah bilir hara. Zərər yoxdu. Fikrin ucunun itməyi də elə böyük qəbahət deyil, təki itən elə fikrin ucu olsun, namus-qeyrət, abır-həyə olmasın. Çünki fikrin ucu itəndə, onu çətinliklə də olsa, axtarıb tapmaq olur, ancaq namus-qeyrət itəndə, birdəfəlik itir, daha özünü cırsan da onları təzadən tapıb çıxartmaq, öz köhnə yerinə qoymaq mümkün olmur...

Qayıdaq öz ailəmizin keçmişinə. Zəmanənin təsiri altında müxtəlif düşüncə tərzlərinin cazibəsinə düşən insanların bir dam altında "ideal birgəyaşayışı" deyəndə, mən heç də onu nəzərdə tutmurdum ki, bizim ailədə heç bir konflikt olmurdu, heç bir fikir ayrılığı yoxuydu, parlaq bir İdilliyə hökm sürürdü. Yox, əlbəttə ki, belə deyil. Əgər mən desəydim ki, o vaxtın Bakı ailələrində heç bir mənfi xüsusiyyət yox idi, adamlar da mələk kimi bir məxluqlar idi, yəqin ki, ilk olaraq, elə bəhəslərin özləri mənə gülür. Hamının gözünün qabağında olan bir şey barədə nəsa uydurmaq mümkün deyil, o saat adamın yalanı çıxır.

Bizim ailədə də, kifayət qədər söz-söhbət, yüngülvari konfliktlər olsa da, bunlar heç vaxt müəyyən çərçivədən kənara çıxmırdı, çünki ailə üzvlərimizin heç biri özünü ideal hesab eləməirdi və hamı anlayırdı ki, insan naqis məxluqdu, hər kəsin yaxşı və pis xüsusiyyətləri var. Buna baxmayaraq hamı biri-birini olduğu kimi qəbul etdiyindən, bu xüsusiyyətlər biri-birinə məhəbbət bəsləməyə mane olmurdu. Səbəb də bəyaz dediyim kimi, o idi ki, heç kim özünü ideal hesab etmirdi və heç kim elə düşünmürdü ki, mən yaxşıyam, qalanları isə pisdir.

Ailəmiz o dövrün əksər Bakı ailələrinə oxşadığından, ailədəki konfliktlər də demək olar ki, eyni mövzular ətrafında olurdu. Keçmişlə gələcək, idea-

lizmlə materializm, optimizmlə pessimizmin kontaktı hər yerdə olduğu kimi, bizim ailəmizdə də müəyyən qığılcımlar yaradırdı. Mənim yadıma gələn ən çox söz-söhbət, yəni də nənəmlə bibimin özlərini dünyanın naz-nemətlərindən məhrum eləmələrinin üstündə olurdu.

- Elə bil ki, ana-bala on beşinci əsrdən qaçıblar, - kommunist atam həmişə deyirdi, - bir gözüvüzü açın, baxın görün harda yaşayırsız, hərdən o zəhmətçiyə qalmış radionu, televizoru yandırın. Camaat kosmosa uçar, ayın üstündə imarət tikdirir, sizsə gözüvüzü yumub babavızdan qalma adətləri gətirib soxuşdurursuz bizə...

Atam qızıqıb özündən çıxdıqca nənəm ona baxıb azca gülümsünürdü, yüngülcə başını yelləyərdi, bu da, təbii ki, atamı daha da əsəbiləşdirirdi.

-Düz demirəm bəgəm? Sənin burda ac oturmağının türmədə o avaraya nə isti-soyuğu olacaq ki? Qarnı doyacaq? Yoxsa cibi pulnən dolacaq? Yox e, o avara bu saat türmədə bizdən yaxşı dolanır, ayda yüz manat mən aparıram ona, bir o qədər də məhəllə uşaqları göndərilir, həm də oğlun stremlyayışidi, türmədə özünə görə hörməti də var, daha nə istəyirsiniz.

- Sənin bizimlə nə işin var, nə yeyirik, nə yemirik, - nənəm ah çəkərdi.

- Necə yəni nə dəxli var? Sabah qızınla bir yerdə mədə-bağırsağ xəstəliyinə tutulsaz, kim sizi müalicə edəcək? Yoxsa türmədəki əziz xələfin gəlib səninçün həkim tapacaq?.....

Əlbəttə ki, heç bir nəticəsi olmazdı bu söhbətlərin; nənəmlə bibim yenə də qara çörək yeyərdi, atam da əsl kommunist kimi onların bu hərəkətiylə yorulmadan mübarizə aparardı. Həm də bircə bu adətlə yox. Məhərrəmlik, orucluq, nəzir-niyaz, fitrə-zəkat belə şeyləri təbii ki, atamın görməyə gözü yox idi.

- Biz min cür əziyyətlə işləyirik ki, bunların qarını ac qalmasın, heç nəyə ehtiyacları olmasın, bunlar... - atam nənəmi, bibimi, hərdən də anamı babama göstərüb deyirdi - ...o pulları bizdən gizli aparıb paylıyıllar pirlərə, məscidlərə, nəzir-niyaza. Gah yasin oxutdururlar, gah Quran tapşırırdırlar. sonra narazılıqla babama baxardı, hirsini onun üstünə yönəldərdi, - sən də heç vecinə deyil, elə ara yerdə danışib özünü hörmətdən salan mən oluram.

- Arvaddara çox baş qoşma, onsuz da bildiklərinə eliyəcəylər - babam mızıldanardı və yüngülvari qızardı, atam əlbəttə ki buna fikir verməzdi, çünki babamın yanağına çökmüş bu yüngül qızartının səbəbini bilmirdi. Mənsə bilirdim. Bilirdim ki, babam hər ay Nardaran pirinə, Buzovnadakı Əliayağına nəzir-niyaz göndərir, önləniyəcün Quran

oxutdurur, ancaq bütün bunları elə eliyir ki, kommunist oğlu xəbər tutmasın, yoxsa ateist çıxışlarıyla onun da baş-beynini aparar.

Atam deyindikə nənəm balaca təsbəhini çevirirdi, bibimsə onun böyrünə qısılib büzüşərdi, səsinə çıxartmazdı.

- Sən o qırmızı xaltanı (pioner qalstukunu deyirdi) boynuna salanda mən bildim ki, axırın yaxşı olmayacaq, - atam ürəyini boşaldıb otaqdan çıxandan sonra nənəm onun ardınca baxıb təəssüflə deyirdi.

- Kiçik qardaşın səndən fərasətli çıxdı.

Nənəmin belə deməsi, yəni savadsız, cüvəllağı əmimi kommunist atamdan üstün tutması mənə əvvəllər çox təəccüblü gəlsə də, sonradan fikirləşib göürdüm ki, arvad hardasa haqlıdır. Atam orta məktəbi pis oxumamışdı, ancaq bitirəndən sonra instituta girməyə gücü çatmamışdı, neft mədənlərində iş düzəlmişdi, o vaxtdan da orada işləyirdi. Bununla bərabər, mədəndəki partiya özəyinin ən fəal üzvlərindən idi, iclaslarda həmişə odlu-alovlu çıxışlar edərdi, nümayişlərdə bayraqların ən yekəsini götürərdi, dövlət rəhbərlərinin televizordakı bütün məruzələrinə diqqətlə qulaq asardı, ən əsas da, feodalizm qalığı saydığı köhnə adət-ənənələrlə amansız mübarizə aparardı. Bir sözlə, əsl kommunist həyatı yaşayardı.

Əmim isə on iki-on üç yaşından məktəbə getməyi tərgitmişdi (hərçənd ki, məktəbin direktoru babamın köhnə dostu olduğundan, əmimin adını hər il sinifdən sinfə keçirdirdilər), məhəllənin başındakı avtoprofilaktoriyadakı uşaqlara qoşulmuşdu, həmişə onların yanında sülənərdi, bu sülənməyin nəticəsi isə o olmuşdu ki, əmim on altı yaşında avtomobilin mühərrikini beş barmağı kimi əzbər bilirdi, gözüyumulu söküb-yığirdı və atam hələ məktəbin komsomol iclaslarında acqarına odlu-alovlu çıxış edən zamanda əmim artıq ayda filan qədər pul qazanırdı, bir hissəsini də təbii ki, nənəmə verərdi.

Arvadın dediklərini düşünəndə, görürdüm ki, atamın on il məktəbə ayaq döyməyi, bəlkə də, artıq şey imiş. Onsuz da təhsilini davam etdirməyə gücü çatmadı, heç əvvəldən də buna həvəsi yox idi. Belə olan halda o da elə əmim kimi on iki-on üç yaşında əməlli bir işin qulpundan yapışıydı daha yaxşı olardı. Hərçənd ki, Şərqin geridə qalmış adətlərindən sayılan erkən nikaha, uşaq əməyinə indi pis baxırlar, amma məsələnin kökünə diqqət etsək, başqa nəticəyə gələrik. Məlum məsələdir ki, məktəbi qurtaran uşaqların yalnız otuz-qırx faizi normal savada malik olur, ali təhsil almağa gücü çatır, yerdə qalan "ortabablar", "zəiflər" gedir başqa sənətlərin dalıyca. Beləysə, həmin uşaqları boş-boşuna məktəbə

gəlməyə niyə məcbur eləməliyik? Nənəm demişkən, qoy on-on iki yaşında gedib özünə istədiyi bir sənət öyrənsin, pul qazansın, on beş yaşında evlənsin ki, gözü açılan vaxtda da, gözü onun-bunun qızının dalıyca qalması, arvadbazlıq eləməsin, bilsin ki, evdə halal zövcəsi var.

Yenə ailəmizə qayıdıb, qeyd edim ki, atam nə qədər deyinsə də nənəmlə aradakı pərdəni heç vaxt götürmürdü. Aşura günləri evdə maqnitofon yandırmazdı, televizora baxmazdı, oruculuqda evə sər-xoş gəlməzdi, nənəm namaz qılanda məni otaqdan qovardı ki, səcdəyə gedəndə, arvadı qıdıqlamayım.

Nənəm ümumiyyətlə çox şeylərdə mənim üçün nümunə olsa da bu, o demək deyildi ki, arvadın heç bir qüsuru, çatışmayan cəhəti yox idi. Qüsursuz bir-cə Allahdı, bir də məsumlar. Ölbəttə, nənəmin də çatışmayan cəhətləri çox idi və onun xasiyyətindəki xoşagəlməz məqamların çoxu həyatimizə ilk rayonlu kirayənişin gələn zaman meydana çıxdı...

Hə, deməli belə, mənim dünyaya gəlməyimdən təxminən on il əvvəl bizim həyatimizə rayondan gəlmiş ilk kirayənişin köçdü.

DÖRDÜNCÜ FRAQMENT

Hə, gəlib çatdıq Bakı tarixinin ən qıcıqlandırıcı, ruslar demişkən, "şipitilmə" məqamına, yəni bakılı və qeyri-bakılı kontaktlarına və bu kontaktlardan doğan qığılcımlara.

Bu yerdə bir çox ağıllı adamlar deyə bilərlər ki, bakılı, yaxud, ümumiyyətlə "filan yerli" terminini işlətmək məntiqi baxımdan düzgün deyil. Heç bir tayfa, icma, qövüm yarandığı gündən ta indiyəcən eyni coğrafi məkanda yaşamayıb, burdan ora köçüblər, ordan bura qaçıblar, biri-birinə qarışıblar, sonra yenə ayrılıblar, zaqsa gedib evləniləblər, məhkəməyə gedib boşanıblar, yəni, yer kürəsi etnik baxımdan "həsənsoxdu dəyirmanı" olub.

Tamamilə razıyam və onu da əminliklə bəyan edirəm ki, bu mənada bakılılar da istisna təşkil etmir, "bakılı" termininə də, əlbəttə ki, nisbi yanaşmaq la-

zımdır. Məhz bu səbəbdən də "bakılı və qeyri-bakılı münasibətləri" nə keçməmişdən əvvəl, bakılıların mənşəyinə öləri də olsa nəzər salmaq pis olmazdı.

Mənşə deyəndə, məlumdur ki, ilkin yaradılışı nəzərdə tuturam və bu xüsusda ilk olaraq onu deyə bilərəm ki, bakılılar meymundan əmələ gəlməyib, yüz faiz. Əgər kimsə buna inanmırsa, onunçün Allaha da and içərəm, kişi kimi "sən öl" də vuraram.

Hərçənd ki, nə Allaha, nə kişiliyə, nə də "sən öl"ə inanan müasir qərblilər özlərinin və bütün bəşəriyyətin meymundan əmələ gəldiyini bəyan edirlər, bu fikri sübut etməkçün çoxsaylı dəlil-sübutlar da gətirirlər. Fəqət, biz müsəlmanlar Allah adamı olduğumuzçün belə fikirləri əlbəttə ki, qəbul edə bilmərik, çünki ilahiyyat elminin rəsmi versiyasına görə, insan elə insandan əmələ gəlib, yəni Allah əvvəl Adəmi yaradıb, sonra onu cənnətdən götürüb vızıldadıb bu dünyaya, beləliklə, bəşəriyyətin yaradılışına start verilib. Və yenə də Allah adamı olduğumuzçün heç vaxt artıq suallar vermirik, soruşmuruz ki, əgər bütün bəşəriyyət birca adamdan peyda olubsa bəs onda bu üç irq hardan peyda olub, yaxud, yekə-yekə okeanlarda itib batmış xırda adalara adamlar hardan gedib çıxıb, irqlər necə yaranıb və s. və i. Bəli, soruşmuruz və soruşmaq da istəmirik. Sual vermək elə vələdüzna xislətdi ki, ada-

mı bu dünyada türməyə, o biri dünyada da qır qazanına aparıb çıxarar. Beləliklə, biz Adəmdən əmələ gəlmişik, qərblilər demişkən meymundan yox.

Burda, bir məsələ də meydana çıxır; hər bir tayfa özü öz əcdadını başqalarından yaxşı tanıyır və əgər müasir qərblilər meymundan əmələ gəldiklərində israrlıdırlarsa, deməli onların sözündə az da olsa həqiqət zərrəsi mövcud olmamış deyil. Kim bilir, bəlkə elə doğrudan da meymundan əmələ gəliblər? Hər halda, son yüzillikdə müasir qərb sivilizasiyasının bütün dünyaya təlqin elədiyi "sürətli hərəkət", "sürətli inkişaf", "sürətli həyat tərzii" bayaq dediklərimi dolayı yolla da olsa təsdiq edir. Məlum məsələdir ki, insanla müqayisədə meymun daha sürətli, daha cəld, bakılılar demişkən daha becid məxluqdu və qərblilər nəfəs dərmədən sürətlərini artırmaqla bəlkə də, elə öz əcdadlarına çatmaq istəyirlər, yəni, bizim şairlərin diliylə desək, "özlərinə qayıdırlar".

Maraqlısı odur ki, son illərdə bizdə də qərb sivilizasiyasına inteqrasiya etmək, onun bir parçasına çevrilmək barədə qızgın mübahisələr, söhbətlər gədir, bu istiqamətdə çoxsaylı cəhdlər edilir. Biz də onlar kimi sürətlə inkişaf etmək, sürətlə irəli getmək, bir sözlə sürətlə yaşamaq və nəhayətdə, sürətlə ölməyə çalışırıq.

Məncə, bu cəhdlərin hamısı əvvəlcədən uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə ki, nə qədər çalışsa da adəm övladı meymun övladından sürətli ola bilməz və biz özümüzü cırsa q da - teleekranlara çıxıb meymun kimi ağız-burnumuzu əysək də, toylarda meymun kimi atılıb düşsək də, bütün həyatımızı meymun kimi yalnız nəfsimizin şəhvani istəklərini ödəməyə həsr etsək də xeyri olmayacaq, yəni heç vaxt əsl qərbli ola bilməyəcəyik, çünki təkrar edirəm, meymundan əmələ gəlməmişik.

İndi isə qayıdaq yazımızın əsas süjet xəttinə. Bəli, təkrar edirəm ki, bakılılar meymundan əmələ gəlməyib.

Yaxşı, bəs onda hardan peyda olub bakılılar? Göydənmi düşüblər? Yerdənmi bitiblər? Dənizdənmi çıxıblar? Yox, dənizdən çıxmaq heç yerinə düşmür. Əgər belə olsaydı gərək bakılılar balığa oxşayardı, bu isə həqiqətə qətiyyəən uyğun deyil. Bakılılar balıq yeməyi çox sevsələr də, balığa bənzəməzlər, yəni sürüşkən olmazlar.

Bakılılar Allahın yaratdığı adamdan əmələ gəliblər, hərçənd ki, öz yaradılışlarına görə müəyyən mənada dənizə borcludurlar, konkret olaraq isə Xəzər dənizinə.

Bir çoxları belə hesab edir ki, Bakının ən qədim adı Badi-kubə olub. Savadlı adamlarsa bilir ki, "Ba-

di-kubə" (küləklər şəhəri) termini bizim ərazidə islam formalaşandan sonra yaranıb. Bəs ərəblərdən qabaq buralarda məgər şəhər-filan olmayıb?

Olub, niyə olmayıb, qoz kimi şəhərimiz vardı islamdan qabaq. Elə qabığı da qoz kimi möhkəm olub - qala divarlarını deyirəm. Eh, o qədər padşahlar, sərkərdələr bu qozu sındırmaq istəyəndə dişlə-rindən məhrum olublar ki. Heç sayı hesabı yoxdu. Axırda on səkkizinci əsrdə rus imperatriçəsi Yekaterinanın göndərdiyi gəmilərin topları bu qozun qabığından bir az qopartsalar da, yenə tam sındıra bilmədilər. Qozun içi kifləndi, çürüdü, dağıldı, amma qabığının böyük bir hissəsi bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatdı. Buna da şükür. Heç olmasa indi bu qala divarlarına baxanda bakılılar qürur duyurlar, fikirləşirlər ki, nə vaxtsa bizim də möhkəm qabıqlı qozumuz olub. Nə isə, söhbəti uzatmayım.

Bakılıların mənşəyi barədə söhbət açmaq istəyəndə istər-istəməz adamın qarşısına belə bir maraqlı sual çıxır - birinci Bakı yaranıb, yoxsa bakılılar? Amma bu sual, "birinci toyuq yaranıb, yoxsa yumurta?" sualı kimi cavabsız göründüyünə görə onun üstündən tullanmalı olacağıq - belə hesab edək ki, birinci bakılılar yaranıb və qeyd etdiyimiz kimi bu yaranışlarına görə müəyyən mənada dənizə borcludurlar. Dənizə və əlbəttə ki, nöyütə.

Tfu, zəhrimar, bu zəhləmgetmiş nöyütün əlindən heç yaxa qaçırmaq olmur. Bakı tarixinin hansı deşiyinə baş soxursansa burnuna nöyüt iyi gəlir, hansı otağına ayaq qoyursansa ayaqqabının altına nöyüt yapışır. Əməlli-başlı dəhşətdir, qapqara, qır-saqqız kimi dəhşət. Cəhənnəm bundan yaxşıdır. Ümumiyyətlə, mən belə hesab edirəm ki, Bakı ərazisi cəhənnəmin yer səthinə daha çox yaxın olduğu yerdir.

Hə, deməli, bakılılar öz yaranışlarına görə dənizə və nöyütə borcludurlar. Necə? İndi necəsini də danışaram.

Bakının ərazisi nə əkin-tikin, nə də maldarlıq üçün yararlı olmadığından burda insanların məskunlaşması bir qədər gec başlayıb. Yəni, gəmiçilik və atəşpərəstlik yaranandan sonra.

Ömründə heç olmasa bircə dəfə də olsa xəritəyə baxanlar bilir ki, Bakının yerləşdiyi Abşeron yarımadası Xəzər dənizinin, türkün məsəli, ortasında və İrandan Rusiyaya, Rusiyadan da İrana üzən tacir gəmiləri yolun ortasında dincəlmək fikrinə düşəndə, yaxud tufan qopanda daldalanacaq bir liman yeri axtararkən, nəzərlərini bizim buxta cəlb edib, bura yan alıblar, dincəliblər, istirahət ediblər, sonra da yollarını davam ediblər. Bir müddət sonra isə, o vaxtlar da dünyada kifayət qədər olan işbaz adamlar fikirləşiblər ki, coğrafi cəhətdən çox uğurlu yerdə

məskən salmış bu buxtadan yaxşı pul qazanmaq olar və beləliklə buxtanın yerində liman peyda olmağa başlayıb. Ağıllı adamlar bu limanda tacir gəmilərini təmir etmək üçün doklar, matrosların dincəlməyi üçün karvansaralar tikdirib, lap sonra isə ağıllarına gəlib ki, İrandan Rusiyaya və geri üzməyə heç lüzum yoxdur, uğurlu yerdə məskən salmış bu limanı maldəyişmə məntəqəsinə döndərsələr lap sərfəli olar.

Bu minvalla limandakı karvansaraların, bazarların, anbarların sayı artır və bu balaca qəsəbə dönür eyni zamanda yarmarka tipli bir yerə. Cənubdan və Şimaldan üzüb gələn tacirlər elə buradaca mallarını dəyiş-düyüş edib qayıdırdılar ev-əşiklərinə, beləliklə, əziyyətləri xeyli azalmış olurdu. Ovaxtkı Bakı indiki Dubay kimi bir ticarət mərkəzi idi.

Bəli, Bakının və bəkililərin yaranmasında dənizin rolu barədə danışdıq, indi keçirik nöyütün roluna. Qeyd etmişdik ki, ovaxtkı Bakı ərazisi bir növ cəhənnəmi xatırladırdı, torpağın hər addımında nöyüt fəvvarə vururdu, qaz fışqırırdı, sonra da ordan burdan düşən qılgıncılar vasitəsilə öz-özünə alışır-
dı, yanırıdı. *Bibiheybətdən tutmuş* Suraxanıyacan bütün ərazilərin İcra hakimi cənab OD-ALOV idi və cənubdan - İrandan, Hindistandan üzüb gələn atəşpərəst tacirlər torpaqdan çıxan bu qədər od-alovu görüb hey-rət içində qalır-dılar, elə fikirləşirdi-

lər ki, taleyin rəhm-mərhəməti sayəsində xeyir tanrısı Hörmüzün "səri-kuyi" nə yetişiblər.

Bunu başa düşən kimi sevincdən acaqlarını itirir-dilər. Hətta ən mömin atəşpərəstlərin ilahi eşqi elə dombalırdı ki, yubanmadan vəhdəti-vücuda yetiş-mək, yəni öz müqəddəs hesab etdikləri odun vasitə-silə Hörmüzə qovuşmaq fikrinə düşürdülər və Rac Kapurun mahnılarını oxuya-oxuya kəllə vururdular Bakı ətrafı od-alovun içinə, yanıb külə dönən vücud-ları da uçurdu cənnətə (əlbəttə ki, bizim müsəlman cənnətinə yox, öz cənnətlərinə, çünki özünü könül-lü surətdə öldürüb günahi-kəbirəyə batan adama bi-zim cənnətdə yer yoxdur, Allah belənciyini cəhən-nəmə göndərir). Ancaq o da var ki, bizim odlu-alov-lu cəhənnəmimiz mömin bir atəşpərəst üçün elə əslin-də, cənnət kimi bir yerdi; nə qədər istəsə qır qazanı, gecə-gündüz sönməyən tonqallar - alovu müqəddəs bilən adama daha nə lazımdı ki. Qoy ürəyi istəyən qədər yanıb doyunca "kayfavat" eləsin. -

Beləliklə, Bakı ətrafındakı bu sonsuz od-alovun səsi-sorağı tacirlərin vasitəsilə bütün atəşpərəst məmləkətlərinə yayıldı (nöyüt dünyanın bir çox yerlərində olsa da, ən üzde olan yeri bizim Bakı tor-pağı idi və əminliklə deyə bilərik ki, o vaxtlar heç bir yerdə bizim ərazidəki qədər təbii od-alov yox idi) və dünyanın hər yerindən, ən çox da Cənub-

Şərqi Asiyadan mömin atəşpərəstlər Hörmüzün məskəni hesab edilən Bakıya axışmağa başladılar. Gələnlərin bir hissəsi ziyarətini başa vurub geri döndü, bir hissəsi isə elə həmişəlik qalırdı burda, atəşgahlar, ziyarətgahlar tikirdilər, müqəddəs alovun qulluğunda dayanırdılar, ətrafını silib-süpürürdülər, səliqəyə salırdılar, məqamı yetişəndə də tullanırdılar üçün, çırtapırtıyan yanırdılar. Ən əsas da, bakılıların sayını artırıb olurdular.

Bakı o vaxtlar Dubay kimi bir ticarət mərkəzi olmaqla bərabər, yavaş-yavaş atəşpərəstlərin Məkkəsinə də çevrilirdi. Bir şəhərdə həm Dubay, həm də Məkkə birləşirdi. Burdan da çox maraqlı bir nəticə çıxır - Bakı o vaxtlar Yaxın Şərqi həm maddi, həm də mənəvi-ruhani mərkəzinə çevrilmişdi və bakılıların mənşəyində maddi maraqlarla mənəvi meyillərin üzvi surətdə birləşməsinə müşahidə etmək çətin deyil.

Bəli, Bakının yaranmasına yüngülvari bir ekskurs eləsək də, yaddan çıxartmayaq ki, Bakı o vaxtlar hələ Bakı deyildi, yəni şəhər artıq salınsa da, adı hələ yox idi. Yox, əstəğfərullah adı var idi, (adsız dəyirmanı xoruz oler, Moşu demişkən) sadəcə indiki kimi deyildi, bir az ayrı tövr idi, həm də bir yox, bir neçə adı var idi.

Bakının lap birinci adı "Baqavan" olub. Qədimi əlyazmalarda bu tərəflərdən keçən bir çox səyyah-

ların dilindən "Ətşi-Baqavan", yaxud "Baquan" sözü daha çox verilir. Şəksiz ki, atəşpərəstləri buralara cəlb edən haman atəş də, nöyütün və qazın təsirindən yaranırdı və əminliklə deyə bilərik ki, nöyüt bizim şəhərin məişətinə yeriməmişdən əvvəl ilk olaraq onun adına yeriyib, adını işğal edib. Baqavan sözünün də tarixi maraqlıdır. İlk olaraq qeyd edək ki, Baqavanın barabana heç bir dəxli yoxdur, çünki "baraban" kəlməsi rusların leksikonunun nümunəsidir. Bakı və bakılılar yarananda isə ruslar hələ yox idi, daha dəqiq desək var idilər, amma hələ indiki şəkllə düşməmişdilər, eləcə meşəliklərə səpələnmiş qarışıq slavyan tayfaları halındaydılar, şəhərləri-filanı da yox idi. Qıyası, bakılılar yarananda ruslar hələ öz sarı saqqallarını bədənlərinin başqa hissəsindəki tüklərdən ayırd edə bilmirdilər.

"Baqavan" toponimi iki hissədən ibarətdir - Baq, yaxud Baqa kökündən və Van şəkilçisindən. "Baq" sözü qədim pəhləvi dilində tanrı anlamı verir (bilməmiş deyilik ki, elə adını çəkdiyimiz slavyanlar da tanrıya "boq" deyir), qədim hind sanskritlərində isə "bhaqa" günəş, yaxud ümumiyyətlə od mənasında işlənir (son vaxtlar Bakıda yayılan "Bhaqa-vat-Gita" kitabını xatırlamaq kifayətdir. "Bhaqavat" sözündəki son hərfin yerinə "n" hərfini qoysaq qədim Bakının adı alınır, beləliklə, bakılıların "Zita və Gita" ad-

lı məşhur hind filminə hədsiz rəğbət bəsləmələrinin də tarixi-genetik səbəbi aşkara çıxmış olur).

Van şakilçisi də məkan anlamı verir, yəni Tanrının, yaxud müqəddəs alovun məskunlaşdığı yer. Adıçəkilən şakilçi bizə çox tanışdır, çünki məmləkətimizin bir çox yer adlarında ona rast gəlmək olar. Məsəlçün, Şirvan, Naxçıvan, İrəvan, Mincivan, Divan və s. Divan sözünə də yəqin bu aspektdən yaxınlaşmaq lazımdır. Di-van - yəni "di"-nin məskunlaşdığı yer. Bəllidir ki, divanda adətən insan bədəninin arxa oturacaq hissəsi məskunlaşır, onda belə nəticə çıxır ki, qədim dillərdə insan bədəninin bu hissəsi elə "di" adlanır.

Nəzərə alsaq ki, Bakının ilk sakinlərinin bir hissəsi Asiyanın müxtəlif bölgələrindən, ən əsas da Hindistandan gələn atəşpərəstlər idi və onların nəzərində bu odlu-alovlu yer tanrılarının məkanıydı, onda bu yerin də tanrı adıyla "Baqavan" adlandırılmasında qeyri-adi bir şey nəzərə çarpmaz.

Lakin bu, heç də o demək deyil ki, bakılılar bütünlüklə hindlilərdən əmələ gəlib və Hindistanın yoqları da bizim babalarımız olub. Əgər belə olsaydı biz də, yoqlar kimi suyun üstündə gəzərdik, torpağın altında beş-altı gün nəfəs almadan uzanardıq və ən əsas da, uçmağı bacarardıq. Yox, bakılılar bütünlüklə bunları bacarmır, əlbəttə ki, uçmağı çıxmaq şər-

tiylə. Uçmağın həvəskarı olmuşuq, bunu kişi kimi boynumuza almalıyıq. Bu qədər odun, alovun, nöyüt iyninin içində başqa neyləməliydik ki? Meşə, çəmən, yaylaq da yox ki, gedib havanı dəyişəsən, ova çıxıb bir-iki ceyran-cüyür vurasan, elə meşədəcə ətini şişə çəkib kabablıyasan və bu yolla ciyərlərini bu nöyüt iyndən təmizləyəsən. Bakı ətrafında ova çıxsaydın da bir-iki qotur tülküdən başqa qabağına bir şey çıxmıyacaqdı, onlar da nöyütün təsirindən elə rəngə düşmüşdülər ki, tülküdən çox, köhnə kommunist arvadlarının paltolarının sürtülmüş, solmuş varatniklərinə oxşayırdılar. Onunçün də biz bakılılar azca da olsa təmizlənməyin, ətrafımızdakı bu qara-qura rəngləri şüurumuzdan çıxartmağın yeganə yolunu uçmaqda görürdük. Elə mən cavan olanda da, bizdə uçmaq hələ dəbdən düşməmişdi. Gecələr yuxarı məhəllələrin qaranlıq tin-dalanında uçmaq xiridarı olan dost-tanışla yığışırdıq, "Kazbek" in tütününü boşaldıb adını çəkmək istəmədiyim şeylə içini doldururduq, yandırardıq, kruqa buraxıb bala-bala dartırdıq, sonra da gözlərimizi yumub yellənə-yellənə uçardıq, ağ dumana dönüb sevdimiz qızların yuxularına girərdik, ulduza dönüb onların başı üstə parlayardıq...

Bu minvalla Bakının nöyüt iyninin, his-pasının, tüstü dumanının heç olmasa beş-altı saatlıq həm

şüurumuzdan, həm də bədənimizdən çıxmasına nail olurduq... Şəxsən mən belə uçan dəmlərimdə babalarımın damarında azacıq da olsa yoqa qanı axdığımı çox açıq şəkildə hiss edirdim. Bu qan həmin saatlarda özünü daha bariz şəkildə büruzə verirdi, məni bir az da göylərə qaldırırdı, səmalarda uçurdum, qanad çalırdım, Hindistandan vurub Çindən çıxırdım, Çindən vurub Ərəbistandan çıxırdım, amma İstanbuldan o tərəfə uçmazdım, qorxardım ki, qərblilər öz müasir raketləriylə məni vurub salarlar yerə, xəlqimiz mənim kimi dahi "uçan"-dan məhrum olar.

Ən çox da Xəzər dənizinin üstündə uçmağı sevirdim, dəniz quşlarına xüsusi meylim vardı, möhkəm dostlaşmışdım bu balıq iyi verən qanadlı məxluqlarla, xüsusən, qağayılarla söhbətim tuturdu. Hətta "Qağayı" rədifli qəzəl də yazmışdım uçan vaxtlarımda. Əfsus ki, bu uzun dimdikli dostlarımla heç vaxt doyunca söhbətləşə bilmirdim. Elə söhbətin təzəcə qızıdığı vaxtda bir də görürdüm ki, dənizin o biri başından - uzaq üfüqlərin üstündə parıldayan ulduzlardan iki dənəsi yavaş-yavaş böyüməyə başlayır, parıltısı artır, mənə yaxınlaşır və bu iki parlaq ulduzun mənə nə səbəbdən yaxınlaşmasının səbəbini dərk edənə qədər uşaqlar qışqırırdı ki, "Uçaskovi gəlir, dağılışın".

Mən də naməlum tərəfdən gələn təhlükədən elə naməlum istiqamətə də qaça-qaça anlamağa başlayırdım ki, bayaqkı ulduzlar bizim sahə müvəkkili, milis mayoru Miriyevin öz çiyinlərində fəxrlə daşdığı paqonlarda məskunlaşmış beşguşəli sovet ulduzları imiş. Burdan belə məlum olur ki, qonşularımızın arasında da sahə müvəkkilinin "suka"ları var imiş, yoxsa məhz sakit bir yer tapıb yığışdığımız dəmdə, mayor nöyüt iyi almış ingilis kimi gəlib başımızın üstünü kəsdirməzdi. Bu hadisə eyni ssenari üzrə fasilə vermədən təkrar olunduqca məndə bütün beşguşəli ulduzlara qarşı dərin bir nifrət, kin yaranmağa başladı. Harada məskunlaşmasından asılı olmayaraq - istər ölkəmizin bayrağı olsun, istər gerbimiz olsun, istərsə də cibimizdə gəzdirdiyimiz pul - harda bu ulduzlardan görürdüm sə elə bil atamı söyürdülər, əbədi dostlarımla olan qağayılarla ünsiyyətimə imkan tapmamağımın günahını onlarda görürdüm və bu nifrətin, kinin nəticəsi o oldu ki, meydanlara çıxıb dostlarımla olan qağayılarla birgə xeyli qışqır-bağır salandan sonra, axırı, sovet hökumətini yıxıb öz hökumətimizi qurmağa nail olduq. Beləliklə, beşguşəli ulduzlardan canımız qurtardı, lakin təəssüf ki, elə qağayılar da o beşguşəli ulduzlarla birgə getdilər öz işinin dalyca, yəni mən müəyyən səbəblər ucbatından uymağı və uçmağı tərgitməli oldum.

Qayıdaq Bakımızın adına və bakılıların mənşəyinə. Deməli, məlum oldu ki, Bakının lap birinci adı Baqavan olub. O ki qaldı ilk bakılılara, onları da, aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar - otuz faiz Şirvanın yerli camaatı, otuz faiz cənubdan gəmilərlə üzüb gələn atəşpərəstlər, otuz faiz də şimaldan, Dəmirqapı Dərbənddən keçib buralara üz tutan və oturaq həyata keçən köçərilər. Yerdə qalır on faiz. Bu on faizi də mənim sevimli qağayılarım təşkil edirdi. Bəlkə də qağayıları ən birinci bakılılar hesab etmək daha düzgün olardı, çünki onlar bu ərazilərdə adamlardan da qabaq peyda olublar və əslində buralar, elə qağayıların məmləkəti olub. Dənizdən burunlarını çıxaran bəliqlərdən yeyiblər, sahilə özlərini günə veriblər, nöyütün içində ayaqlarını şappıldadaraq oynayıblar, bir sözlə şelləniblər özləriyçün, kefə baxıblar.

Sonra adamlar gəlib buralara doluşub, bakılı adını qağayılardan alıb özlərinə götürüblər. Ən nəhayətdə isə Amerikada ağlar hinduları qırıb çatdığı kimi, bakılılar da qağayıların atasını yandırıblar ki, heç kim onların bakılılığına şübhə eləməsin. Bakının insanlardan əvvəlki "qağayı sivilizasiyası" məhv edilib, iflasa uğrayıb. İndi beş-on dənə əyri-üyrü qağayı qalıb ki, onlar da bulvarda xırda uşaqları əyləndirməkçün sahilin kanalizasiya iyi verən suyunda mazaqlaşmaqdan başqa bir şey bacarmırlar.

Ərəb xilafəti güclənəndən və Yaxın Şərqi müsəlmanlaşdırmağa başlayandan sonra bakılıların etnik tərkibi və Bakının adı da xeyli dərəcədə dəyişikliklərə uğradı. Ən əvvəl şəhərə müəyyən miqdarda ərəbdilli əhali köçürülüb və ərəb canişinliyinin dəftərxanasındakı mirzələr Bakının ovaxtkı adını, yəni Baqavan sözünü öz dillərinə uyğun bir hala saldılar.

İlk ərəb tarixçilərindən olan əl-Məsudi, əl-İstəxri, ət-Təbəri və sairələrinin kitablarında Bakının adı bir neçə şəkildə qeyd edilir - Baku, Bakuy, Bakuyə, Badkuh, Badkubə və s.

İlk variantlar ərəb mənşəli olsalar da, son variant daha çox farsdilli mənbələrdə işlənir. Ən maraqlısı isə odur ki, şəhərimizin adının erkən forması olan Baqavan ifadəsi ərəb - fars dillərində səsləndiriləndə də, şəhərin mahiyyətini açan məna verməyə başladı. Yəni, əgər Baqavan odun-alovun yerləşdiyi müqəddəs məkan anlamı verirdisə, Badkubə də küləklərin döydüyü, vurduğu yer mənasında işlənib. "Bad" sözü fars dilində külək mənasındadır, "kub" isə "Kubidən" (döymək, vurmaq, əzmək) felinin köküdür.

Adın hər iki variantı Bakının spesifik xüsusiyyətlərini açmağa kömək edir.

Bəli, Bakını əzəmətli, köklü-köməkli, qol-budaqlı ağaca bənzətsək, onun çoxsaylı adlarını da, yəqin

ki, ağacın yarpaqlarıyla müqayisə etmək olar. Bəli, fəsilələr dəyişdikcə bu adlar da yarpaq kimi saralır, zamanın küləyi onları yerə səpələyir, sonra yeniləri çıxır, onlar da saralır və bu proses qiyamətə qədər davam edir; adlar dəyişir, təzələnir, Bakı isə qalır.

Təki saralıb-solan elə yarpaqlar olsun, ağaca bir şey olmasın.

Bakının adının və əhalisinin Hindistanla bağlılığı üç faktorda təzahür edir. Birinci faktor, qeyd etdiyimiz kimi islamdan əvvəlki dövrdə Hindistandan bura gələn və bizim nöyütü Allah bilib ona, daha doğrusu ondan yaranan Alova sitayiş atəşpərəstləri (belə məlum olur ki, nöyütü "Allah" bilməkdə qədim hind atəşpərəstləri indiki ingilisləri, amerikalıları çox-çox qabaqlamışdılar), ikinci faktor artıq bu yaxınlarda, yəni iki yüz il əvvəl Bakıya gəlib Suraxanıda məskunlaşan Hindistanın kərişnaidləri, üçüncü faktor isə mənim nənəmin Buddaya oxşamasıdır.

Birinci faktor barədə söhbət etmişik, ikinci faktor isə Bakı memarlığından danışanda toxunacağıq. Hə, qalır üçüncü faktor, yəni mənim nənəmin Buddaya oxşamağı.

Bir neçə il bundan əvvəl təsadüfən əlimə düşən bir kitabda Həzrəti-Buddanın şəklini görmüşdüm. Çox antiqə şəkil idi - özü ortada hərəkətsiz oturaraq ilahi və əbədi bir istirahətlə məşğuldur, bütün kai-

nat-ulduzlar, ay, günəş, insanlar, dağlar, daşlar, bir sözlə hər şey onun ətrafında fırlanır.

O saat nənəm yadıma düşdü və təsəvvürümdə antiqə bir multfilm (indiki dillə desək, cizgi filmi) canlandı - nərim köhnə həyatimizin ortasındakı balaca otağında bardaş qurub Quran oxuyur, bütün ailə üzvlərimiz isə həyətgərişiq asta-asta onun başına fırlanır. Həm də nənəmdən başqa hamı ikiqat hərəkətdədirlər, yəni, babam buxara papağını təmizləyir, atam kommunistin məziyyətlərindən danışır, əmim "Kazbek"i damağına sıxıb damda quş uçurdu, anam corab toxuyur, bibimsə uzun saçlarını hörür.

Bu multfilmin ən maraqlı detalı isə bu idi ki, hamı öz işini görməklə bərabər gözücü, hiss olunmadan nənəmə baxırdı, elə bil onun qəzəbli baxışlarıyla toqquşmaqdan qorxurdular, ehtiyat edirdilər.

Yox, heç kim nənəmdən qorxub-eləmir, aştəgfürüllah, Əzrayıl deyildi ki qorxaydılar ondan. Ümumiyyətlə, dünyavü-üqbadə nənəmdən qorxan yeganə məxluq bizim həyətdəki pişiyimiz idi ki, binayi-qədimdən nənəmin ondan zəhləsi gedirdi.

- Biqiryət kopoyoğlu (pişiyi deyirdi), siçan-siçovul görəndə qorxudan az qalır girsin yerə, bizə çatanda sinəsini qabağa verib elə gəzir ki, elə bil Rüstəm-Zalın pələngidi.

Hərçənd, Rüstəm Zalın pələng saxlayıb-saxlamaması barədə tarixi mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur, lakin bizim pişik həyətdə siçan, ələlxüsus da, siçovul görəndə doğrudan da, tamam dəyişirdi, prezident müşavirəsində əyləşən indiki nazirlərin sifətini alırdı, bu da əlbəttə ki, nənəmin xoşuna gəlmirdi. Büzüşmüş pişiyə baxıb deyirdi ki, anası siçovulları cüt-cüt boğurdu, onun qorxusundan həyətdə siçovul yox e, heç milisaner də gəlmirdi. Qorxurdular ki, naqafil çıxıb atdanar sifətdərinə. Heyif, maşın altında qalıb öldü yazıq. Bu bifer bilmirəm kimə oxşadı.

Nənəmin sözündə müəyyən qədər həqiqət olsa da, şəxsən mən pişiyimizi çox gözəl başa düşürdüm. Bakının mistik aurasının təsiri altında bizim yerli siçovullar böyüyüb elə qorxunc görkəm almışdılar ki, elə mən özüm də, on-on iki yaşınacan onlardan it kimi qorxurdum, o ki qaldı fəqir, arıq bir pişik ola.

Hə, sözüm ondadı ki, əslində ailə üzvlərimizdən heç biri nənəmdən qorxub-eləməirdi. Sadəcə, bizimkilərçün nənəm müəyyən mənada prizma rolunu oynayırdı, bütün hərəkətlərinin, əməllərinin mahiyyəti bu prizmadan keçən zaman açılırdı, içi görünürdü, heç nəyi gizli saxlamaq olmurdu.

Çox vaxt onun dediklərini qulaqardına vursalar da, fikir verməsələr də (ən çox da kommunist atam), hamı ürəyinin dərinliyində bilirdi ki, arvad

müəyyən dərəcədə haqlıdır. Lakin onun həqiqətləri, bir növ, dünyadan bixəbər olan, qaranlıq bir mağaradan çıxmış övliyaların möizələri kimi qəbul edilirdi, yəni, bəlkə də sən düz deyirsən, lakin bu dünyada elə yaşamaq olmaz, bu zamanın öz hökmü var, gərək məhz biz olan kimi olasan, yoxsa aqibətin heç də yaxşı olmaz.

Beləcə, ailəmizdəki bu cür qısaqapanmalar mənə ilk dəfə dünyəvi həqiqətlərin nisbilyi barədə fikir yaratmış oldu. Atam bir söz deyirdi, fikirləşib görürdüm ki, haqlıdı, düz deyir. Sonra nənəmin yanına gəlirdim, o öz növbəsində atamın dediyinin əksini israr edirdi, fikirləşib baxırdım ki, arvad da düz deyir. Babam bu iki qütbün arasında barışdırıcı mövqe tutudu, baş sındırıb baxırdım ki, ən ağıllısı kişinin fikridir.

Lap axırda da, avara, cüvəllağı əmim gəlib özünü çatdırırdı və mübahisə gedən mövzuda elə bir naqolay fikir deyirdi ki, hamımız çaş-baş qalırdıq, məlum olurdu ki, əvvəl deyilənlərin hamısı içi boş fındıq imiş, ən ağıllı adam elə əmimdi ki, ondan ötrü dünyada ən böyük həqiqət "Kazbek" in içini doldurmaqçün şey tapmaqdan və sökdüyü maşın mühərrikini necə lazımdı yığb tez pulunu almaqdan ibarətdir.

Əslində bir fəlsəfi kateqoriya olaraq, "həqiqət"ə nifrətim də elə həmin vaxtlardan başlamışdı və bu

"həqiqət" deyilən məfhum mənim təsəvvürümdə hər bir potensial "kliyentin" şəhvani istəklərinə uyğunlaşmağa qadir olan fahişə arvadlar görkəmində canlanmışdı. Sadəcə, araşdırdığımız situasiyada, kişi bədəninin yerini insan şüuru tuturdu.

"Həqiqət" məfhumu bu qədər amorf olduğundan, dünyada tarix boyu bir belə filosoflar, fəlsəfi cərəyanlar, qollar, əllər, ayaqlar, burunlar, qulaqlar yaranıb və hər biri də bu "milyon üzlü həqiqəti" özlərinin ən yaxın silahdaşı elan ediblər.

Dünyada insanların şüuruna uyğunlaşmayan yeganə həqiqət var ki, o da "mütləq ilahi həqiqət"dir. Onun da belə əlçatmaz olmasının səbəbi öz sifətinin yalnız bir tərəfini göstərməsi, ona yalnız bir rakursdan baxmağın mümkün olmasıdır. Yəni o biri, dünyəvi həqiqətlərdən fərqli olaraq "ilahi həqiqət"i əlimizə götürüb ora-burasını əlləşdirmək, hər dəlmə-deşiyinə burun soxmaq imkanımız olmadığına görə, başqa rakursdan baxanda, onun həqiqət olmadığını sübut etmək də mümkün deyil.

Məhz bu "ilahi həqiqət"ə münasibət baxımından da dünyanın ağıllı adamlarını iki qismə bölmək olar. Bir qisim insanlar iddia edir ki, bu ilahi həqiqət də o birilərin tayıdır, nisbidir və əgər əlçatmaz olmasaydı, başqa rakurslardan baxmaq mümkün olsaydı, onun da min dənə eybi tapılırdı, heç də

"mütləq", "ilahi" olmadığı aşkara çıxardı, çünki dünyada ümumiyyətlə mütləq həqiqət yoxdur, heç ola da bilməz. Hər şey nisbidir.

Bu düşüncə tərzini daha çox müasir qərblilərə məxsusdur.

İkinci qisim ağıllı adamlar isə iddia edir ki, yox, elə deyil. Dünyəvi həqiqətlər ilahi həqiqətin zərrələridir və ona görə də nisbidirlər. İlahi həqiqət isə bu zərrələrin vəhdəti olduğuna görə mütləqdir. Mütləq olduğuna görə də, hətta ələ keçirmək, hər-tərəfli gözdən keçirmək mümkün olsa belə onun hər üzündə eyni həqiqəti görmüş olarıq. Bu düşüncə tərzini isə daha çox şərq millətlərinə xasdır.

Mən yeniyetmə olanda diskotekalarda üzərinə çoxsaylı xırda güzgü qırıntıları yapışdırılmış plastmas kürələr olardı və tavandan asılmış bu güzgülü kürələr asta-asta fırlandıqca öz üzərinə düşən işığı çoxlu kiçik zərrələrə parçalayıb ətrafa səpələyirdi, biz də bu romantik işıq zərrələrinin içində üzərək qızlarla rəqs eliyərdik, sir-sifətimizdə oynayan işıqlardan ləzzət alardıq.

Obrazlı dillə desək, "Mütləq ilahi həqiqət" həmin o güzgülü kürəyə, onun ətrafa səpələdiyi işıq zərrələri isə dünyəvi, nisbi həqiqətlərə bənzəyir.

Biz insanların bədbəxtliyi də ondadır ki, hər birimiz öz nisbi həqiqətimizi mütləq kimi qəbul etmi-

şik və bu səbəbdən də düşünmüşük ki, başqalarının həqiqət kimi təqdim etdikləri, əslində, saxta imitasyadan başqa bir şey deyil. Heç cür anlamaq istəmişik ki, heç birimizdə mütləqlik yoxdur, hamımızın həqiqəti əslində həmin mütləqlin zərrələri olan nisbi həqiqətlərdir.

"Hamı günahkardır dünyada, amma

Dünyada heç kimin günahı yoxdur" - tezisi də, mənəcə, dediklərimi bir daha təsdiq edir.

Bizim ailə üzvlərinin də hərəsinin öz həqiqəti var idi, amma fərq ondaydı ki, bütün ailə üzvlərimiz hərdənbir də olsa dərk edirdilər ki, məhz nənəmin həqiqəti həmən mütləq həqiqətə daha yaxındır. Eyni fikri bakılı - qeyri bakılı konfliktlərinə də şamil etmək olar. Hər iki tərəf özünü haqlı, əks tərəfi isə haqsız saysa da, əslində hər ikisi haqlı, eyni zamanda da, hər ikisi haqsız idilər.

Son otuz-qırx ildə təzahür tapan bu konfliktləri düzgün araşdırmaqçün mənəcə bəkililərin məhz iyirminci əsrdəki etnik tərkibinə nəzər salmaq lazımdır.

Bir çox ucqar məkanlardan fərqli olaraq Bakı kimi mərkəzi şəhərlərin əhalisi əsrlər boyu tərkib etibarilə fasilə vermədən dəyişikliklərə məruz qalıb, müxtəlif istiqamətlərdən şəhərə insanlar axışib, kimisi çörək pulu qazanmaqçün, kimisi təhsil almaqçün, kimisi də nöyütə yaxın olmaqçün. Və bu gələnlər

də vaxt keçdikcə yerli camaata qaynayıb-qarışıblar, Bakının spesifik aurasına düşüb bəkililəşiblər. Keçmişdə yerli və gəlmələr arasında hansısa münafiqşələrin olmasına dair dəqiq tarixi faktlar yoxdur, amma yəqin ki, yüngülvari narazılıqlar olub. Bu da təbii haldır. Məsəlçün, İçərişəhərdə yaşayan elitənin nümayəndələri Qala divarlarından kənardə, yəni Bayırşəhərdə məskunlaşmağa başlayan gəlmələrə rişxəndlə "ayaqyalın bayırşəhərli" deyərdilər.

Ölkəmizdə sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra şəhərə axınların qarşısı demək olar ki, alındı. Kəndlilərlə müəyyən mənada torpağa təhkim olunduqlarından azad yerdəyişmə hüququndan məhrum edildilər, məcburi surətdə kolxozlara bağlandılar və ümumiyyətlə, sovet vətəndaşlarının böyük hissəsinin əlindən bu hüquq alındı, evlər dövlətin sərəncamına keçdi. İnsanların çoxunun yaşadığı evi satıb harasa başqa yerə köçmək imkanı qalmadı. Əgər kimsə bir şəhərdən başqa şəhərə, bir kənddən başqa kəndə köçmək niyyətinə düşürdüsə, bunun üçün o qədər dövlət instansiyalarını gəzməli, o qədər məmurlardan icazələr almalıydı ki, bu müddət ərzində yerdəyişmə istəyi də ölürdü.

Bələcə, ötən əsrin iyirminci illərindən başlayaraq növbəti qırx il ərzində Bakı əhalisi demək olar ki, heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdı. O illərin Ba-

kı əhalisini milli-etnik baxımdan bu cür qruplaşdırmaq olar. Birinci: Bakının ən qədim əhalisi hesab olunan və İçərişəhərdə yaşayan "Ağşalvarlılar" (bu, demək olar ki, itib-getmiş nəslin qəribə adının mahiyyətinə gələcəkdə baş vurmağa səy göstərəcəyik.). İkincisi, əslən Abşeron kəndlərindən olan ailələr. Üçüncüsü: Bakıda neft "bum"u zamanı ölkənin müxtəlif əyalətlərindən və Cənubi Azərbaycan dan bir tikə çörək pulu qazanmaq üçün Bakıya gələrək mədənlərdə işləyənlər. Dördüncüsü isə Bakıda məskunlaşan qeyri millətlərin nümayəndələri, yəni ruslar, yəhudilər, ermənilər və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, sovet hakimiyyətinin ilk qırx ili zamanı Bakıya daha kütləvi insan axınları olmamışdı və inqilabdan əvvəl şəhərdə məskunlaşan bu qrup insanlar da əvvəlki gəlmələr kimi bəkiləşmişdilər (bircə son qrupdan başqa. Burada yaşayan qeyri millətlərin nümayəndələri nə qədər özlərini bakılı elan etsələr də, bizimkilər onları tam özünkü kimi qəbul etmirdilər).

Amma insafən heç kim öz əsli-nəsəbini xatirindən çıxartmırdı, hamı kişi kimi boynuna alırdı ki, bizim babamız, tutalım, Maştağadan Bakıya köçüb, ya Ərbədildən qaçıb gəlib və yaxud Həştərxandan buraya sürgün olunub və etiraf edirdilər ki, əsl, təmiz bakılı onlar yox, məhz İçərişəhərdəki Ağşalvarlılardır,

bu da təbii ki, əriyib getməkdə olan bu nəslin hörmətini şəhər camaatı içində artırır (gərək o vaxt qırmızı kitaba salardıq Ağşalvarlıları, onda bəlkə indiyəcən bu nəslin daha çox nümayəndəsi qalardı).

Bu baxımdan demək olar ki, yarım əsr müddətində Bakı əhli kompaktlaşmışdı, kənardan kütləvi axınla üzləşməmişdi və insanlar bu durğunluğa adət etmişdilər. Elə bilirdilər ki, həmişə belə olacaq. Eyni məhəllədə, eyni həyətdə, eyni qonşularla ta qiyamətəcən yaşayacaq, xasiyyətinə öyrəşdiyi insanlarla həmişə bir yerdə olacaq və bu qapalı mühit heç vaxt dağılmayacaq.

Təxminən əlli il əvvəl Bakı tarixinin ortasından burğu ilə yekə bir deşik açdılar, "çuşka" sözünü bürməliyə soxdular ora, fitilin ucunu yandırdılar, Bakı tarixi də elə partladı ki, binayı-qədimdən bizimkilər belə partlayış görməmişdi.

Lakin, düz demədim, bu ilk partlayış elə də güclü deyildi, çünki bu elə tipli dinamit idi ki, hissə-hissə partlayırdı, hərdən bir az. Onunçün də ilk partlayış o qədər dağıdıcı təsirə malik deyildi, yəni Bakı tarixini tamamilə dağıda bilmədi, lakin təsirsiz də ötürmədi. Üstünə xırda daş dəyən "Jiquli" padpresi kimi çat-çat olsa da, bütövlüyünü hələlik saxlaya bildi. Və bu "hələliyin" nə qədər - beş il, on

il, iyirmi il çəkəcəyini o vaxt Allahdan başqa heç kim bilmirdi; nə bakılılar, nə də qeyri-bakılılar.

Bir vaxtlar, beş-altı yaşım olanda bu dinamitin mənşəyini çox axtarmışdım. Ən çox da babamın zəhləsini tökükdüm, baş-qulağını aparırdım ki, ay baba, bu "çuşka" sözü hardan pırtıdıyıb çıxıb, mənası nədi, bu sözün "çaşka" sözünə bir aidiyyəti varmı və s. və i. Məhz babama qəmiş olmağımın səbəbi isə o idi ki, kommunist atamın yanında bu sözü dilimə gətirən kimi qulağımın dibindən bir şillə qoyub deyirdi ki, başından böyük qələt eləmə, camaat arasında ayrı-seçkinlik salmaq əsl pionerə yaraşmaz. Nənəmdən soruşanda, arvad heç bir dəqiq cavab verə bilmirdi, söhbəti o yan-bu yana fırladırdı, o ki qaldı cüvəllağı kiçik əmimə, onun işi lap fısqırıq idi, bir dəfə peşman olub ondan soruşdum ki, əmi, çuşka nə deməkdi? Əmim də damağındakı "Kazbek"i çıxarıb onların dalıyca o qədər söydü ki, axırı mən qulaqlarımı tutub aradan çıxdım, çünki məktəbdə bizə öyrətmişdilər ki, kimsə yanınızda söyüş söysə, oranı mütləq tərk eləmək lazımdır.

Bəli, qeyd elədiyim səbəblərə görə də, mən öz sualımı həmişə babama verirdim, elə bil sövq-təbi ilə hiss edirdim ki, cavabını o hamıdan yaxşı bilir, amma oturub mənə izah eləməyə hövsələsi çatmır.

Axırı əl çəkmədiyimi görən kişi bir gün keyfi yaxşı olanda (deyəsən, həmin gün uzun axtarışdan sonra özünə antiqə Buxara papaq almışdı) həyət qapımızın sağ tərəfindəki balaca skamyada oturub sual verdim xüsusda bildiklərini mənə danışdı. Dedi ki, bala, ən əvvəl yadunda saxla ki, bu "çuşka" sözünü təmiz bakılılar icad eləməyib, çünki bu urus sözüdü, o da məlumdu ki, bizim köhnə Bakı camaatının çoxusu heç indiyəcən urus dilini fərri qanmır, bu dey, xırda əmin, urus dilində bildiyi ancaq "yob tva-yu mat" sözüdü, ayrı şey bilmir. Urusdar donuz balasına çuşqa deyirlər. Əlli-altmış il əvvəl, mən də sənin kimi xırda uşaq olanda bizim nöyüt mədənnərində işdiyib çörək pulu qazanmaqçün Urusyətdən də çoxlu sarışkə gəlmişdi bura. Olar da ki, ölürlər donuz ətiyəcün, hansının balaca həyət-bacası olurdusa iki-üç dənə donuz saxlıyırdı. Razın tərəfdə lap çox idilər. Hə, biz də baxıb görürdük ki, onların "çuşqa" didiyi bu donuz balaları bütün günü palçıqın içində ağnayıllar, zir-zibilin içində eşələnillər. Bu sözü birinci dəfə o vaxtlar eşitdi Bakı camaatı. Hə, sonra, nə diyim, onu diyirdim axı, bu urusdar möhkəm vuran olullar. Adam vurmağı dimirəm, elə şeylərdə fərsətdəri yoxdu, arağ vurmağı diyirəm. Mədənnərdən çıxan kimi elə qara-qura, nöyütdü pal-paltarda doluşardılar meyxanalara, o vaxtkı stalovılara, gecə

yarıyacan araqdan-çaxırdan içərdilər eşşək kimi, sonra da bir-birinnən sallana-sallana çıxardılar küçələrə, urus mahnıları oxuya-oxuya gedərdilər qaldıqları evlərə tərəf. Az içmiş olannarı birtəhər gedib çıxa bilirdi evlərinə, amma hansıları ki, lül-qəmbər idilər, heç evlərinin yolunu da tapa bilməzdilər, yıxılıb qalardılar Bakı küçələrindəki nohurların, palçığın, zir-zibilin içində. Bizim camaat da onnara baxıb deyərdi ki, bu sarılar içəndə elə öz "çuşka"larına oxşıyırlar, ölürlər palçığın içində eşələnəkçün.

Beləliklə, babamın mənə verdiyi informasiyadan belə məlum olurdu ki, bizdə "çuşka" epiteti ilk dəfə 19-cu əsrin sonlarında bura köçüb gəlmiş ruslara şamil edilib. Yaxşı, bunu öyrəndik. İndi keçirik, bu dinamit xislətli sözün sonrakı taleyinə.

Qeyd etmişdik ki, əllinci illərin sonlarında sovet hökumətinin qərarına əsasən əyalətdə yaşayan əhaliyə sərbəst şəkildə ali təhsil almaq, yaxud ümumiyyətlə yaxşı iş tapmaqçün kənddən çıxmaq hüququ verildi və elə həmin ərəfədə də Bakıya böyük bir axın başladı. Kimisi oxumağa gəlirdi paytaxta, kimisi işləməyə, kimisi də elə-belə gəzməyə.

Bəs onda necə oldu ki, əvvəllər eşşək kimi içib palçıq içində eşələnən alkaşlara şamil edilən bir epitet birdən-birə bizim əyalətdən gələn camaatımıza aid edilməyə başladı? Kim onlara ilk dəfə "çuşka"

dedi? Bakılılar? Yox, bayaq dedik ki, təmiz bakılıların rus diliylə çox araları yox idi. Bəs kim? Əlbəttə ki, psevdobakılılar - yəni, Bakıda yaşayan rusdilli əhali (əvvəl qeyd etmişdik ki, bunların üçünə SSRİ-də yaşayan başqa millətlərin nümayəndələri və Rusiyada təhsil almış azsayılı rusdilli azərilər daxil idi).

Bu zümrəyə məxsus şəxslər özlərini daha çox avropalı hiss etdiklərinə görə, bizim əyalət adamlarına yuxarıdan aşağı baxırdılar, onları geridə qalmış hesab edirdilər ki, bu da məlum məsələdir ki, çoxlarının xoşuna gəlmirdi. O ki qaldı binəva bakılılara (əsl bakılıları nəzərdə tuturam), adı çəkilən "inkışaf etmiş" zümrəyə məxsus ali şəxslərin gözündə biz bakılılar o rayonlardan gəlmiş camaatdan da beşbetər çuşkaydıq, sadəcə bizim gəmidə oturduqlarına görə bu sözü bir çox hallarda üzümüzə deyə bilmirdilər, deyəndə də bizimkilər cavab verirdilər ki, xoşunuza gəlmirsə rədd olun çıxın gedin hardan gəlmisiz ora, Urusyetə, nə bilim, hara. Öz şəhərimizdi, özümüz bilərik neynirik.

Amma əyalətdən gələn, özünü bir növ, qərblilikdə hiss edən adamlar bu cür cavab verə bilmirdilər və ona görə də, adıçəkilən epitet nə qədər xoşlarına gəlməsə də, onu udmalı olurdular.

Bəlkə də camaatımızın arasına bu cür ayrı-seçkiliyin düşməsi də, "parçala və hökm sür" siyasəti

yeridib əsarət altında saxladığı xalqları daha rahat istismar edən imperiyanın bir siyasətiydi. Yəqin ki. Əgər belə olmasaydı bakılı-qeyri bakılı konfliktləri rus imperiyasından əvvəllər də olardı, amma olmamışdı.

Şəxsən mənim özümün də yadıma gəlir ki, ta səksəninci illərə qədər bizim yuxarı məhəllənin uşaqları başlarında şapqə, əllərində təsbəh şəhər içinə düşəndə "yuxarı" zümrəyə mənsub cavanlar, ən çox da qızlar, bizimkilərə baxıb gülürdülər, "fu, çuşka" deyə lağa qoyurdular.

Əcəbdi, gəlib məmləkətimizdə yaşamaqları bəs deyildi, hələ bir öz heyvanlarının, daha dəqiq desək, özlərinə oxşayan heyvanın adını bizə qoydular. Bizim bəzi başiboş həmvətənlərimiz də, bir balaca qabağa gedən kimi düşdülər onların küyünə, başladılar özününkülərə yuxarıdan aşağı baxmağa, öz dilimizdə danışmağı özlərinə sığışdırmadılar, onlara baxıb başladılar kənddən-bucaqdan gələn qohum-əqrabalarına "çuşka" deməyə.

Bütün bu deyilənlər hamıya məlumdur, bu bərədə çox yazılıb, çox söhbətlər gedib, uzatmağa lüzum yoxdur. Şəxsən mənə pis təsir edən bu idi ki, bizim rayon camaatı bütün belə işlərin səbəbini bakılılarda görürdü və böyük bir qisminin ürəyində bakılılara qarşı elə bir nifrət yaranmışdı ki, indiyə-

cən bunun əlamətləri özünü büruzə verir. Lakin bu o demək deyil ki, bizim əsl bakılılarla əyalətdən gələnlər arasında heç bir konflikt olmurdu. Olurdu və mənim əsl məqsədim məhz bu konfliktlərin kökünə getmək, onların səbəblərini axtarmaqdır. Bunun üçünsə yenə də öz ailəmizin tarixinə baş vurmali olacam.

BEŞİNCİ FRAQMENT

Bizim ailənin əyalət camaatıyla ilk köklü kontaktı təxminən altmışıncı illərin əvvəllərində baş vermişdi. Şəxsən mən özüm o vaxtlar hələ dünyada olmasam da, hər şey çox yaxşı yadımdadır. Deməli, soyuq bir fevral axşamıydı və bütün ailəmiz nənəmin yanında yığışib həyətdəki boş otaqlardan birini kirayə verib-verməmək barədə məşvərət keçirdirdilər.

Həyətdə kirayənişin buraxmaq ideyası atama məxsus idi. Ümumiyyətlə, bizim həyətdə iki boş otaq var idi, birində əvvəllər babamın atası yaşayırdı, o rəhmətə gedəndən sonra boş qalmışdı və kiçik əmim buranı özüyçün anbara döndərmişdi, çilingərlik alətlərini, maşınlarçün az tapılan ehtiyat hissələrini ora yığırdı. Qarşısında uzun şüşəbəndi olan o biri boş otaq isə əvvəllər babamın əmisi Ağavərdinin idi, amma öncəki yazılarımda danışmışdım ki, hökumət

onu Sibirə sürgün etmişdi və bundan sonra nənəm bu otağa beş-on dənə toyuq buraxmışdı ki, əlimiz aşağı olanda yumurtasından, ətindən yeyək.

Atam da məhz bu otağı kirayə vermək fikrinə düşmüşdü. Neft daşlarında işlədiyi müddətdə Mirsəftər adlı bir oğlanla dostlaşmışdı. Bu Mirsəftər hansısa rayondan gəlib burda AZİ-ni bitirmişdi, neçə il idi ki, atamla bir buruqda qazmaçı işləyirdi, amma hələ hökumət ona mənzil verməmişdi, yataqxanada qalırdı. Evli adam idi, ailəvi yataqxanada min cür əziyyət çəkirdi və atam qərara gəlmişdi ki, nənəmin toyuq saxladığı həmin otağı boşaldıb mənzil alana can onlara verək. Ümumi həyətdə nə qədər narahatçılıq olsa da, yataqxana qədər olmaz, burda balaca da olsa öz mətbəxləri, öz soyuducuları, qaz plitələri olacaqdı. Bircə ayaqyolu ilə hamam ümumi qalacaqdı.

Mirsəftərin özü atamın təklifinə çox sevinmişdi, amma atam onu da demişdi ki, sənin bizim həyətdə köçməyinçün əvəlcə gərək atamla anamın razılığını alım. Atam bir söz deyən deyil, amma anamın xasiyyəti bir az ağırdı, yola gətirmək asan olmayacaq.

Atam düz deyirdi. Bizim ailədə heç kim həyətdə kənar adamın köçməyinə etiraz etmirdi, üz də lap açıq hiss elətdirməsələr də, daxilən hamısı razıydı. Atam öz yaxın dostunun mənzil şəraitini azca yaxınlaşdırmaqçün çalışırdı, onun kommunist vicdanı

heç cür qəbul eləməirdi ki, dostu yataqxanada əziyyət çəkdiyi halda həyətdəki gül kimi otaqda toyuqlar məskunlaşsın (əlbəttə, əgər toyuqlar da Mirsəftər kimi kommunist olsaydılar, atam onların öz məskənlərindən dərbədər düşməyinə razı olmazdı, amma heyvanları kommunist partiyasına qəbul eləməirdilər və məlum məsələdir ki, əsl sovet vətəndaşı kimi, atamın nəzərində bakılı olmayan kommunist bakılı toyuqlardan daha üstün idi). Babam da Mirsəftərin həyatimizə köçməyinə etiraz eləməirdi, bu yaxınlarda təqaüdə çıxmağa hazırlaşdı, bilirdi ki, bütün günü evdə bekar oturacaq, onunçün də xam adam axtarırdı ki, darıxanda çənəsinin altına salıb aramla, tələsmədən qədim xatiratından, nə bilim, Bakının keçmişindən, köhnə kişilərdən və s. belə şeylərdən danışsın vaxtını öldürsün. O da məlum məsələdir ki, qərib adam məskunlaşdığı yerin tarixinə, adət-ənənəsinə həmişə maraq göstərir, nəyisə öyrənməyə çalışır, ən azı ona görə ki, yerli camaata asan qaynayıb-qarıssın, başqalarından çox da seçilməsin. Babam da bunları bilirdi və Mirsəftərə, bir növ, baş-qulaq aparmaqçün potensial namizəd kimi baxırdı. Bir az qabağa qaçsın onu da demək istyirəm ki, bu mənada Mirsəftər babamın ümidlərini həqiqətən də doğrultdu, yerli camaatın artıq əzbərdən bildiyi və qulaq asmaq istəmədiyi söhbətləri Mirsəf-

tər çox həvəslə dinləyirdi, heç vaxt babamın sözünü kəsmirdi və hərdən haqqında söhbət gedən hansısa adətin, ənənənin öz rayonlarında hansı şəkildə olması barədə informasiyalar da əlavə edirdi ki, bu da onların söhbətini xeyli maraqlı edirdi. Mən özüm də uşaq olanda çox oturdurdum onların yanında.

O ki qaldı kiçik əmimə, o da öz razılığını atama bildirmişdi, çünki ona da uyanda, kefi kök olanda prikola tutub məzələnəcəkçün xam adam lazım idi, bilirdi ki, onların həyatında məskunlaşdığına görə kirayənişin onun hər cür prikoluna, zarafatına dözməli olacaq (düzdü, bu zarafatlar heç vaxt ədəb-ərkan həddini keçməzdi, mənəm özüm də uşaq olanda həmişə kirayənişimizə sataşardım, adını dəyişib Mirdəftər əmi deyərdim). Bu baxımdan, kiçik əmimlə babamın maraqları müəyyən mənada üst-üstə düşürdü.

Bibimlə anam isə belə söhbətlərə heç vaxt qoşulmazdılar, abır-həyalı ev qadınları kimi böyüklərin dediyinə Allahın əmri tək baxardılar, hansı məsələ barəsində öz fikirlərində israr etmək adətləri yox idi.

Hə, qalırdı bircə nənəmin razılığı və burda məsələ xeyli qəlizləşirdi. Ümumiyyətlə, kirayənişin məsələsi ortaya çıxan kimi nənəmin davranışında, xasiyyətində əmələ gələn metamorfozlar ailə üzvlərimizin hamısı üçün gözlənilməz olmuşdu. Neçə illərdən bəri hamının tanıdığı mülayim, nurani, ağıl-

lı arvad birdə-birə dönüb olmuşdu tərs və aqressiv bir məxluq. Elə bil içindəki hansısa knopkanı basmışdılar və üzü çönmüşdü arvadın. Əlbəttə ki, istər dünyada, istərsə də insan psixologiyasında səbəbsiz heç bir hadisə baş vermir və nənəmin belə dəyişməsinin səbəblərini də mən çox-çox sonralar araşdırıb öz-özlüyümdə dərk edə bildim.

Şəxsən mən bu dəyişikliyi bu cür başa düşürdüm. Arvad cəmi birçə dəfə, on-on iki yaşında olarkən Abşerondan kənara çıxmışdı, atası onu hansısa rayona, bir dostugilə aparmışdı, qalan bütün ömrünü Bakıda yaşamışdı, buranın camaatına, adət-ənənəsinə öyrəşmişdi və hətta öyrəşmək desəm az olar, mənəcə bütün qapalı mühitlərdə yaşayan insanlar kimi onda da belə bir təəssürat formalaşmışdı ki, bütün dünya, nəinki, dünya, bütün kainat elə Bakıdan və Bakıtrafi kəndlərdən ibarətdir. Ünsiyyətdə olduğu adamlar da, elə öz qonşularımız, qohumlarımız, bir də toyda, yasda gördüyü yerli camaat idi.

Əslində cəmiyyətdəki dəyişikliklər Bakıda rus hökmranlılığı qurulandan bəri artıq tam sürətlə gərdirdi, lakin onu da demək lazımdır ki, nə çar hökuməti, nə də Sovet quruluşu Bakı kəndlərinə və şəhərin yerli əhali yaşayan köhnə məhəllələrinə çox da nüfuz edə bilməmişdi, yəni, bu zonalarda altmışıncı illərə qədər öz qayda-qanunlarına, adət-ənənələ-

rinə uyğun yaşayırdılar, şəhərin başqa hissələrindəki dəyişikliklər müəyyən mənada bu məhəllələrdən, burda yaşayan camaatdan, ələlxusus da yaşlı sakinlərdən yan keçirdi. Nənəm də bu cür həyat yaşayan köhnə bakılılardan idi və birdən birə bu qapalı mühitə tamam kənar bir şəxsin daxil olması və nəinki daxil olması, lap onun qabırğasında, qaldığı otağın divarının o biri üzündə məskunlaşması fikri ona qorxulu bir şey kimi görünürdü. Bu qorxu isə onunla bağlıydı ki, dediyim kimi, cəmi birçə dəfə Bakıdan kənara çıxan arvadın rayon yeri, rayon camaatı barədə təəssüratı bir o qədər də xoşagələm olmamışdı (bu barədə də onun öz dilindən eşidəcəyik) və onunçün heç bir dəxli yox idi ki, bunlar o vaxt uşaq olan, hər şeyi öz uşaq təfəkkürünün prizmasından keçirən bir qızın təəssüratlarıydı - nənəmin beynində rayon deyilən şey, məhz həmin yeganə səfəriylə, orda gördüyü adamlarla, mühitlə qeyri-ixtiyari assosiasiya yaradırdı və ona elə gəlirdi ki, bütün əyalət camaatı eyni cür tipdədirlər, ayrı cür ola da bilməzlər. Bütün deyilənlərə onu da əlavə edək ki, artıq həmin ərəfələrlə Bakıya əyalətdən böyük axın başlamışdı və orda-burda az-çox rastına çıxan, hələ Bakının davranış qaydalarına alışmağa macal tapmamış əyalət adamlarının bir çox hərəkətləri təpədən dırnağacan konservator

olan nənəmin heç xoşuna gəlməmişdi. Beləcə, əslində arvadın psixoloji vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliyi anlamaq bir o qədər də çətin deyil.

Onun qəfil aqressivliyinin bir səbəbi də mənəcə qorxu faktoruyla bağlıydı. Çünki onun fikrindən keçənlər o zamanlar nəinki bizim o biri ailə üzvlərimizin, hətta deyərdim ki, bütün Bakı camaatının fikrindən keçmişdi, amma nənəmdən fərqli olaraq bir çoxları başa düşürdü ki, qarşılaşdıqları proseslər, yəni bir məkandan başqa bir məkana kütləvi axın, kimlərinə gəlməsi, kimlərinə getməsi, hansısa mədəni auranın dağılması, onun yerinə başqa bir auranın yaranması - bütün bunlar hamısı təbii prosedir, heç nə dünya durduqca öz ilkin formasını olduğu kimi saxlamır, dəyişiklik labüddür. Nənəmsə artıq yaşı keçdiyindənmi, ya həddən ziyadə qapalı mühitdə böyüyüb ömür sürdüyündənmi, ya nədənmi, bütün bunları anlamaq istəmirdi və bu səbəbdən də içində belə bir şüuraltı qorxu yaranmışdı ki, bu gəlmələr bizim bütün həyat tərzimizi korlayacaqlar, adət-ənənəmiz, abır-həyamız ayaq altında qalib məhv olacaq, əvvəlki cənnət Bakıdan heç nə qalmayacaq. Buna görə iradəsindən asılı olmayaraq arvadda özünümüdfafie instinkti yaranmışdı və həyətımızdə əyalət adamının məskunlaşmasına bacardıqca mane olmağa çalışırdı.

- Burnuvuzdan gəlsin o yumurtalar, - nənəm azca qəzəblənsə də, bu kəlməni demək tərzindən anlayırıq ki, məqsədi heç də bizim bütün ailə üzvlərimizin burnundan toyuq yumurtalarının gəlməyini, yaxud çıxmağını seyr etmək deyil, sadəcə arvad onun toyuqlarının məskəninə qəsd elədiklərinə görə ürəyini boşaldır.

- Əşi, guya yumurta qəhətədi başımıza, - atam dillənir, - dükənlər doludu yumurtaynan, nə qədər istəsən al bişir də.

Nənəmin elə bil atasını söyürlər. Ya da yox, elə bil onun hansısa qiymətli bir qızıl əşyasını dəmir-dümürlə müqayisə edirlər.

- Çox sağ ol. - Əcayib bir tərzdə deyir. - Sən o içi ağappaq inqubator yumurtalarını mənim gül kimi toyuqlarımın qoyduğu sapsarı yumurtalardan bir tutursan? Elə o peçətdi yumurtalardan yemisən ki, indi üzümə ağ olursan da.

Nənəm düz deyirdi, ovaxtkı camaatın çoxunun yadına gələr ki, hökumət fermalarının yumurtalarına keyfiyyət nişanı adlanan balaca bir möhür vururdular. Amma hamıya məlumdur ki, biçarə sovet hökumətinin xalqın xeyrinə nəzərdə tutduğu bütün qərarlar əks effekt verirdi. Məsəlçün, camaat yumurtanın üstündə həmin bu keyfiyyət nişanı deyilən göy rəngli möhürü görəni kimi anlayırdı ki, in-

kubator yumurtasıdı, içindəki sarısı da heç ağından fərqlənmiş, özü də kapron kalqotka dadı verir.

- Sən də, ay Həsənağanın qızı, çox da zilə qaldırma bu yumurta söhbətini, - babam öz mülayim səsiylə aranı soyutmağa çalışır. - Guya sən o cüllü-tə oxşuyan toyuqların olmaseydi acınnan öləceydik. Maşallah, hələ mən də işdiyirəm, uşaqların da əli çöreyə çatıb. Ala-babat doolanırıq də. Boşalt o otağı, qoy o rayonu tifil hödkumətdən ev alaneycən gəlib bir-iki il qalsın burda. Sakit oğlandı, beş-altı dəfə bura da gəlib, özün görmüsən. Həm də gədənin dostudu da. Fərri adam olmasa uşaq məsləhət bilməz ki.

- Bu ya? - nənəm təəccüb və bir az da kinayəylə atamı göstərir. - Sən diyirsən mən indi bunun sözü-nə etibar eliyim? Adə, bu sabah murdal urusun birini də götürüb salar boğazımıza ki, bunu yidizdirib içizdirün, qəmsəmoldu, nə bilim, piyanardu. Bunun ipinin üstünə odun yığmağ olar?

- Yox da, sən də bizim camaatı urus-ərməniyənin nöş tay eliyirsən? Noolsun ki bakili döyül. - Babam uzun müddət dəmir yolunda bələdçi işləmişdi, bütün rayonlarımızı gəzmişdi, onun üçün də bilirdi ki, mahiyyət etibariylə bizim camaat elə bizim camaatdı, istər rayonda yaşasın, istər şəhərdə. Fərq olsa-olsa bir-iki adətdə, ənənədə olacaq.

- İstəmirəm, - nənəm müqavimət göstərir. - Lazım döyül mənə onnarın ayda verdiyi otuz manat. İstəmirəm gətirdiyləri pay-puçu. Mən öz toyuqlarıma öyrəşmişəm. Həm də, nə əziz-xələf olub süzünçün bu rayonu balası. Ciyərparavuzdu bəyəm?

- Dostumdu da, - atam səsini bir az yumşaldır, - ay məmə, hesab elə ki, bu saat sən köhnə padruqan - atam bu sözü deyəndə azca gülümsünür - molla Məsməxanımın evi yandı, ya ayrı şey oldu, düşdü küçələrə. Sən indi ona o boş otağı qiymiyəcəysən ki, nə var-nə var toyuq saxlıyorsan orda? Mən də elə də. Dostumdu, can-ciyərimdi, görürəm obşejtdə əziyyət çəkir, istəyirəm bir az kömək eliyim də.

- Adə, mənə bax, - nənəmin qaşları yığılır. - Sən Molla Məsməxanımı o qurumsağa tay eliyirsən? O ağzı dualı, orucdu, namazdı arvaddı, əlinnən Quran düşmür. Molla Məsməxanım evsiz qalsa, toyuqların evinə köçürdümürəm, onu öz otağıma salıb özüm köçürəm toyuqların yanına, - sonra da dodaqaltı deyindir, - qurumsağın danışığına bax. Gör kimi kimnən bir tutur, - yenə nəyisə xatırlayıb ürəyi açılır, - Adə, Molla Məsməxanımın duaları olmasa, Allah bilir, hansı dərədə, harda olarduz hamuvuz. Hər ay süzün salamatdıgıvuzçün filan qədər nəzirniyəz verirəm ona, Quran oxutdururam. Çox sağ oluvuzdu mənə?

Atamın yaralı yerinə dəydilər elə bil.

- Hə də. Zülumnən qazandığımız köpük-quruşu bizdən gizdin apar tök Molla Məsməxanımın qabağına, o da yedizdirsün o avara gədəsinə.

Nənəm ah çəkir, bir az kövrəlir və övlad sarıdan bəxti gətirməyən "padruqasını" fikirləşir.

- Hə, o yazıq da bir cür çəkir. Bir dənə oğlun ola, o da belə bifər, nəşəxor. Nə bilim əşşi, Allah bilən məsləhətdi.

- Öz işidi, özü bilər. Vaxtında arvad məclislərində veyillənib qırt toyuqlar kimi boş-boş mərsiyə oxumaqdansa oğlunu tərbiyə eliyərdi, - atam mövzunu yenə əvəlki axara qaytarır. -Boşaldırsan otağı, ya yox?

- Yox, mən həyətdə yad adamın köçməsinə razı döyüləm, özü də kim-kim, rayonnu.

- Ay arvad, nədən qorxursan e, - bayaqdan bəri otağın küncündə dinməz oturub təzə düzəltdiyi sümük təsbehi cilalıyan kiçik əmim də söhbətə qoşulur. - Qoy gəlsin də. Yaxşı oğlan olar, qalar, həyətdə iş-güc olanda adamın əlinnən tutar. Yox əgər, zay çıxar, tutub çıxaram eşşeycə, dalınnan da bir təpiy vuraram, atdanar öz rayonlarına.

Araya yüngülvari bir sükut çökür. Yalnız əminin öz təsbehinə sürtdüyü şkurkanın yüngül xışiltısı eşidilir.

Nənəm bu dəfə söhbəti ayrı səmtə yönəldir.

- Mən namaz qılan, oruc tutan adama. Həyətbacada paklığa, təmizdiyə fikir verirəm. Onnar nə bilir-sən necə olacey, təmizkar çıxaceg, ya natəmiz olaceg.

- Sən bəyəm namazıvı həyətin ortasında qılırsan? - atam təəccüblənir. - Lap istəsən öz otağına ayrıca su çəkərik, dəstəmazuvu da ayrıca orda alarsan. Üç metrə trubadı da. Buruğdan götüzdirərəm.

Axırı nənəm dözmür, görür ki, yox, bunlar əl çəkən deyil və bayaqdan bəri demək istəmədiyi sözü dilinə gətirməli olur.

- Əşi, nə yapışmışuz yaxamnan e. Nöş məcbur eliyirsüz ki, hər şeyi diyim. İyrənirəm olardan, bildüz? Murdaldular hamısı. Ayaqyoluya gedmillər.

Hə, bu açıqlama deyəsən otaqdakıların hamısı üçün gözlənilməz olur. Təəccüblə baxışlırlar. Nə danışıq bu arvad, necə yəni ayaqyoluya getmirlər? Adam deyillər bəyəm?

Birinci babam etiraz edir:

- Sən də söz danışdın, ay Həsənağanın qızı, pravadnik işdiyəndə neçə il rayonnara gedib-gəlmişəm. - Bir anlıq susur, bəlkə də nəyisə xatırlamağa çalışır. - Heç sən deyəni görməmişəm.

- Olmuyan şeyin neyini görəceysən. Onnarın həyatində ayaqyolu olmur. Özüm şahidiyəm, - nənəm uşaq vaxtı əyalətə etdiyi yeganə səfərindən epizod səsləndirir. - hələ təzə çatmışdıq ora ki, rəhmətdik

atam Həsənağanın qulağına utana-utana pıçıldadım ki, bəs, yoldan gəlmişik, bayıra çıxmaq istiyirəm. Atam da qonaq getdiyimiz evin sahibindən yavaşca soruşdu ki, uşaq ayaqyoluya istiyir, hansı tərəfdədi? Ev sahibi də, əlinin yellədiy ucu-bucağı görünməyən həyəti göstərdi, dedi ki, rəhmətliyin oğlu, versin özünü həyətin o başına, ağacdardan birinin altında otursun da. Atam dedi ki, yox, elə şeyə öyrəşmiyəblər. Kişi dedi, zərər yoxdu, öyrəşər, çünki bizdə sən deyən ayaqyolu tikmək adəti yoxdu. Müxtəsəri, qaldım kəsilə-kəsilə. Başıma oyun gəldi o üç gündə.

- Bəs özdəri neynirdilər? - Dayım başını qaldırmadan soruşur, deyəsən söhbət ona da maraqlı gəlir.

- Elə özdəri də harda gəldi otururdular. Bir də görürdün yekə arvad özünü ağacdardan birinin altına verib uzun tumanının əteylərini açıb oturub, heç dünya-ələm vecinə də döyül.

- Eh, rəhmətliyin qızı, - əmim zarafata salır, - day əteylərini uzadıb oturubsa deməli heç yeri görmir də. Nədən utansın ki.

- Gic-gic danışma, - nənəm onun ağızına vurur. - Bəs qanacaq-qabliyyət? Arvad yüz dənə adamın qabağında döşünü çıxardıb uşağın ağızına tutursa day, nə gözdüyim elənciyinnən. Yox, mən həyitə qıraq adam buraxmaq istəmirəm.

- Eh, ay arvad, - atam bezmiş halda ayağa qalxır. - Sən də əlli il bunnan qabaq bir dəfə rayon görmüsən, beynüvə yeriyib ki, elə hamısı elədi.

- Elə döyül beyəm? - nənəm qərribə bir hikkəylə mızıldanır.

- Əlbəttə, elə döyül. O vaxtlar hələ kəndistan yerləri Nikalayın vaxtındakı kimiydi, indi sovet hökuməti hər cür şərait yaradıb, təmizdik, səliqə-səhman.

- Təmizdik adamın gərək canında olsun, - nənəm israr edir.

Yenə də ortaya ağır sükut çökür. Atam bu dəfə nənəmin şüuruna hansı istiqamətdən hücum etməyi düşünür, əmim təsbehi daha yaxşı ağartmaq bərədə fikirləşir, babam isə, ümumiyyətlə, heç nə fikirləşmir, eləcə yerdə bardaş qurub bığlarını tumarlıyır. O da məlumdur ki, bizim köhnə kişilər ki, bığsaqqal tumarlamağa başladı, daha heç nə düşünə bilməzlər, yəni, beyinlərində yüngülvari tormozlanma gedər, çün bığsaqqal onların fikrincə insan bədəninin elə mistik bir hissələridir ki, onlarla təmasda oldunsa, gərəkdi bütün dünyanı beynindən siləsən, bir sən qalasan, bir də sifətindəki tüklər (onlara xüsusi qulluq etməklərinin səbəbi də bu olub. Şəxsən mənim yadıma gəlir ki, məsəlçün, babam hər dəfə hamamdan çıxanda ağızının üstündən nazik bir dəsmal bağlıyıb bığlarını tarım sıxardı ki,

quruyandan sonra yaxşı görünsünlər). Bəlkə də əcdadlarımızın müəyyən sahələrdə qərbliləri irəli buraxmalarının səbəbi də bu olub ki, bütün günü heç nə eləmiyiblər, elə oturub bığ-saqqallarıyla mistik təmasa girməklə məşğul olublar...

Birdən-birə əmim əlindəki təsbehi bir kənara qoyub düz nənəmin gözünün içinə baxır və hamı hiss edir ki, arvadı yola gətirməkçün nəsə fikirləşib və sonradan atam təəccüb edəcəkdə ki, necə olub, belə bir fikir onun yox, məhz bu cüvəllağının ağılna gəlib.

- Ay arvad, özün dimirdin ki, Quranda belə yazılıb, əgər hər müsəlman heç olmasa, bir kafiri din yoluna gətirsə, böyük-böyük savablar qazanar? Hə, sən də hesab elə ki, bu kirayənişin də, arvadı da, dinnən bixəbər avam adamlardı, arvadını çəkərsən öz yanına, öyrədərsən ona paklığı, təmizdiyi, orucu, namazı, kəlmeyi-şikayəti - əmim çaşsa da özünü o yere qoymur - nə bilim, imamların addarını. O da, gedib kişisinə başa salar, dönüb sən istiyən adam olurlar, sən də savab qazanarsan. Görmürsən oğlanın adı da Mirsəftərdü, seyid-peyğəmbər övladıdu. Yox, əgər öyrədmey istəmirsənsə, onda deməli Allahın buyruğundan çıxırsan, elə özün kafir kimi bir şeydən.

Hə, bu artıq, türkün sözü, qurşaqdan aşağı zərbəydi və nənəmin dodaqaltı "əstəğfürullah" deməyindən və barmaqlarının arasındakı təsbehin saq-

qılısının qafildən sürətlənməsindən hiss olunur ki, bu cüvəllağı oğlunun dedikləri arvadı əməlli-başlı çaşdırıb, indi də götür-qoy eliyir, həm də, deyəsən etiraz etməyə bir bəhanə tapa bilmir.

Bir xeyli fikirləşir və doğrudan da kiçik əmimin sözünün qabağında bir şey deyə bilmir. Mızıldanır.

- Bəs toyuqları neyniyəcəysüz?

- Çölə atmıyıcaysən ki? Kəsib yiyirik də, - əmim gülümsünür, - ya da, beş- on dənə Molla Məsməxanım kimi arvad yığıb ölənnərivün ruhuna bir yasin oxutdurarsan, ehsan vərərsən.

Həmin axşam nənəm dəqiq fikrə gələ bilmir, yalnız səhər durub bütün ailə üzvlərimizə öz son və dəyişməz qərarını elan edir.

- İçəri otağı kirayə verirəm dostuvuza, amma şüşəbənddə yenə də toyuq saxlıyacam...

Nənəmin bu kəlməni deyim tərzindən, duruş pozasından, toqquşan qaşlarından çıxan qılgımlardan bütün ailə üzvlərimiz anlayır ki, bu saat nənəmin ən yaxın "padruqası" Molla Məsməxanım yox, lap onun allahı də göydən enib nənəmə yüz dəfə "Sən öl" vursa da, arvad fikrini dəyişən deyil. -Toyuqlar toxunulmazdı, vəssalam. Arvad böyük bir minnətlə elan elədi ki, eybi yox, on beş kvadratmetrlik otağı da, iyirmi kvadratmetrlik şüşəbəndin yarısını, hətta yarısından çoxunu da, sizə güzəştə gedi-

rəm, amma şüşəbəndin başında bir çəpərfason şey çəkin, orda toyuqlarım qalacaq. Cəhənnəmə ki, bir az heyvanların yerləri darısqal olar. Dözərlər.

Nənəmin son qərarı öz absurdluğu ilə ən əvvəl atamı heyrtləndirir.

- Necə yəni evi verirəm, amma şüşəbənddə toyuq saxlıyacam? Bəs bu bedbaxtdar quş peyininin iyində yatıb-dursunlar?

- Dünya dağılmaz, onsuz da rayonda çoxusu elə tövlədə, mal-qareynan bir yerdə yatırlar. O dey, Molla Məsməxanımı inişil meclisə aparmışdılar rayona, özü öz göziyənən görmüşdü ki, damın bu başında ineyləri saxlıyırlar, bu birsi başında özdəri yatırlar. İndi diyirsən mənim toyuqlarım o ineylərdən beşbətər olacey?

- Əşşi, Molla Məsməxanımın da... - atam birtəhər əsəbini cilovluyub sözünün dalını saxlayır, cibindən bir "Kosmos" siqareti çıxardıb yandırmaq istəyir, amma birdən görür ki, damağında artıq bir siqaret var və baş verən hadisələrə tamamilə biganə bir şəkildə bala-bala tüstüləməyindədi. Qutudan təzə çıxan siqaret böyük sürətlə pəncərədən aşağı uçur və atam ağzını açıb nəsə demək istədiyi zaman şapqəsini gözünün üstünə basmış kiçik əmim ona yaxınlaşıb qulağına nəsə pıçıldayır. Atamın üzü gülmür, dodaqları qaçır, amma sevincini bürüzə vermə-

məkçün tez özünü yığırdırsa da, nənəm, deyəsən, nəsə anlayır, başa düşür ki, bu kiçik gədə işə qarışdısa nəsə sarsaq, əndrabadi bir şey fikirləşəcək, onun bütün fikirlərini qatıb-qarıdıracaq. Oğlanlarının xosunlaşmasından ehtiyatlanan arvad əvvəl nəsə soruşmaq istəyir, lakin anlayır ki, ona heç nə demiyəcəklər onunçün də susur, sadəcə özü-özlüyündə daha diqqətli olmağı qərarlaşdırır.

- Yaxşı, - atamın səsindəki narazılıq tonlarının qəfildən itməsi nənəmin narahatlığını bir az da artırır. - Onda bu subbota uşaqları səsdilərəm, bir yerdə kömeyləşib o şüşəbəndin başına setka çəkərig, toyuqlarını salarsan ora, sonra içəri otaqları yuyub təmizdiyərək, o yazıq da köçüb oturur.

Nənəmin qaşlarının arasından yenə də qıgılımlar tökülür.

-Süz nöşün yuyursuz? Qoy özü gəlsün, canı çıxıb təmizdəsin içərini. Atasının hambalisuz begəm?

Atam yenə bir az əsəbiləşsə də, əmim bu dəfə də onun qulağına nəsə pıçıldayır və bu dəfə mən onun sözlərini çətinliklə də olsa eşidə bilirəm.

- Baş qoşma. Subota əminəvəsi Eynulla rəhmət-dik atasıyçün il verir, arvad meclisdə olacey. Qoy getsün, sonra rahat işimizi görərək də.

Atam yenə sakitləşir və nənəmin qaşqabaq sallatmağından hiss olunur ki, o biri uşaqlarından üs-

tün tutduğu kiçik oğlunun məhz bu dar məqamda ona, müəyyən mənada, xəyanət edib əks cəbhəyə meyil göstərməsi heç ürəyinə yatmır. Amma narazılığını açıq şəkildə büruzə verməyi də şəstinə sığışdırmır. Eləcə uzun donunun ətəklərini yığıb "Ya Allah!" deyərək ayağa durur, çaxçadan canamazını, möhürünü götürüb namaz qılmaq niyyətində olduğunu hiss elətdirərək söhbəti xətm eliyir.

Şənbə günü nənəm təgşiri-libas olub kəndə, yas məclisinə gedir, atamla əmim və bir neçə məhəllə uşağı isə köməkləşib şüşəbəndin başında altı kvadratmetrlik sahəyə nazik məftildən setka çəkib balaca tövləfason yer düzəldirlər, bu vaxta qədər yekə otaqda kefə baxıb partapartnan yumurtlayan toyuqları orda yerləşdirirlər.

Əmim deyir ki, bu "azadlıqdan məhrumetmə" toyuqların məhsuldarlığına müəyyən ziyan vermiş olacaq, beləliklə, deyilməkcün arvadın əlinə bəhanə düşəcək. Amma, eybi yox, bəd ayaqda dükanan beş-on dənə yumurta alıb peçatını silərik, gizdincə basarıq bunnarın altına.

Ertəsi gün atam yataqxanada yaşayan dostu Mirsəftərə baş çəkir, vəziyyəti ona danışır, razılaşırlar ki, elə günü bu gün bir o qədər də çox olmayan avadanlığını bizim həyəətə daşısın, köçüb otursun.

Səhəri nənəm kənddən gələndə Mirsəftər artıq şələ-küləsini nənəmin sevimli toyuqlarının keçmiş məkanına daşımaqdaydı.

Arvad örpəyini ağzının üstünə çəkib həyəətə daxil olanda, onu görən Mirsəftər hörmətlə salam verir, arvad isə salamına dodaqucu, bəlkə də candər-di cavab verməklə, onların gəlişiyə bir o qədər də razı olmadığını elə ilk görüşdən hiss elətdirmək istəsə də, buna nail ola bilmir, bakılılara xas olan ədəb-ərkan nənəmdən asılı olmayaraq özünü büruzə verir, arvad elə bil qeyri-ixtiyari əlavə edir:

- Xoş gəlmisiz, ay bala. Allah mehriban eləsin.

Bunu deyəndən sonra, dilini saxlaya bilmədiyinə görə özünü dodaqaltı məzəmmətləyir. - Hə də, indi elə biləcəylər ki, gözüm atırdı olarçun.

Bunu əlbəttə ki, heç kəs eşitmir və arvad öz otağının qapısını açıb içəri girir, lakin, girməmişdən qabaq bayaqkı səhvini düzəltməkcün qaşqabaqla, bir az da qəzəblə geri çönüb Mirsəftərə baxsa da, onun güc nümayiş etdirmək cəhdi uğursuzluqla nəticələnir, çünki həmin an təzə və ilk kirayənişin üzünü çevirib özləriylə gətirdiyi və yolda zədələdiyi yeganə stullarının boşalmış ayağını bərkitməklə məşğul idi. Nənəm bu qəzəbli baxışın boşa getdiyindən bir az da əsəbiləşir və gücü yalnız qapını arxasıya bərk çırpmağa çatır.

Eh, arvad ki arvad. Çox elə başa düşəcəklər sənin bu qapı çırpmağını. Uzaqbaşı elə biləcəklər ki, külək çırpıb. Sözün varsa çağır üzünə de. De ki, ay qurumsağ, nöş yoldan çıxartmısan uşağımı? İstəmirəm də siz bura gələsiz. Rədd olun çıxın gedin hardan gəlmisiz ora.

Amma yox, nənəm heç vaxt belə şey eləməz. Birincisi ona görə ki, ədəb-ərkanı imkan verməz, ikincisi də ki, əgər bu cür bir hərəkətə yol versə, qıraqdan gələnlər elə bilər ki, bu ailədə kişilərin sözünü sayan yoxdu, arvadlar hökm eləyir. İndiki arvadlardan fərqli olaraq, belə rəyin yaranmasını nənəm istəməz, heç istəməz.

Təzə kirayənişin öz avadanlığını daşıyıb otağa doldurandan sonra nənəm paltarını dəyişib həyəətə çıxır, anbardakı kisələrdən əlindəki balaca qaba xeyli buğda doldurub qapısında durub siqaret çəkən Mirsəftərin yanından etinasızlıqla keçərək şüşəbəndə girir və toyuqlarına dən səpməyə başlayır. Bu hərəkətiylə sanki demək istəyir ki, bu evin sənə kirayə verilməsinə baxmayaraq, mən istədiyim vaxt bura gələcəm, toyuqlarıma baş çəkəcəm.

Nə Mirsəftər, nə də onun yanında dayanıb dərinləndən köksünü ötürən atam arvadın bu hərəkətinə heç bir reaksiya vermirlər, yəni buyur, bu sən, bu da toyuqların, nə vaxt istəsən gəl, heyvanları yedizdir, içizdir, hətta istəsən gecə də onların yanında qal.

Həmişə belə şeylərə görə mübahisə edən atamın mütiliyi nənəmdə artıq belə bir fikir yaradır ki, deyəsən, bu dikbaş da ağillanıb, adam olub, böyükklərlə çənə-boğaza çıxmağın daşını atıb. Hətta ürəyində azca sevinir də arvad.

Toyuqların yanından çıxanda nənəm yenə elə bil nəyisə xatırlayır, Mirsəftərə tərəf çönür, qərribə, sınavı bir baxışla onu süzür, sonra da onun qapısından iki addım sağdakı iri tut ağacına baxır və həyətin başını göstərir.

- Ayaqyolu bax ordadı ya.

- Hə, - atamı işarə verir, - göstərib mənə. Ayaqyolunu da, hamamı da.

Nənəm üç addım aralansa da, daxili narahatçılıq onu vadar edir ki, bir də geri çönüb dediyini təkrar eləsin.

- Bax orda, piləkənin yanındadı ayaqyolu.

Nə fikirləşirdi arvad bunu deyəndə? Yəqin elə zənn edirdi ki, təzə qonşu axşam on metrlik yolu getməyə tənbəllik edər, elə bu tut ağacının dibini döndərər ayaqyoluya. Hələ bəlkə qorxurdu ki, atam da onun təsiri altına düşər və dostlar iki tərəfdən işə başlayıb bu yetmiş yaşlı biçarə tut ağacının axırına çıxarlar, çürüdərlər onu.

Hə, Mirsəftər öz arvadını və iki xırda uşağını da gətirib həyətimizdə yerləşdirəndən sonra, nənəm ən

çox o tut ağacının fikrini çəkirdi. Hər dəfə onun yarından keçəndə, elə bil, artıq ölümə məhkum olunmuş bir məxluq görürdü, biixtiyar yazığı gəlirdi: ağaca, hətta qaçılmaz saydığı bu qətlin qarşısını ala bilmədiyinə görə vicdan əzabı içində qovrulurdu.

Ancaq öz sevimli toyuqlarının hamısının birdən kəsilib yeyilməsiylə barışmadığı kimi, bu həyatə gəlin gələndən bəri gözünün qabağında olan bu əzəmətli tut ağacının dibinin ayaqyoluya dönməsiylə də barışa bilməzdi və onu qorumaqçün gördüyü ilk tədbir kiçik əmimi ağacın kötüyünün dövrəsinə adam boyunca setka çəkdirməyə məcbur etməyi olur. Əmim əvvəlcə bunun səbəbini anlamasa da, nənəm öz dediyindən əl çəkmir.

- Onnara etibar yoxdu. Bir də gördün gecə biz yatandan sonra murdalladılar ağacın dibini.

- O boyda ayaqyolu olan yerdə neynillər ağacın dibini? - əmim təəcüblənir.

- Sən bilmirsən, buların ayaqyolundan zəhlələri gedir. Ağac dibini xoşduyullar, - nənəm elə ağıllı bir tərzdə cavab verir ki, əmim biixtiyar inanır, hətta tut ağacına yazığı gəlməyə başlayır və nənəmin dediyinə əməl edir.

Tut ağacının ətrafına setka çəkilməsindən sonra da nənəm arxayınlaşmır. Gecə ərzində beş-altı dəfə yuxudan hövlnak ayılıb paltarını əyninə geyir, hə-

yətdə yanan yeganə lampanın işığında gəlib diqqətlə tut ağacının dibini yoxlayır, yaş olub olmadığını müəyyənləşdirməyə cəhd göstərir, hətta əyilib ağacın kötüyünü iyləməyə də tənbəllik etmir. Bir sözlə, narahatçılıq içində qovrulur...

Çox təəssüf ki, nənəm bütün diqqətini tut ağacının müdafiəsinə yönəltdiyi bir dövrdə zərbə ona tamamilə ayrı bir istiqamətdən dəyir. Mirsəftər bizim həyatə köçəndən bir həftə sonra həyatdə vay-şüvən qopur ki, gecəyə nənəmin toyuqlarından biri ölüb.

Elə bu vaxt çox qəribə bir hadisə baş verir. Bütün haqqında danışdığım hadisələrin cərəyan etdiyi müddətdə dinməz oturub öz sevimli "İtkin gəlin" kitabından ayrılmayan və heç bir səslə, sözlə, hətta, deyərdim nəfəslə də öz mövcudluğunu hiss elətdirməyən bibim yuyulmamış çömçə kimi özünü soxur ortalığa, gecəyə ayaqlarını çox əcaib şəkildə uzadıb dünyadan köçmüş toyuğun cəsədi üstündə heç kəsin gözləmədiyi bir həyasızlıq nümayiş etdirir.

- Vaxsey, bu nə zibildi düşdü, arvad gəlib görsə özünü öldürəcəy, bu çil-çil toyuğu atasından çox istiyirdi.

Bibim öz qardaşlarının fırladağından, yəni, əminin cibindəki sarı rəngli mənhus həblərdən bixəbər olduğundan çil toyuğun rəhmətə getməyinin səbə-

bini təbii ki, Mirsəftərdə görür və bu gecə kənddə xeyir işində olan nənəmin bir azdan evə dönəndə bu hadisəyə necə reaksiya verəcəyini, bəlkə də əməlli-başlı dava-qırğın salacağını gözünün qabağına gətirdikcə əsim-əsim əsir.

- Öldürəcəy hamımızı, - elə bil nənəm barədə yox, onun həmişə üstündə bıçaq gəzdirən atası Həsənəğa haqqında danışır. - Doğram-doğram eliyicəy, ən birinci də bax bunu, - təbii ki, mağmın-mağmın dayanıb başını aşağı dikən Mirsəftəri göstərir. - Nə qədər gec döyül, qoy köçüb getsünnər, elə bu saat, nə qədər ki, arvad gəlmiyib.

Bu gözlənilməz müdaxilədən həm atam, həm də əmim bir anlıq özlərini itirirlər, təəccüblə biri-birinə baxırlar, bir müddət susandan sonra, nəhayət, kiçik əmim bibimə çönüb əsəbiliklə əlini yellədir:

- Əşi, səni kim vəkil eliyib arvadın adınnan danışasan e. Ged otur "İtkin gəlin"ivi oxu da.

Bibim özünə xas olmayan inadkarlığı ilə qardışlarını bir az da çaşdırır.

- Kitab vaxtıdı? Sən di görüm bu toyuğa nə olub belə? Diyandığı yerdə nöş ölməli ki? Nə bilirsən, bəlkə elə bir-iki günə hamısı qırıldı? Allah bilir bular -yenə də Mirsəftəri göstərir - nə töküblər heyvannarçün, zəhərriyiblər yazıqları.

Bibimin sonu görünməyən monoloqunun bu yerində Mirsəftər altdan- altdan günahkarcasına əmimə baxır və elə bil demək istəyir ki, axı mən səni xəbərdar eləmişdim, üstü açılacaq, gərək atmazdın o zəhrimar tabletkaları heyvannarçün.

Bibim isə susmaq bilmir və onun ağılsızınaraq dediyi son sözləri əmimi lap özündən çıxardır.

- ...hə də, bu gün toyuqların başını yiyəcəylər, sabah da bizim hamımızın axırına çıxəcəylər. Gəlib oturəcəylər yurd-yuvamızda.

- Mənə bax, sən lap ağını çıxartdun a. Davay, sü-rüş yuxarı evə, səsivi çıxartson qulaqlarımı mıxlıyacam divara.

Əmimin səsində əmələ gəlmiş zəhm notları bibimi özünü yığışdırmağa məcbur edir və yerdə uzanmış toyuq cəsədinə bir də baxıb köksünü ötürür, yəqin, bu rəhmətliyin deyib, gülüb, oynayan vaxtlarını yadına salır, ya da, qardaşlarının belə hərəkətini görüb dünyanın vəfasızlığını fikirləşir, bir sözlə, nə düşünürsə, qəzəblə "Allah cəzavızı vericəy, baxarsuz" deyərək pilləkənə doğru gedir və qəfil oyanmış hikkəsindən taxta pillələri iki-iki çıxaraq yuxarı mərtəbədəki otağına girir.

Atamla əmim isə daha bir neçə dəqiqə təəccüblə gah biri-birinə, gah da yerdəki çil toyuğun cəsədinə baxırlar. Bəlkə, doğrudan da səhv eliyiblər, bəlkə,

bu fırlıdağın axırı doğrudan da pis qurtaracaq. Əgər hamının quzu balası kimi sakit bildiyi on səkkiz yaşlı bibim toyuqlardan birinin ölməyinə bu cür sərt reaksiya verirsə, onda arvad gələndə heç qabağında dayanmaq olmayacaq ki?

Bu qəribə baxışların səbəbini təxmini də olsa hiss eləyən Mirsəftər həyəcandan qurumuş boğazını azca yaşlamaqçün bir-iki dəfə udqunmağa çalışır, yalnız üçüncü cəhdədən sonra buna nail olub yavaşca pıçıldayır:

- Bəlkə, bacı düz deyirdi? Uşaqları da götürüb qayıdım yataqxanaya.

- Uje gecdi, - atam başını yellədir.

Elə bu vaxt Mirsəftərin səkkiz yaşlı oğlu və beş yaşlı qızıyla birgə bazardan qayıdan arvadı Güləbətin (kiçik əmim elə ilk gündən onun adını "Kəlbətin bacı" qoymuşdu, amma sözü elə tələffüz edirdi ki, Mirsəftərgil bu ibarəni əmimin yox, Bakı ləhcəsinin ayağına yazmağa məcbur olurdular) həyəətə daxil olur, tut ağacının yanında dayanıb qaşqabaqlarını sallatmış kişiləri görür, sonra da yerdəki toyuq leşinə nəzər salır və deyəsən, məsələnin nə yerdə olduğunu anlayır. Başını yellədiy əlindəki dolu zənbilləri qapısının ağzına qoyub köksünü ötürür.

- Mən sizə dedim ki, belə düşüey iş tutmayın. Ağ-birçək arvadı, tayınızdı belə zarafat edirsiniz? İndi

nə deyəcəksiz ona? Deyəcəksiz ki, özbaşına öldü toyuq? Allah bilir, beyninə nə qara-qura fikirlər gələcək.

- Hə də, ağıllının birini yola saldıq, o biri başladı. Əcəb girinc qalmışığı bu arvad tayfasının əlində. - Əmim dodaqaltı mızıldanıb üzünə süni bir təbəssüm yapışdıraraq Mirsəftərin arvadına deyir. - Sən niy bir şey yoxdu, ay Kəlbətin bacı, sən keç içəri, yorğunluğu al, sonra da o rayonuvuzdakı kimi əntiqə bidənə çay dəmlə bizimçün. Ordan gətirdiyün otardan da atginən içinə. Qoy iyi çıxsun. Arvad gələndə nə diməy lazımdısa, onu biz fikirləşib taparıq.

Güləbətin təzadən zənbilləri götürüb içəri daxil olur və otaqdan onun bir o qədər də güclü olmayan səsi eşidilir.

- Heç yaxşı iş tutmamısınız. İndi arvad elə biləcək ki, biz nəse yedizdirmişik toyuğa, onunçün ölüb. Üç gündür gəlmişik, indidən düşmən olacaq bizimlə.

"Onsuz da zəndeyi-zəhləsi gedir sizdən. Bunnan o yanası yoxdu ki". Bunu əmim demir, eləcə ürəyindən keçirir və nəse bəhanə fikirləşib tapmağa cəhd edir, həm də bu bəhanə elə əsaslı bir şey olmalıdır ki, arvad ona inansın, toyuğun öz əcali ilə dünyadan köçməyinə zərrə qədər də şəkk-şübhəsi qalmasın...

- Ay köpək uşaqları, oynamağa yer qəhətdi? Süzə min dəfə dimişəm ki, ayaqqabıynan dama çıxmıyın, qırı çartdadırsız.

Dalanın başından babamın səsi gəlir, deyəsən, yenə də qonşu uşaqları bizim evin damına dırmaşblar. Babamın da ən zəhləsi gətirdiyi şey idi bu. İki-üç dənə cüvəllağının ucbatından hər qış damırdı evlər, itin zülmünü çəkirdik.

- ...atovuzu dalıvıza sərəciyəm, dayanun...

Həyatimizdəkilərin hamısı diksinir. Deməli, babamla nənəm qonaq getdikləri yerdən artıq qayırdılar. Hesabla axşam gəlməliyidilər, amma hər nədisə bu saat həyatə girəcəkdilər, arvad sevimli çil toyuğunun, öz diliylə desək, yıxılan evin direyi olan, gündə yumruq boyda bir cüt yumurta qoyan əziz xələfinin cəsədini görəcəkdilər və ...

Bundan sonra nə olacağını həyatdəkilər yalnız öz təxəyyüllərinin gücünə uyğun təsəvvür etməyə çalışırlar.

Bir işi tutanda məlum məsələdir ki, adam onun axır nəticəsini çox dumanlı şəkildə görür. Atam da bir-bir toyuqların axırına çıxmağı qərarlaşdıranda arvada nə cavab verəcəklərini fikirləşməmişdi və yalnız indi, son anda hiss edir ki, ağına heç bir şey gəlmir, onunçün də canını yüngülvari bir narahatçılıq bürüyür, arvadın toqquşan qaşlarının arasında çıxacaq qılgıncımlar elə bil zaman pərdəsini yararaq indidən atamın bədənində səpələnib bədənini yandırır və atamdan çıxıb ətrafa yayılan bu narahatçılıq dalğaları həyatdəkilərin hamısına sirayət edir.

Mirsəftəri həyəcədən qaşınma tutur, hətta üzündə yüngül nəmişlik də hiss edir, elə fikirləşir ki, arvad toyuğun cəsədini görən kimi onun, bəli, öz oğlanlarının yox, məhz onun üzünə bir parça tüfürəcək, hələ bəlkə ağır söz də deyəcək.

Babamın səsinə eşidən bibim yuxarıdakı otağın pəncərəsindən başını çıxarıb nigarançılıqla həyatə boylanır, çil toyuğun hələ də ortalıqda qaldığını görüb xof içində dodaqlarını sıxır, qorxudan pəncərəni bağlayıb pərdəni çəkir, amma sonra maraqla ona güc gəlir, pərdəni azca aralayıb bir gözüylə həyatə qapısına zillənir, elə bil bu saat oradan əjdaha gələcəyini gözləyir.

Mirsəftərin evdə əsəbiliklə vurnuxan arvadı isə bazardan təzə alıb gətirdiyi almalardan birini tələsik yuyub ağlayan qızının ağına basır ki, çığirtısı kəsilsin, yoxsa uşağın cır səsi arvadı lap əsəbiləşdirər, özündən çıxarar.

Hətta həyatənin ortasındakı tut ağacı da narahatlıqdan az qala büzüşür, yarpaqlarının yüngülvari xışiltısında gərginlik notları hiss olunur.

Bircə kiçik əmimin dünya-ələm vecinə deyil. Eləcə damağında "Kazbek" in kötüyünü çeynəyərək başmağın burnundan çıxan barmaqlarıyla toyuğun lələklərinin arasını eşəliyir, elə bil qızıl axtarır orda. Bəlkə də, nəyəsə arxayındır, lakin bu arxayınçılığın səbəbini, deyəsən, heç özü də yaxşı anlamır.

Bütün həyat tufanqabağı sakitliyin son saniyələ-rini yaşayır. Addım səsləri ağır-ağır yaxınlaşır, tuk, tuk, tuk...Danq.. budur, həyat qapısından iki ad-dım solda olan kanalizasiya lyukunun altı azca bo-şalmış qapağı danqıldayaraq gələnlərin lap yaxında olduğunu xəbər verir. Üç, iki, bir, mator...

Təbii ki əvvəlcə qabaqda gələn babam həyətə da-xil olur. Hava istidir, babam Buxara papağını çıxarıb dəsmalla başının tərini silir, əlində tutduğu toxun-ma setkadakı iki ədəd iri Zirə qarpızını yerə qoyur, kənddəki qohumların pay verdiyi bu ağır yükədən qurtulub, divara söykənərək nəfəsini dərir, yalnız bundan sonra həyətə nəzər salır, ailə üzvlərimizin ona zillənən narahat baxışlarından çəşir, hətta yuxa-rı otağın pəncərəsini azca aralıyıb, ona baxan qızı-nın pərdə dalında görünən yeganə gözündəki niga-rançılıq nişanələri də, kişinin nəzərindən qaçmır.

Bircə anlıq babamın canını qorxu bürüyür, elə zənn edir ki, nəşə çox ciddi bir şey olub; ya kiçik gə-də kimisə bıçaqlıyıb, ya Allah eləməsin, qız nəşə artıq-əskik hərəkət eləyib, ya da ....birdən Mirsəftə-rin qapısının ağzında çox əndrabadı şəkildə uzanıb özünü günə verən çil toyuğun cəsədini görür və o saat hər şeyi anlayır. Dünyagörmüş adam olduğun-dan həyətdəkilərin üzündəki narahatlığın səbəbini də o dəqiqə başa düşür...

Kanalizasiyanın lyuku bir də danqıldayır və iki saniyədən sonra başını aşağı dikən nənəm də yor-ğun addımlarla həyətə girir, adət etdiyi kimi ağ ör-pəyini başından götürüb səliqəylə qatlayır, xına çək-məkdən qəhvəyi rəng almış uzun saçları görünür.

Bu an Mirsəftərin şüşəbəndinin küncündə məs-kunlaşmış toyuqlar, elə bil, nənəmin gəlişini hiss edib bərkədən qaqqıldamağa başlayırlar, sanki, bu üsulla öz havadarlarına nəşə vacib bir sirr açmaq is-təyirlər, bəlkə də imdad gözləyirlər...

Toyuqlar hay-küy qaldıran kimi qapısında qu-ruyub qalmış Mirsəftər bir az da büzüşür, bir az da balacalaşır, üzündəki xəyali tüfürcək sanki kislota-ya dönüb dərisini daha çox yandırmağa başlayır...

Və nəhayət nənəm də heyvanların səs-küyünə başını qaldırır, təbii ki, nəzəri həyətin ortasında uzanıb qalmış çil toyuğa sataşır və ...

Beş saniyəlik sükut.. nənəmin yorğun şüuru gördüyünü dərk eləməyə çalışır, bəlkə də onu qara basdığını düşünür...

...Yenə də, babam, yenə də bu dünyagörmüş ki-şi öz qədim təfəkkürünün müasir gənclərin şüurun-dan daha sürətlə işlədiyini nümayiş etdirir.

- Buna bax a, - kişi əllərini yelləyərk təəssüflə dil-lənir. - Neçə vaxt idi o kopoyoğlu siçovulların kökü-nü kəsmişdik, indi diyəsən yenə həyətə dadanıblar.

Bunu deyib nəzərlərini yerdəki çil toyuğa dikir:
- Heyif, gül kimi toyuq idi, Allah bilir hansı siçovul boğub onu...

Hə, siçovul, əlbəttə ki...

Atamla əmim asudəliklə nəfəs dəririlər və bir az da təəccüblənirlər ki, necə olub, belə bir inandırıcı bəhanə bu vaxta qədər onların ağına gəlməyib. Axı bir il əvvəl, doğrudan da, siçovullar nənəmin bir neçə cücəsini boğub öldürmüşdülər və məsələyə heç dəxli yoxdur ki, bu çil toyuq həmin cücelərdən üç dəfə böyük idi və yazıq heyvanın boynunda heç bir diş yarası görünmür; həm də ki, necə olur, bir il qabaq həyatımızdan ayağı kəsilmiş bu murdar heyvanlar məhz indi, Mirsəftər bizim həyatə köçəndən sonra peyda olublar. Əlbəttə, bütün bunlar əhəmiyyətsiz şeylərdir, əsas odur ki, həm bu ölmüş toyuğun, həm də artıq atamla əmim tərəfindən ölmə məhkum olunmuş o biri toyuqların qətlinə haqq qazandırmaqçün tutarlı bir bəhanə tapılıb. Bəli, siçovullar, yenə də siçovullar.

Arvad buna inanacaq, mütləq inanacaq.

Bunu sınamaq üçün həm atamın, həm də Mirsəftərin ümid dolu baxışları nənəmin yüngülcə qırışmış üzünə dikilir və onun gözlərinin ifadəsindən növbəti hərəkətini əvvəlcədən tapmağa çalışırlar.

- Yəqin çıxacağıımız var imiş. - Arvad baxışlarını toyuq cəsədindən ayırıb çox biganəliklə cavab verir. - Təki ölən elə toyuq-cücə olsun, adam olmasun.

Bunu deyib otağına tərəf addımlayır, lakin qapısını açıb içəri keçməmişdən əvvəl bir kəlmə də deyir:

- Onsuz da, Molla Məsməxanıma demişəm iyirmi-otuz dənə də cücə tapsun mənimçün, - və qapını ardıya örtür.

Bu sözlər bayaqdan bəri sevincək olmuş atamın üzünə yenə də narahatlıq qığılcımları səpİR. Arvad demək istəyir ki, bunların axırına çıxsız da, təzələrini alacam, o şüşəbənddə həmişə, ta qiyamət gününəcən toyuq-cücə saxlıyacam, istəyirsiz dalınızla divara çıxın, xeyri yoxdu.

Həyatdəkilərin hamısı bu dəfə nədənsə kiçik əmimə baxır, gözlərindən bu sual oxunur ki, əgər arvad təzədən cücə çıxardıb toyuq saxlayacaqdısa, onda indiki bədbəxt toyuqları zəhərliyə öldürməyin nə mənası var?

Əmim hər şeyi başa düşsə də, yenə təmkinini itirmir, başını yelləyib gülümsəməklə həyatdəkiləri arxayın edir ki, fikir eləmiyin, arvad elə-belə, ürəyini boşaltmaqçün o sözü dedi, təzədən cücə saxlamaq niyyəti yoxdur.

Bu məqamda mən kadri saxlayıb diqqəti yenə də kiçik əmimə yönəltmək istəyirəm. Bütün bu toyuq

əhvalatı zamanı əminin soyuqqanlı, hətta arxayın olmasının səbəbi o zaman həyətdəkilərin çoxuyğun qaranlıq qalsa da, bircə mən dəqiq bilirdim ki, hər halda kiçik oğul öz doğma anasını o biri övladlarından daha yaxşı tanıdığını açıq şəkildə nümayiş etdirmişdi. Dəqiq əmin olmasa da, sövqi-təbii ilə hiss eləmişdi ki, əvvəl inadkarlıq göstərməsinə baxmayaraq, arvad beş-on toyuğa görə həyətdə qanqaraçılıq salıb, həm özünü, həm də külfətini camaat içində hörmətdən salan deyil. Elə buna görə də, o biri ailə üzvlərimiz həyəcan keçirdiyi zaman əmin müəyyən mənada soyuqqanlı idi, yəni, həmişəki kimi dünya-aləm vecinə deyildi.

Lakin görünür ki, ilk baxışdan sakit görünən nənəm ürəyini hələ tam boşaltmayıbmış, çünki əmin rəhmətlik çil toyuğun ayaqlarından yapışb zibil qabına tullamaqçün küçəyə aparanda nənəm bir də başını öz qapısından çıxarıb qərribə bir əda ilə deyir:

- Həyifdi, tullamıyın onu. Filan qədər ət var üstündə. Ver bunun arvadına - təbii ki Mirsəftəri göstərir - axşama çıxırtma bişirsün süzə, üç qərdeş bala-bala arağdan vurub yiyərsüz.

Nənəm son kəlməsini dilinə gətirən kimi Mirsəftər növbəti dəfə yüngülcə diksinir (yazıq bu bir saatın içində o qədər diksinmişdi ki, sonra arvadı onun canındakı qorxunu götürmək üçün güclə dartıb çıl-

dağa aparmalı olmuşdu), heç cür anlaya bilmir ki, bu "üç qardaş" ifadəsini nənəm kinayəylə deyir, yoxsa həqiqətən də onu öz oğlanlarıyla bir tutur.

Əminin isə bu ideya əvvəlcə deyəsən bir o qədər də xoşuna gəlmir, nənəmə etiraz edir:

- Əşi tullıyırım getsin də. Ölü toyuğun neyini bişirib yeyəcəyik e.

-Nöşün ki? - nənəmin sifətində büzüşmüş bir təbəssüm peyda olur. - Bütün günü dükannan baş-ayağı üstündə qalan ölü hökumət toyuqlarını alıb yimirsüz? Qəmsəmol qərdeşün ölür onların ətiyçün ki. Mənim çil toyuqum əskiydu olardan?

"Qəmsəmol" sözü atamı yenə də qıcıqlandırır, ən əsas da ona görə ki, artıq on ildən çox idi ki, komsomoldan kommunistliyə tullanmışdı, amma nənəm bu sözü tələffüz etməyə çətinlik çəkdiyindən, ya da, qəsdən, elə həmişə atama "qəmsəmol" deyirdi.

- Doğrudan a. - Əmin başına alma düşən Nyuton kimi qaşlarını qaldırır. - Bəlkə bişirib yeyək bunu. Öləndə nə olar ki?

(Bu yerdə yaşı az olan oxucularçün bir arayış vermək istəyirəm. İndikilərdən fərqli olaraq Sovet dövründə dövlət mağazalarına çıxarılan toyuqların çox hissəsi həqiqətən də baş-ayağı üstündə satılırdı. Camaat arasında söz gəzirdi ki, rəngi adətən göm-göy olan və konslager əsirlərinə oxşayan bu arıq toyuqları

elektrik cərəyanıyla öldürürlər, qaynar suya basıb tüklərini yoluşdururlar, sonra da elə baş-ayağı üstündə göndərilər mağazalara. Yəqin ki, bunun səbəbi tullanmalı olan toyuq başının və ayaqlarının pulunu da camaatın cibindən çıxartmaq idi, amma hər nə idisə qiyməti ucuz olduğundan bazardan əl toyuğu almağa pulu çatmayan zəhmətkeş kütlələr bu göyərmiş toyuq meyitləriylə qane olurdu. Şəxsən mən özüm də, uşaq olanda çox yemişəm, insafən deyim ki, bişəndən sonra onların başqa toyuqların ətindən heç bir fərqi olmurdu. Lakin nənəm kimi namaz qılan, oruc tutan adamlar bu toyuqları yemirdilər, murdar sayırdılar, çünki bildiyimiz kimi, heyvanın ətinin halal olmağı üçün o gərək müsəlman qaydasına uyğun kəsilib təmizlənsin, daha baş-ayağı da üstündə dükana göndərilməsin. Sözümlün məğzi odur ki, nənəm ölü hökumət toyuğu deyəndə məhz bunları nəzərdə tuturdu.

- Hə də, - nənəm təkrar edir - bişirün, yiyün, həm də istiyirsüzsə, bir-iki dənə o ölü toyuqlardan alıb qatun buna ki, tavada tək darıxmasın.

Əmim sual dolu baxışlarını atama və Mirsəftərə dikir, onların üzündə razılıq nişanələri görəndə kimi, o da sevinir. Artıq onlar bu çil toyuğu və eyni zamanda, hələ diri olan o biri toyuqları da, tavada qızarmış vəziyyətdə təsəvvür edirlər, ağızları da yüngülvari sulanır.

Əmim geri qayıdır, əlindəki heyvanı Mirsəftərə uzadanda nənəm yalançı bir təəssüflə həyətdəkilərin ürəyində elə özünün yaratdığı gözəl xəyalları kökündən baltalayır.

-Aa, yox e. Bişirib yeməy olmaz bunu. Axı o andıra qalmış siçovulnun dişi deyib buna. Allah eləməsün, mən cür xəstəlik keçər sizə.

Əmim çəşir, bilmir toyuğu Mirsəftərə versin, yoxsa zibil qabına tullasın. Bir müddət yerində quruyub qalandan sonra başa düşür ki, arvad onları iki tərəfdən sıxıb. Toyuğu tullamağa əmimin, həqiqətən də, heyfi gəlirdi, amma əgər onu bişirib yəsəydilər, onda özləri etiraf etmiş olardılar ki, toyuğa siçovul dişi dəyməyib.

Əmim başa düşür ki, arvad bu sözü ilə nəinki bunun, hətta artıq ölümə məhkum olunmuş o biri toyuqların da çığirtmaya dönmək planının üstündən xətt çəkmiş olur. Bunu arvadın özü də çox gözəl anlayır, elə bil öz toyuğunun qisasını alır və oğlanlarıyla onların dostunun çaşqınlığını ləzzətli seyr edib özündən razı halda otağına daxil olur...

Beləliklə, bu toyuq əhvalatı gözlənilməz olsa da, çox sakit bir sonluqla başa çatır. Ancaq, yox, səhv dedim, hələ başa çatmır, sonrakı bir ay ərzində kiçik əmimin səyləri nəticəsində Mirsəftərin qaldığı evin şüşəbəndindəki o biri toyuqlar da, bir-bir dün-

yasını dəyişirlər, günahkar isə, təbii ki, yenə də si-
çovullar elan edilir.

Əmimin fikri düz çıxır, həqiqətən də nənəm tə-
zədən cücə alıb böyütmək fikrindən vaz keçir, şüşə-
bəndin başında qurulmuş "mini" tövlə ləğv edilir və
bütün ev Mirsəftərin ixtiyarına verilir.

Bu yerdə bəzi oxucular (əlbəttə, əgər bu yazını
oxuyan varsa) deyə bilər ki, bəs, sən bakılı-qeyri ba-
kılı konfliktlərindən danışırıdın, ancaq, sizin həyətdə
ki, elə bir maraqlı şey olmadı, bircə nənən az-maz
narazılıq bildirdi, o da öz oğlanlarının təzyiqini gö-
rüb güzəştə getməli oldu. Bəs konflikt hanı? Heç
konfliktsiz də əsər olar?

Düzdü, konfliktsiz əsər olmur. Lakin, neyləyim
ki, məhz bizim ailədə bakılı-qeyri bakılı kontaktları
bir o qədər də güclü partlayışlar yaratmadı, çünki
həyatımıza gələn kirayənişin yad adam deyildi, əv-
vəl qeyd elədiyim kimi atamın iş yoldaşыdı, qabaq-
lar da bizə çox gəlib-getmişdi, bizimkilər də ona elə
qohum kimi baxırdılar.

Lakin çox əfsuslar olsun ki, mənim danışdığıma
oxşar hadisələr çox nadir hallarda baş verirdi. Əksə-
rən isə o vaxtlar, bakılı və qeyri-bakılılar arasında
çox böyük narazılıqlar olurdu, bunun da səbəbini
şəxsən mən çox adi bir şeydə görürdüm, yəni şəhər
və kəndin coğrafi şərait fərqlində. Kənddən gələn

həmvətənlərimizin çoxu heç cür dərk etmək istəmir-
dilər ki, şəhərdə kənddəki kimi yaşamaq olmaz, bu-
rada hər şey başqa cürdür, bizimkilər isə heç cür an-
lamaq istəməyirdilər ki, kənddən gələn adamların dav-
ranışında şəhər camaatının bəyənmədiyi hansısa cə-
hətlər heç də onların qanmazlığının nişanəsi deyil,
sadəcə kənd mühitinə öyrəşdiklərindəndi, şəhərə
adaptasiya olmaqları üçünsə bir azca vaxt lazımdı.

Bəli, nə bakılılar, nə də qeyri-bakılılar təəssüf ki,
bütün bunların fərqlinə varmırdılar, beləliklə, hər
iki qövmün ürəyində əks tərəfə qarşı bəzən açıq,
bəzən də gizli nifrət, qəzəb hissləri yaranırdı.

O biri tərəfdən baxanda, bəlkə bu da təbii bir ha-
disədir, burda qeyri-adi heç nə yoxdur. Çünki Alla-
hın bəşər zatında yerləşdirdiyi hisslərin içində ən bö-
yük təsir gücünə malik olanları da elə qəzəb ilə nif-
rətdir və mənəcə hər bir etnosun passionarlığının əsas
qida mənbəyi məhz bu iki hissdir. İnsanın kiməsə
nifrət etməsi, kiməsə qəzəblənməsi adi haldır, qan-
dakı biokimyəvi enerji (başqa dillə desək, adrenalın)
nə yollasa zahirə çıxmalıdır. Qəzəb və nifrət obyektin-
in seçimi isə tarixi-ictimai şəraitdən asılıdır, yəni
nisbidir. Tutaq ki, Bakıya yüz, iki yüz il ərzində kə-
nardan heç bir axın olmayıb. Məgər onda bakılılar
heç kimə nifrət etməyəcəkdilər? Yaxud heç kimə qə-
zəb bəsləməyəcəkdilər? Hansısa bir icma qapalı şə-

raitdə yaşayırsa, onda bu hisslər özününkülərə qarşı yönəlik, elə necə ki yönəlirdi də. Bunu Bakı kəndlərinin timsalında bariz şəkildə görmək olar. Bakının özünə binayi-qədimdən müxtəlif insan axınları olsa da, Abşeron kəndləri, ta müstəqillik dövrünə qədər bu axınlardan müəyyən mənada, kənar qalırdılar və demək olar ki, qapalı mühitdə yaşayırdılar. Onunçün də qeyd etdiyim qəzəb və nifrət hissləri özününkülərə qarşı yönəlmiş olurdu - məsəlçün, maştağalılar nardaranlıqla yola getmirdi, zirəkilər türkanlıqla didişirdi və s. Hətta kəndlərin öz içində müxtəlif nəsillər biri-birinə düşmən kəsilirdi.

Eyni proseslər elə əyalətlərdə də mövcud idi və Bakıya axın başlananda bu nifrət, qəzəb hissləri sadəcə istiqamətini dəyişdi. Bakılılar rayondan gələnlərdə bəyənmədiyi hansısa keyfiyyətləri tapıb qabartmağa, rayon əhli isə bakılıların zay xasiyyətlərini şişirtməyə başladılar və bu üsulla öz nifrətlərinə, qəzəblərinə haqq qazandırmış oldular.

Belə kontaktlar zamanı ya gələnlər düşdüüyü yerin mühitində əriyirlər, ya da düşdükləri mühiti öz içərilərində əridirlər. Bu zaman son nəticə hansı qrupun daha çox passionarlığa malik olmasından asılıdır, yəni "Cəngəllik qanunu"na uyğun olaraq təbii seçim gedir, qaliblər yaşamaq hüququ əldə edir, məğlublar isə hər şeydən məhrum olurlar. Müəy-

yən mənada, buna ölüm-dirim mübarizəsi kimi də baxmaq olar. Fərq ondadır ki, bu mübarizə zamanı məhv olan insanlar yox, onların öz içində daşdığı hansısa stereotiplər, komplekslər, normalar olur.

Konkret olaraq bakılı və qeyri-bakılı kontaktlarına da məhz bu müstəvidən yanaşmaq aradakı konfliktləri təbii qəbul etmək lazımdır və etiraf edim ki, bakılılar bu mübarizədə əvvəlcədən məğlubiyətə məhkum idilər. Çünki son yüz il ərzində Bakı şəhəri inkişaf etdikcə bakılıların passionarlıq dərəcəsi kəskin surətdə aşağı düşmüşdü və camaatımızın şüurunda durğunluğun əlamətləri açıq şəkildə özünü büruzə verirdi. Paytaxt şəhəri üçün dövlət tərəfindən yaradılan hər cür şərait - evlərdəki kommunal rahatlıq, orta, ali təhsil müəssisələrinin lap yaxında olmağı, külli miqdarda iş yerləri, möhtəşəm mədəniyyət, istirahət ocaqları, bir sözlə, həyatda nəyəsə nail olmaq və rahat yaşamaq üçün bir o qədər də böyük zəhmətə, əziyyətə ehtiyacın qalmaması - bütün bu faktorlar bakılılarda həyat uğrunda mübarizə əzmini öldürüb tənbelləşdiriyindən onların daha aktiv, daha enerjili qruplar tərəfindən həzm olunmaları labüd idi.

İndi isə əyalət adamlarının psixoloji durumuna nəzər salaq. Ən əvvəl onu qeyd edim ki, burada da təbii seçimsiz ötürmədi, yəni rayondan Bakıya passiv, tənbel adamlar yox (passiv olanlar paytaxta gəlib

hər şeyi sıfırdan başlamaqdansa, rayonda qalıb mövcud şəraitlə qane olurdular), məhz yüksək passionarlığa, mübarizə əzminə, tükənməz daxili enerjiyə malik adamlar gəldi. Həyatda özünü təsdiq etməyə olan hədsiz həvəs, inadkarlıq, zəhmətkeşlik, dözümlü, səbir - bu xüsusiyyətlər ötən əsrin altmışıncı illərində paytaxta gələn əyalət adamlarının böyük hissəsində müşahidə olunan xüsusiyyətlər idi və əgər belə olmasaydı yamaqlı şalvarda Bakıya gəlib ölüm-zülmə ali məktəbə daxil olan, yeri gələndə günlərlə ac qalan, şəhərdə evi-əşiyi olmayan, müxtəlif çətinliklərlə üzləşən bu adamlar beş-on ildən sonra cəmiyyətdə özəlrinə yer edib mənəb, hörmət sahibi olmadılar.

Yazımın bu yerində adıçəkilən qruplar arasındakı konfliktlərin bir səbəbini də açıqlamaq istədim. Məlumdur ki, insan başqasının ondan nədəsə üstün olduğunu çox çətinliklə qəbul edir, qıcıqlanır, əsəbiləşir, həsəd aparır, paxıllıq edir, qeyri-ixtiyari içində həmin adama nifrət yaranır. Bakılılarla qeyri-bakılılar arasında da eyni münasibətlər müşahidə olunurdu - əyalət adamları bakılıların paytaxtdakı şəraitinə, rahat, əziyyətsiz həyatına, müasir düşüncəsinə gizli şəkildə həsəd aparır, qibtə edir, bakılılar isə zahirən hiss etdirməsələr də rayondan gələnlərin elmə, təhsilə olan həvəsinə, zəhmətkeşliyinə, inadkarlığına paxıllıq edirdilər. Təbii ki, belə olan halda hər

iki tərəf öz xəyali üstünlüyünü gözə çarpdırmaqla ruhani rahatlıq tapmağa çalışırdı və bu da, dediyim kimi arzuolunmaz konfliktlərlə nəticələnirdi.

Amma bir şey də var ki, bütün bu danışdıqlarım yalnız insan ağına təsir edə bilər, hissiyyat isə tamamilə başqa qanunlarla yaşayır. Əslində, mənim izahatlarım heç nəyi dəyişməyəcək, həm bakılıların, həm də qeyri-bakılıların qarşılıqlı münasibətləri elə əvvəlki kimi qalacaq, nifrət edən yenə də nifrət edəcək, kin saxlayan yenə də kin saxlayacaq, çünki Allah insanı belə yaradıb və qiyamətəcn də belə qalacağıq. Beləliklə, mənim allahlıq iddiasına düşən bəzi başdanxarab dahilərimiz kimi bir-iki cızma-qara ilə nə dünyanı, nə də insanları dəyişmək niyyətim də yoxdur, oxuculara ağıl öyrətmək fikrindən də uzağam (əminim demişkən, mənim elə özümə ağıl öyrədən lazımdır). Əsas məqsədim isə həm bizim camaatın, həm də əyalətdən gələnlərin qarşılıqlı narazılıqlarının zahiri, bəli, məhz zahiri səbəblərinin bəziləri barədə danışmaqdır, çünki bütün mövcudatın daxili bircə Allahın hökmündədi, bizsə yalnız zahiri əlamətləri araşdırmaqla bilirik. Bunun üçünsə yenə konkret hadisələrə, konfliktlərə keçməliyik ki, kimin hansı halda daha çox haqlı olduğunu araşdırmaq. Konkret hadisə deyəndə mən əlbəttə ki, öz ailəmizlə bağlı olan hadisələri nəzərdə

tuturam və uzun, darıxdırıcı möizədən sonra yenə də həyatımıza ilk kirayənişinin gəlməyi ilə başladığımız söhbətə davam edirəm.

Mirsəftər nənəmin toyuqlarıyla bir evdə yaşamaq əzabından qurtulandan sonra bizimkilərin çoxuna elə gəldi ki, artıq bütün işlər yoluna qoyulub, bundan sonra həyətdə daha heç bir narazılıq olmayacaq, əvvəlki kimi İdilliya hökm sürəcək. Əsas məsələ nənəmi sakitləşdirmək, onun narazılığını aradan qaldırmaq idi ki, buna da nail olunmuşdu.

Əfsus ki, belə olmadı, arvadın ilkin aqressivliyi naməlum səbəblərdən bibimə keçdi və o vaxtacı tıxsız balıq kimi tanınan bu on səkkiz yaşlı qızın tamam üzü döndü. Onun davranışındakı bu dəyişiklik mən-cə onunla bağlıydı ki, ovaxtkı Bakının tipik ev qızlarından olan bibim həmişə böyükklərin iradəsinə tabe olmağa öyrəşsə də, məhz bu halda, ailədəki kişilərin nənəmin rəylə hesablaşmadan, həyətdə rayonlu kirayənişin buraxmaqları və nənəmin bununla barışmağa məcbur olmağı ona yaman pis təsir eləmişdi, içində belə bir hiss yaranmışdı ki, qardaşları onu və analarını bu rayonlu dostlarına dəyişiblər, müəyyən mənada, xəyanət ediblər onlara, satqın çıxıblar.

Bu səbəbdən də, bibim təxminən belə düşündü ki, bu ekspansiyaya müqavimət göstərmək istəyirsə yalnız və yalnız öz gücünə etibar etməlidir.

Nə xain qardaşlardan, nə ağsaqqal atadan, nə də artıq ümidini itirmiş qoca anadan ona kömək olmayacaq, neyləsə yalnız özü edəcək.

Beləliklə, qız bütün işini-gücünü atıb başladı Mirsəftəri, onun arvadını, uşaqlarını güdməyə, hər hərəkətlərinə qulp qoymağa, qaşınmayan yerdən qan çıxartmağa, bir sözlə, bakılılar demişkən baldızlıq eləməyə. Atamla əmim onu sakitləşdirməyə çox cəhd eləsələr də, bu qəfil aqressivliyin qarşısını ala bilmirdilər. Həm də Mirsəftərgilin davranışında həqiqətən də şəhər tərzi-həyatına uyğun gəlməyən detallar çox idi ki, bibim də bunları əsas götürüb öz hirsini, qəzəbini atamın, əmimin üstünə töküdü, bütün günahları yalnız onlarda görürdü.

- Qışqıra-qışqıra danışılar evdə. Elə bil çöllü-biyabandadılar, səsdəri evin içindədi, - bibim dediklərini sübut etməkcün atamı yuxarı otağa dartır, çöl qapını bağlayır. Doğrudan da aşağıdakı kirayənişinlərin sə-sindən burada oturmaq olmur, kiçik bir otağın içində olsalar da elə biri-biriyə danışirlər ki, elə bil aralarında əlli metr məsafə var və səslərinin tonunu alsalar heç nə eşitməyəcəklər. - Görürsən? - bibim Ərəbzəngi kimi əllərini belinə qoyu, - baş-qulağım gedir səsdə-rinnən. Düş, bir kəlmə də ki, evdə adam kimi danış-sınnar, xoruz kimi bannamasınnar. Heyvan döyüllər.

Atam əvvəlcə bacısını sakitləşdirməyə çalışır:

- Fikir vermə, kənd yerinnən gəliblər, elə öyrəşiblər. Orda evlər, həyətdər yekədi, məcburdular bərkdən danışmağa.

- Mən neyniyim olarçün? Bəlkə pambığ soxmalıyam qulaqlarıma? Bura gəliblər, cannarı çıxsın öyrənsinnər bizim qayda-qanunnarı, - atamın tərəddüd keçirdiyini görən bibim bir az da qızıdır. - Mənə bax, əgər düşüb diməsən, özüm düşəcəm, bir-iki kəlmə elə söz diyəcəm ki, birdəfəlik dərslə olsun.

Atam azca sərt səslə onun bu niyyətinin qarşısını alır:

- Yaxşı, yekə-yekə danışma, özüm Mirsəftəri çağırıb başa salaram, elə diyərəm ki, xətrinə deyməsin. Onsuz da qərib adamdular burda, sıxılıllar, özdərini yad kimi hiss eliyillər, istəmirəm təzədən sırım oları.

- Nöşün e, - bibim qardaşının yumşaqlığını qorxaqlıq kimi başa düşür, - nədi, qorxursan o düdükdən? O dey, qonşumuz Xanımcan arvad da iki də nə tələbə buraxıb həyətinə. İt kimi qorxullar onnan. Heç səsdəri də çıxmır. Bir şey olan kimi də arvad ağzınnan çıxanı diyir olara.

Atam qaşqabağını salladır:

- Sən mənə Xanımcana tay tutursan?

- Tay tutmuram, amma mən sakittiy istiyirəm həyətdə. Bular gələnnən nə mənəm, nə də arvadın

rahattığı yoxdu. O yazıq day səsinə çıxartmır, xəcalət çəkir, abır-həyasına sıxılıb oturub. Siz bütün günü işdə olursuz, hər şeyi görmürsüz, bular gah radionu qışqırdıllar, gah özdəri qışqırıllar, uşaqları da ki, vəhşi kimi şeydilər, o gün də arvadın qapısındakı gül dibçeylərindən birini vurub sındırıblar. Həm də ayaqyoludan çıxanda dallarıya su tökmüllər. İndi diyirsən danışmıyım ki, nə var, nə var kişinin oğlu qəribdi, xətrinə deyər, inciyər?

- Eybi yox, öyrəşəllər - atam bacısını sakitləşdirməkçün ayrı söz tapmır.

- Qozbeli qəbir düzəldər. Nahaq buraxdın həyətdə onnarı. Adam qohum-qonşu yanında da xəcalət çəkir. O dey, dostuvun arvadı yenə paltar səriyir orda, - bunu deyib həyətdəki zivənin qabağında dayanan Güləbətini göstərir. - Abırsızın qızı abırsız, indi yenə də bütün alt paltallarını asacey həyətin ortasında, gəlib-gedənin gözünün qabağında. Day dimer ki, əlli dənə kişi xaylağı girir həyətdə.

- Dedim ki, çağırıb başa salaram, - atam bacısına söz verir. Qız bir az sakitləşir, amma bir gün, iki gün keçir. Həyətdə heç nə dəyişmir, kirayənişinlər yenə evdə qışqıra-qışqıra danışır, uşaqları yenə həyətdə vəhşilik edir, belə məlum olur ki, atam hələ öz dostuna heç nə deməyib. Yəqin ki, utanır nəse irad tutmağa, xəcalət çəkir.

Nəhayətdə, bibim kiçik əmimdən xahiş edir, əmim də şapkəsini qaldırıb başını qaşıyır, sonra razılaşır, söz verir ki, axşam həyətdə nərd oynayanda yarızarafat, yarıgerçək hər şeyi Mirsəftərə başa salsın...

- Hə, bu da sabir (yəni sə-bir), - əmim axşam ikinci tasın əvvəlində əsas söhbəti açmağı qərara alır. - Hə, Şaqqulu... (əmim Mirsəftərin arvadı Güləbətini "Kəlbətin bacı" çağırdığı kimi, onun özünə də həmişə Şaqqulu deyirdi. Daha bilmirəm, prikola tuturdu, yoxsa xətrini istədikdən belə eliyirdi. Əsas söhbətdən yayınsam da qeyd eləmək istəyirəm ki, ümumiyyətlə, əmimin nəzərində Bakının kişi cinsinə məxsus əhalisi bir neçə kateqoriyaya ayrılırdı - Şaqqulular, Maqqulular, bir də Matışkələr. Birinci kateqoriyaya xətrini istədiyi, ikinciyə istəmədiyi adamlar daxil idi. O ki qaldı mənhus üçüncü kateqoriyaya, bura da əmimin ümumiyyətlə adam hesab eləmədiyi, bunun üçün də nə sevgiyə, nə də nifrətə layiq bilmədiyi Bakı sakinləri aid edilirdi. Düzdü, bu üç qisimdən daha üstün olan dördüncü təbəqə də mövcud idi ki, bunlar da Cayıllar idi və bunların sadəcə adları hamı tərəfindən sevgiyə və hörmətə məhkum olduqlarının nişanəsiydi. Zahirən hiss elətdirməsə də əmim özünü məhz bu dördüncü və ali sayılan kateqoriyaya aid olanların sırasında görürdü)... Pəncek (yəni pənc yek) - Əmim nə-

hayət ki, mətləbə keçir. - Onu diyirdim axı, Şaqqulu, evdə nöşün qışqıra-qışqıra danışırsuz? Qırxayaq girib qulaqlaruvuza?

- Kim qışqırır? Biz? Ağlımız çaşmayıb ki evin içində qışqıraq. - Mirsəftərin təəccübü o qədər səmimi və təbiidir ki, əmim bir anlıq çaşıb qalır, özünü itirir, içində şübhələr baş qaldırır. Şəxsən özü evdə çox nadir hallarda göründüyündən vəziyyətdən bixəbərdir və düşünür ki, bəlkə bacısı ona səhv məlumat verib, əslində bu yazıqlar evdə nəinki qışqırmırlar, hətta laldili danışırlar.

Amma elə bu vaxt sükut pozulur, Mirsəftərin qaldığı evdən onun arvadı Güləbətinin çıxartıdan bir o qədər də fərqlənməyən səsi eşidilir.

- Ay qız, Bəsti, ordan bıçağı mənə ver.

Əmim yüngülcə diksinir. Səsin tonu bizim sakitliyə öyrəşmiş həyatimizçün həqiqətən də, çox yüksekdir və əmim qaşlarını çatıb Mirsəftərə baxır.

- Uşağın qulağı yaxşı eşidmir beyəm?

- Niyə ki. Lap yaxşı eşidir. -Mirsəftər sualın səbəbini, təbii ki, hələ anlamır.

- Bəs onda bapbalaca otağın içində nöş qışqırır o? Adam kimi çağırırsun da.

Arxası evinə tərəf əyləşən Mirsəftərin başı qeyri-ixtiyari yüz səksən dərəcə geri çönür, açıq qapıdan içəri boylanır, sonra təəccüblə çiyinlərini çəkir.

- Kim qışqırdı ki?

- Nənəm, - əmim azacıq əsəbiləşir. - Arvaduvu diyirəm də. Burda başqa kimin səsi çıxdı bəyəm?

- Arvadım qışqırdı ki?

Hiss olunur ki, biri-birini başa düşməzlər. Əmim fikirləşir ki, bu düdük ya məni doluyur, ya da özünü gicdiyə qoyub. Mirsəftər də təxminən eyni şeyləri düşünür.

- Alə Şaqqulu, day qışqırmağ necə olur? Diksin dim səsindən e. Süz evdə həmişə belə danışsınız?

- Bəs necə danışağ? Pıçıldamayacağıq ki. - Mirsəftər özünə haqq qazandırır.

- Malades. Mən səni panyatkalı oğlan bilirdim. Belə getsə səni Şaqqululuqdan çıxardıb ataceyəm Maqquluların cərgəsinə.

Mirsəftər əmimin insan kateqoriyalarından xəbərsiz olduğuna görə Şaqqululuqla Maqqululuğun fərqi də anlamır və tərəddüdlə soruşur.

- Doğrudan yəni bərkədən danışırıq?

- Əgər sən də evin içində belə danışsansa, onda hesab elə ki, danışdıqlaruvun hamısı bizimkilərin qulağındadı. Sən rayondakı evlərvizə baxma, burda xırda həyətdi, evlər də biri-birinin içində. Bir az bərkədən danışdunsa, hamı eşidəcəy. Radionu da çox bərkədən qışqırdma. Arvad sakitdiy xoşduyur. Namaz qılan, Quran oxuyan adamdı.

Mirsəftər bir neçə saniyə fikrə gedir və əmimə söz verir ki, arvad-uşağına da tapşırınsın, evdə çox bərkədən danışmasınlar.

Beləliklə, ilk irad kirayənişinimizin qulağına çatdırılır, amma vərdiş elə şeydi ki, hələm-hələm tərgitmək olmur, Mirsəftərgil də hələ bir xeyli müddət öz kənd adətlərini tərgidə bilmirlər, bir az sakit danışandan sonra, bir də görürsən əmimin iradı yadlarından çıxır və yenə də başlayırlar evin içində qışqırmağa. Bu da təbii ki, bibimi bir az da qıcıqlandırır, deyinmək üçün əlinə bəhanə verir.

- Saymır da sizi. Üzüvüzü yumşaq görüb, - gah atama, gah da əmimə açıqlanır. - Düdüyün biriynən də bacara bilmirsüz. Özünü elə aparır ki, elə bil atasının xarabasındadı. Həm də həyəti döndərib karvansaraya. Balam, adamın nə qədər qohumu, tanış olar? Rayonnan kim gəlırsə, elə avtavağzaldan düşən kimi cumur bizə. Özü də ayıya oxşuyullar, adam hürkür vid-fasonnarınnan. Xəcalət çəkirəm həyətdə oturmağa, biri gəlir biri gedir. Ayaqyoluya da yaxın düşmək olmur, həmişə oçered (yəni növbə) var qabağında, hamısı da buların qonaq-qarası. Görək gecəyarını gözdüyəsən ki, boşalsun..

Həqiqətən də, Mirsəftərgilə gəlib-gedən çoxdur, belə görünür ki, kəndlərindən Bakıda yaşayan bir-cə odur, hər hansı işdən ötrü şəhərə gələnələr də, tə-

bii ki, onlara təşrif buyurur, bir də görürsən birotaqlı balaca evdə on-on iki adam gecələyir. Ora necə sığışırlar, bunu təkcə Allah bilir.

- ...hamısı da, elə bil dağdan düşüblər, ağız-bağız verillər, səsdərinnən divarlar sirkələnir. Arvadarı da ki, kişilərinnən beşbətər.

Atam bacısının növbəti təzyiqinə də müxtəlif bəhanələrlə tab gətirməli olur.

- Diyim ona ki, evinə qonaq qoyma? Yaxşı çıxmır axı. Diyər ki, bir dənə dılğır otaq veriblər mənə, salıblar gözümçixdına.

Bibim, əlbəttə ki, təslim olmur.

- Onda tapşır ki, karvansaraya döndərməsin evi. Gəlib gedənnəri azaltsın.

- Elə şey olar? -Atam rayonlu dostunun tərəfini vermir. - Qohum-əqrabasına necə desin ki, gəlmiyin bizə? Yəqin bunnan başqa şəhərdə adamları yoxdu da.

- Getsinnər qastinsada qalsınlar, - birdən bibimin ağına nəşə əcaib bir fikir gəlir. - Nə bilirsən, bəlkə, o evinə gələnnər heç qohumu-filanı döyül bunun. Pul alıb gecə yatmaqçün buraxır evə.

Atamı biixtiyar gülmək tutur.

- Yaxşı görəy, gic-gic danışma. Yad adamı öz arvad uşağınyan bir evə buraxmıyacaq ki. Gələnnərin hamısı yaqin ki öz qohum-əqrabasıdı.

- Bulardan nə disən çıxar. Eh, mənən olsa bulanın ipini bilirsən necə yığaram. Bir aya adam eliyərəm hamısını.

Hə, bibim də belə bibiydi, əvvəl gündən bakılılardan başqa heç kimi adam hesab eləmiri və axıracan da fikrini dəyişmədi. Bir qədər irəli qaçıb onu da demək istəyirəm ki, iki-üç il sonra bibimi Kubinka tərəfdə yaşayan uzaq qohumlarımızdan birinin oğluna ərə verdilər və iş elə gətirdi ki, ərinin də həyatində olan iki artıq xırda otaq kirayə verildi. Fərq isə ondaydı ki, ata evində onun aqressivliyinin qarşısını müəyyən qədər alan qardaşlar burda artıq yox idilər və bibimin taksi sürücüsü olan əri də eynən özü kimi əyalət adamlarına yuxarıdan aşağı baxırdı. Beləliklə, ər-arvad birləşib kirayənişinlərin başına oyun açırdılar, qan uddururdular yazıqlara. Bibim elə bil ata evində yığılıb içində qalan qəzəbini də ər evindəki kirayənişinlərin üstünə töküdü, elə onunçün də, heç kim onların həyatında iki-üç aydan artıq dözə bilmirdi, ayrı ev tapıb canlarını qurtarırdılar. Hətta bizə gələndə bütün dediklərimi qardaşlarının yanında fəxrlə danışmaqla bibim ərinin onlardan üstün olduğunu da hiss elətdirirdi.

-Kazım süzün tayıvız deyil e. Yumruğunu onların başınnan əskik eləmir. Axşam qapının ağzında maşının səsi gələn kimi hamısı qorxudan evə girib qapılarını bağlıyıllar, işıqları da söndürüllər.

Bibimin ərinin bir əcaib xasiyyəti də vardı ki, taksiyə rayon adamı əyləşəndə həmişə sayğacın göstərdiyindən əlli qəpik artıq alar, müştərisi yerli camaatdan olanda isə əksinə əlli qəpik əskik istəyərdi və vaxt keçdikcə bibimgilin maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasını Bakıda yerli camaatın azalmasının, əyalət adamlarınınsa çoxalmasının göstəricisi kimi də qəbul etmək olardı...

Amma hələ ki, bibim ərə getməyib onun hirsinin, hikkəsinin qarşısına qardaşları sipər çəkməli olur, hərdənbir də nənəmin yanına qısılıb ürəyini boşaldır.

- Heç olmasa sən deginən, mənə qulaq asmillər. Çağır, başa sal ki, o düdüyün başına ağıl qoysunlar, özdərini həyətdə adam kimi aparsunlar, bura olarçün dağın başı döyül..

Nənəm başını yelləderək heç nə demir, ümumiyyətlə həyətdə kirayənişin buraxmaq məsələsində sözü yerə düşdüyündən inciyən nənəm yaxasını kənara çəkərək həyətdəki hadisələri sadəcə müşahidəçi qismində seyr etməklə kifayətlənir, heç bir müdaxilə eləmir. Amma yox, yenə çaşdım, bir dəfə, cəmi bircə dəfə nənəm müdaxilə eləməyə məcbur oldu və bu da onun elektrik cərəyanıyla çox isti bir kontakta girməsiylə nəticələndi...

Hə, deyəsən Mirsəftərin evində qalıb ali məktəbə imtahan verən bacısı qızı həmin gün əla qiymətlə Tibb

institutuna daxil olması xəbərini alır və həmin gün necə olursa bizim kişilərdən heç biri evdə olmur...

Həm Mirsəftərin özü, həm arvadı, həm onlarda qalan bacısı və bacısı qızı, bir sözlə evdəkilərin hamısı, bizimkilər demişkən, açarlarını itirmiş kimi görünürlər, elə sevinirlər ki, sanki lotereyada adama bir dənə maşın udublar.

Məlum məsələdir ki, adam belə şad xəbər eşidəndə sevinci yerə-göyə sığmır, o ki qaldı on səkkiz kvadratmetrlik bir otaq ola və bir azdan onların sevincinin otağa sığmadığı daha açıq şəkildə hiss olunur - sevincin bihuşedicə ətri tavanın, divarların, qapıların arasından sızıb bütün həyətdə yayılır, hətta, yuxarı mərtəbəyə də dırmaşır və təbii ki, ilk olaraq bibimi, sonra da, nənəmi qıcıqlandıрмаğa başlayır.

Mirsəftərgil sevinclərini çox hay-küylü şəkildə bürüzə verirlər, qışqıra-qışqıra biri-birini qucaqlıyıb öpürlər, hərə bir şey təklif edir, biri deyir elə bu saat şəhərlərarası danışıq məntəqəsindən rayona zəng vurub bu şad xəbəri ora da çatdırmaq lazımdır, biri təklif edir ki, axşama qonaqlıq tədarük edib şəhərdəki dost-taşıqların, qohumların hamısını dəvət etmək gərəkdir, xoşbəxt abituriyent də özünü saxlaya bilməyib bu soxasoxda imtahan zamanı hansı hissləri keçirtdiyini danışır, bir yandan da rədiyonun səsini veriblər, musiqi səsi həyəti başına gö-

türüb, uşaqların qışqır-bağırını isə bu hay-küyə xüsusi bir kalorit verir, xülasə evdə elə vur-çartdasın var ki, gəl görəsən, dillə təsvir etmək mümkün deyil, amma buna heç ehtiyac da yoxdur. Oxucular ya özlərinin, ya da hansısa ailə üzvlərinin ali məktəbə daxil olmasını xatırlasa kifayət edər.

Yuxarı otaqda oturub yorğanların yununu çırpan nənəmlə bibim bu qəfil hay-küydən əvvəlcə özlərini itirirlər, çəşib qalırlar, elə bilirlər ki, kimsə rəhmətə gedib, amma sonra fikir verib görürlər ki, yox, kirayənişinlərin hay-küyü sevinc, şadlıq təzahürünə oxşayır. Bibim dözə bilməyib başını pəncərədən çıxarıb aşağı boylanır, elə bu vaxt həyəətə çıxan Mirsəftər bibimi görür və yerdə beş qəpiklik tapan uşaq sevincilə elan edir.

- Bacım qızı instituta girib e. Tibb institutuna. Həkim olacaq.

Sözünü deyən kimi də sevincdən sanki qeyri-ixtiyari həyətin ortasında qol qaldırıb oynamağa başlayır, bunu gören evdəkilər radionun səsini bir qədər də artırır və gələcək tələbəninin anası qapıya çıxıb qardaşına qoşulur, radiodan səslənən "Süleymani" havasında rəqsə başlayır, o birilər də qışqırbağırla əl çalırlar.

Bu eyforiya nənəmi də başını çıxarıb aşağı boylanmağa vadar edir və gördüyündən diksinən arva-

dın dilinə gələn ilk sözlər bunlar olur: "Əstəğfurlah, bulara noolub belə? Başdarına hava gəlib?"

- Bacısı qızı instituta girib, - qaşlarını çatan bibim cavab verir.

- Nə olsun ki? Böyük iş olub, - nənəm mızıldanır. - Yekə eşşey boyda kişi şingilə kimi düşüb ortaya ki, nə var-nə var bacım qızı instruta girib.

Öz yerinə qayıdıb təzədən yun çubuğunu əlinə götürən nənəm bibimi də içəri çağırır.

- Ört pəncərəni, keç içəri. Tiyatır döyül səninçün.

Əlbəttə, nənəm də əyalət adamı olsaydı Mirsəftərgilin sevincini təbii qəbul edərdi, amma arvad tamam ayrı cür fikirləşirdi. Adam bu cür sevinər türmədə yatan oğlu buraxılındanda, nə bilim, övladı birinci maaşını evə gətirəndə, toy-nişan eliyəndə, ən uzağı maşın alanda. Yoxsa ki belə?

O vaxtlar Bakı camaatı içində ali təhsil almaq elə də böyük fəxr hesab olunmurdu. Cavanların meyli də yox idi buna. Bakılının ki şoferlik idi, neftçilik idi, ən uzağı da qırçılıq. Elə buna görə də, indi axtarsaq, alimlərin, siyasi xadimlərin, dövlət qulluqçularının içində bakılılan barmaqla saymaq olar.

Elə buna görə də, kirayənişinlərin eyforiyası nənəmə də, bibimə də çox qərribə gəlir, əsəblərinə toxunur, nə qədər cəhd eləsələr də, fikirlərini bu səs-

küydən ayıra bilmirlər. Durub onlara irad tutmağı da özlərinə sığışdırmırlar, ayıb bilirlər. Tərslikdən evdə kişi xeylağlarından da heç kim yoxdur ki, düşüb kirayənişinləri başa salsın, sevinclərini bir az sakit şəkildə bəyan eləsinlər.

Axşama yaxın Mirsəftərgilin şəhərdə qalan başqa qohumları onlara təbrikə gəlir, bapbalaca otağa filan qədər adam yığılır, səs-küy bir az da güclənib, elə həddə çatır ki, artıq yuxarı otaqlarda oturmaq mümkün olmur, qışqır-bağırdan evlərin şüşələri silkələnir. Bibim öz radiomuzun səsini artırmaqla həyətdəki gurultunun səsini batırmağa cəhd göstərsə də, bunun bir xeyri olmur.

Neftçi atam dənizdə, dəmiryolçu babamsa növbəti reysdə olduğundan nənəmlə bibim səbirlərini basıb kiçik əmimin evə dönməsini gözləyirlər ki, bu mərəkənin qarşısını alsın. Ancaq bir müddət sonra başa düşürlər ki, əmim də belə tezliklə gələn deyil, Allah bilir, məhəllədə hansı avaraya ilişib, hansı tində "Kazbek" tüstülədir, ya da küçənin başındakı pivəxanda kruşkanı -kruşkaya calıyır.

Nəhayət, bibim dözmür, tərəddüdlə də olsa ayağa qalxır, pəncərədən aşağı boylanıb nənəmə tərəf dönür:

- Mən day dözə bilmirəm, düşüb aşağı bir-iki kəlmə deyəcəm onlara.

- Lazım döyül.

- Nöşün e? Beyəm qorxuram olardan? Atamın həyətidə oturub məni divara dırmaşdırəcəylər? Bəsdə də. Səhərdən bayram eliyillər, çalıb-oynuylar, day gecədi, yıxılıb yatsunnar da.

Nənəm ona acıqlanır.

- Qız uşağısan. Otur yerində, ayıbdı. Filan qədər kişi xeylağı var evlərində. Gədə gələr, düşüb abırlarını verər.

Bibim bu dəfə küçəyə tərəf boylanaraq, xilas gözləyən əsirlər kimi ümid dolu baxışlarını tinin başına zilləsə də, küçədə pişiklərdən başqa canlı məxluq gözə dəymir. Saat artıq on birə yaxınlaşır.

- Birdən qaqaşım heç gecə evə gəlmədi? Bəs biz səhərəcən yatmıyaq? Oturub bu qara-mərəkəyə qu-laq asaq? - bibim təəssüflə içini çəkir. - Bəlkə sən özün düşsən aşağı?

Nənəm sərt hərəkətlə başını qaldırıb bibimə baxır, onun çatılmış qaşlarını görəndə bibim özünü yığıdır, təklifinin nə qədər namünasib olduğunu anlayır. Utanıb başını aşağı salır və mızıldanır.

- Yaxşı, onda oturub qaqaşımı gözdüyək.

Hər ikisi bir müddət susub otururlar, danışmırlar. Nənəm bibimin üzünə baxmağa sanki xəcalət çəkir, bəlkə də övladının bu narahatçılığında özünü günahkar sayır, amma birdən üzü gülür, nəsə fikir-

ləşib tapmış adamlar kimi cəld ayağa durur, otaqda vurnuxmağa başlayır.

- Nə axtarırsan? -bibim qeyri-ixtiyari maraqlanır.

Otağı ələk-vələk edən nənəm əsəbiliklə əllərini yellədir:

- Hanı o?

- Nə?

- Əşşi, o yekə paltar qayçısını diyirəm də. Səhər əlimdeydi e.

Bibimin gözlərində heyrət nişanələri görünür.

- Qayçını neynirsən?

- Lazımdı.

- O dey, çaxçaya qoymuşam.

Nənəm yekə paltar qayçısını götürəndə təəccüb-dən, həm də qorxudan bibimin boğazı quruyur, düşünür ki, nənəm kirayənişinləri "qayçılamaq" istəyir.

- Hə, də, ata-babası gündə birini bıçaqlıyrdı, bu da qayçılamaq fikrinə düşüb. Allah axırını xeyir eləsin. - Bibim bunları beynindən keçirib vahimə içində yerindən sıçrayır, arvadın qarşısını kəsmək istəyir.

- Sən babovun qəbri, eləmə, ay məmə, bizi qana salma.

- Əşşi, çəkil görüm, - nənəmin səsindəki hökm bimi geri çəkilməyə vadar edir və arvadın qapıya yox, pəncərəyə tərəf getməsi isə onu lap çaşdırır. Bir şey soruşmağa da macal tapmır, nənəm pəncərəni

açıb iri dəmir qayçı tutmuş əlini sol tərəfə uzadır və yalnız bu zaman bibim başa düşür ki, arvad Mirsəftərgilin evinə gedən elektrik xəttini kəsmək istəyir.

Əlbəttə ki, nənəmdən fərqli olaraq bibimin elektrik cərəyanı barədə məlumatı daha çox idi, lakin bu məqamda gücü yalnız -"eləmə, tok vurar"- qışqıra-raq özünü arvada tərəf atmağa çatır.

Başı pəncərədən çöldə olan arvad qızının sözünü eşitmir və nazik məftili var gücüylə dəmir qayçının arasına sıxıb kəsir..

Bayırda möhkəm qığılıcı qopur və nənəmin "Vaxsey" bağırmasıyla həyətin qaranlığa qərq olması bir olur...

Sakitlik çökür. Bibim özünü itirir, biixtiyar nənəmi çağırır, arvadın yüngül iniltisindən hiss edir ki, pəncərənin ağzında yıxılıb qalıb. Elə bu vaxt arvadın qışqırığını eşidən Mirsəftər də cəld yuxarı qalxır, cibindən kibrit çıxarıb yandıraraq evə girir.

- Arvada nə oldu ki?

Nənəmin pəncərənin ağzında yıxıldığını görüb onun üstünə atılır, ayağa qaldırmağa çalışır, bibim tez şam gətirir, yandırılar, yalnız bundan sonra inildəyən arvadın göyərmiş sifətini görən Mirsəftər onu elektrik cərəyanı vurduğunu anlayır. Amma özünə gələn nənəm heç bir köməyə ehtiyacı olmadığını bildirərək kirayənişini təzədən aşağı göndə-

rir, özü isə qızının köməyiylə ayağa qalxıb divana uzanır. Görkəmindən bilinir ki, özündən razıdır, hər nədisə həyətdə sakitliyi bərpa etməyə nail olub.

Buna baxmayaraq ürəyində öz-özünə söz verir ki, bundan sonra bir də o zəhrimar toka yaxın da getməyəcək. Düzdü, əvvəllər də, "tok vurmaq" ifadəsini çox eşitmişdi, amma elektrikin mahiyyətindən xəbəri olmadığını onu məftilin içiyə axan nəşə bərk qızmış qatı bir maye kimi təsəvvür edirdi və naqili kəsmək istəyəndə də fikirləşirdi ki, ən uzağı bir az əlimi yandıracaq, ondan artıq nə olacaq ki? Lakin oldu. O oldu ki, bu hadisədən sonra nənəmin sağ əli hissiyyatını tamamilə itirdi, yalnız uzun müalicədən sonra sağaldı.

Onu da qeyd edirəm ki, o vaxtlar elektrik xətlərində gərginlik indiki kimi 220 volt yox, onun yarısı qədər, yəni 127 volt idi, ona görə də nənəm belə yüngül xəsarətlə canını qurtara bilmişdi, əgər gərginlik indiki qədər olsaydı, şübhəsiz ki, arvadın axırı çatacaqdı.

Təbii ki, bu hadisə ailədəki kişilərə bir az ayrı cür çatdırıldı, nənəm dedi ki, zivədən paltar asanda təsadüfən əlim məftilə dəyib, tok vurub məni....

...

Mirsəftər bizim həyatımızda düz doqquz il qaldı və bu doqquz ildə nənəm birçə dəfə də nə ona nə də arvadına bir irad tutmadı. Özünə sığışdırmadı, abır-həyasını saxladı. Düzü, buna heç o qədər

lüzum da yox idi, çünki beş-altı aydan sonra onlar da bizim həyatın abü-havasını götürdülər, müəyyən mənada ailənin bir üzvu oldular.

Həmin ərazilərdə babam da təqaüdə çıxdı. Həmişə işdə-gücdə olan kişi təzə-təzə heç öyrəşə bilmirdi bekarçılığa. Məhəllədə yaşadılardan demək olar ki, heç kim qalmamışdı və kişi boş vaxtını bilmirdi necə keçirtsin. Gah atamı dirəyirdi ki, mənimçün beş-altı kilo günəbaxan tumu al, dalağın başında oturub tum satacam, gah əmimin yaxasından yapışdı ki, mənə köhnə bir maşın yığıdır, şəhər içində xaltura edəcəm və s. Təbii ki, bu təkliflərin heç biri reallaşmadı, oğlanları babamın nə tum satmasını, nə də maşınla xaltura eləməyini rəva bilmədilər. Çox çəkmədi ki, babam, necə deyərlər, haqqın yolunu tapdı. Bekar olanda Mirsəftəri çənəsinin altına salıb Bakının keçmişindən, köhnə kişilərindən, nə bilim, əvvəllər baş verən hadisələrdən danışmaqla gününü axşam eləməyə başladı. Yazımın əvvəlində qeyd etdiyim kimi, elə mənim özüm də həmişə bu söhbətlərə həvəslə qulaq asırdım və kişi danışıqca Bakının keçmiş, adət-ənənələri, insanları mənimçün şəffaflaşırdı, görünməyən tərəfləri görünməyə başlayırdı, mahiyyəti üzə çıxırdı.

Yox, indi yox, babamın Mirsəftərlə söhbətləri bərdə başqa vaxt yazacam. İndi isə...əlbəttə ki, bir az istirahət eləmək lazımdır. Çox yox, bir az...

ALTINCI FRAQMENT

Bu həmin vaxtlar idi ki, bakılıların xalça-palazlarının arxa tərəfi həmişə azacıq qaralmış olardı, çünki yayın cırhacırında boğanaq otaqlarda yatmağın mümkünsüzlüyünü görən bakılılar gecəyə yaxın evdəki xalça-palazı çıxardardılar qırlı damlara, dənizdən əsən yüngül yay küləyinin sığılı altında birtəhər özlərini yuxuya verərdilər. Yayın axırında, döşənəcəklər yuyulanda isə məlum olardı ki, damların qırı xalça-palazın arxa üzündə dəniz səthinə yığılan neft təbəqəsi kimi nazik bir qat əmələ gətirib və nə qədər əlləşsələr də saqqıza dönmüş bu qara təbəqəni yuyub təmizləyə bilmirdilər. Onunçün də arif adamlar baxan kimi bakılıların işlətdiyi xalça-palazı dalındakı qarasından tanıyardılar. Bəli, bakılıların xalça-palazı daldan tanınan olsa da, özləri belə deyillər....

Bu həmin vaxtlar idi ki, Bakıya "Qaz-21"-lər təzəcə doluşmağa başlamışdı və birdən-birə məlum olmuşdu ki, sən demə, dünyada həqiqətən anadangəlmə şofer yalnız elə bakılılar imiş, çünki bu toppuş maşınlara yaxın gələn kimi, bir az da dəqiq desək, toppuş xanımlara oxşayan bu maşınlara minən kimi, bakılıların alt şüurundakı hansısa gizli intim hisslər elə oyanmışdı ki, bir çoxları bütün iş-güclərini atıb bundan sonrakı həyatlarını yalnız və yalnız bu maşınların qulluğunda keçirtməyə canla-başla razılaşmışdılar (əlbəttə ki kişiləri nəzərdə tuturam). Beləliklə, həmin ərəfələrdə bakılıların ətriyyat rasionundakı qır iyinə həmişəlik olaraq benzin iyi də əlavə olunmuşdu. O vaxtdan bəri bakılı bir kişiyyə əra getməyə hazırlaşan qadında əgər qır və benzin iyinə qarşı hansısa allergik reaksiya olardısı, gərək əvvəldən nikahının fatihəsini verəydi. Bakılıya əra gedən qadının evindən qır iyi, kişisindənsə benzin iyi gələcəkdi. Maşın xəstəsi olmayan bakılı bir kişi tapmaq isə arağa nifrət eliyən rus tapmaq qədər çətin idi...

Və nəhayət, bu həmin vaxtlar idi ki, yayın ortalarına yaxın bakılıların ayaqqabılarını, başmaqlarını bir qazan qaynar suya atsaydın, antiqə tut kampotu alınardı. Çünki bütün Bakı həyətlərinin, dalarınlarının, məhlələrinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş tut ağaclarının səxavətlə yerə səpələdiyi şirə

li tutlar ayaq altında qalıb əzildikcə, ayaqqabılara, başmaqlara yapışib onların altlığına elə hopurdu ki, heç Koroğlunun Mirsi qılıncıyla da qaşayıb təmizləmək olmurdu. Yayın ortalarında bakılıların beldə gəzdirməyə adət etdikləri bıçaqların hansı birinə əl vursaydın, ayaqqabıların altındakı tutları qaşımaqdan şirə bağlamış dəmiri əlinə yapışacaqdı. Bıçağı yumağın da xeyri olmurdu, bu həyasız tutun şirəsi dəmirə də hopurdu və türmələrdə, zonalarda düzələnlən gül kimi bıçaqlar adam yortmaq funksiyasını itirirdilər, olurdular kampotluq bıçaqlar. Bakının yuxarı məhəllələrində yay aylarında bıçaqlaşma hadisələrinin faizi xeyli aşağı düşürdü. Şirə bağladığından hara gəldi yapışan bıçağı beldən çıxarana qədər adamın nəinki kimisə yortmaq həvəsi, heç qarışqa tapdalamaq şövqü də qalmırdı; ya yortmaq istədiyini adam o vaxtadan qaçıb aradan çıxırdı, ya da, sən bıçağı çıxarana qədər yumruğu qoyurdu ağzının üstünə, sən də tir-tap uzanırdın od kimi qaynar asfaltın qırağına, bıçağın da batırdı öz dalıva.

Məhz həmin vaxtlarda, yay aylarının ortalarında, atamın Neft daşlarından qayıdıb evimizin damında dincəldiyi, kiçik əmimin isə Qırxpilləkənin altındakı pivəxanada dağlılarla söz güləşdirdiyi axşamların birində artıq təqaüdə çıxmış və bekarçılıqdan Bakı damlarının qırı kimi ona-buna qırsaqqız olub yapışan

babam həyatımızda yeganə kirayənişin olan Mirsəftərə qəmiş olmuşdu ki, onunla beş-altı tas nərd atsın. İnsafla desək, Mirsəftərə qırsaqqız olub yapışmağa bir o qədər də ehtiyac yox idi, çünki Bakıda bir o qədər də tanış-bilişi olmayan, xasiyyətə hay-küylü məhəllə cayıllarına uyuşmayan bu sakit rayon uşağı onsuz da, işdən gələndən sonra bütün günü evdə darıxırdı və babamın belə təkliflərini bizə gəlib-gedən qohum-qonşudan fərqli olaraq böyük məmnuniyyətlə qəbul edirdi. Elə həmin axşam da həmişəki kimi Mirsəftər özünün düzəltdiyi qəhvəyi rəngli balaca kətili gətirib həyətdəki tut ağacının altında quraşdırılmış iri, kobud stolun arxasına qoyub oturmuşdu. Ancaq babamla nərd atmağa başlasa da, bir neçə dəqiqə idi ki, fikrini nərdtaxtanın üstündə cəmləşdirə bilmirdi. Ağacların tutu artıq ağaclardan tökülüb qurtarsa da, yerdə hələ uzun müddət şirəli palçıq formasında öz mövcudluğunu davam etdirirdi və bayaq dediyimiz kimi camaatın ayaqqabılarının, başmaqlarının altına yapışırdı. Mirsəftər də nərd ata-ata çox əlləşsə də, yerdən götürdüyü xırda dəmir parçasıyla başmaqlarının altına tam təmizləyə bilmirdi, görürdü ki, rezin altlığı bir az da qaşısı, cırılıb dağılacaq. Başa düşürdü ki, bu başmaq da artıq kampotluqdu.

Nəhayət, Mirsəftər bezib dəmir parçasını bir kənara ataraq, bütün diqqətini zərlərə və babama yönəldir.

- Şeş cahar, o vaxtlar yəqin sənin yadına gəlməz.
- Babam nərđtaxtanın yanına qoyulmuş armudu stəkanı əlinə götürüb xoruzquyruğu çaydan bir qurtum içir.. - haçan köçmüşən Bakiyə?

- Dörd il əvvəl, əlli səkkizinci ildə. Üç-bir, - kira-yənişinimiz cavab verib zəri atır.

- Hə, əybi yox, əlli-altmış ildən sonra siz də baki-li olarsuz, - babam elə bil Mirsəftərə toxdaqlıq verir.

- Elə bizim özümüz də, altmış-yetmiş il bunnan qa-bağ gəlmişik Bakiyə. Zirədən köç-külfət yığışıb bu-ra köçəndə mən xırda uşaq idim. Yadıma gəlir ki, Dumun qabağı çöllü-biyaban idi, Çəmbərəkətdilər taxıl əkirdilər orda. Pənc-dü.

- Nəyin qabağında taxıl əkirdilər? - Mirsəftər de-yəsən yaxşı başa düşmür.

- Dumun.

- Ora haradı ki?

Babam başını qaşırır, deyəsən indi həmin bina-da yerləşən idarənin adını yadına salmağa çalışır.

- Əşi o təpəsində saat olan idarə yoxdu? Bu Qırx-piləkandan düz aşağı düşəndə üstünə çıxırsan e. İçərişəhərin divarına yapışıq.

- Dörd qoşa, - Mirsəftər gülümsünür. - bildim, Bakı şəhər İcrayə komitəsini deyirsiniz.

- Hə, - babam başını yellədir, - o vaxtlar orda Dumxananın binasıydı. Biz gələndə ordan ta Dağlı

məhəlləsinəcən çöllük, qayalıq idi. Bir balaca Xəzri əsən kimi elə tozanaq qalxırdı ki, göz gözi görmür-dü. Adamın ağız-burnu da torpaqla dolardı. Anam rəhmətlik həmişə atamın dalıyca deyindir ki, kənt-dəki gül kimi bağ-bağatı qoyub gətirdi bizi saldı bu daşdarın, tozanağın içinə. Sə-dü.

- Daşlıq niyə? - Mirsəftər təəccüblənir. - İki-bir. Bəs demirdiz ki, taxıl əkirdilər? Taxıl başa gəlirsə, deməli yaxşı torpaqlar olub da.

- Eh, rəhmətliyın oğlu, - babam əllərini yellədir, - o taxıl əkilən yerlərə heç yaxın düşməy olurdu ki? Dumun qabağını Həci Zeynaləbdin alıb çəpərlə-mişdi ki, mektəb tikdirsün. Yan-yörəsini də yavaş-yavaş Həci Həcağa, Ağa Murtuz, sonra, o biri xozeyinlər aldılar, mülklər tikdirdilər. Atam yer götü-rəndə gördü ki, o yannara burun soxmaq mümkün döyül, onunçün qalxdı bir az yuxarı. Onda bu dik-dirdə daş-qayadan başqa bir zad yox idi. Buralar İçərişəhərlilərnən Çəmbərəkətdilərin dava meyda-nı olmuşdu. Həmişə ortaya qan düşəndə, İçərişə-hərlilər xəncər-bıçaqlarını bellərinə qoyub bura qal-xardılar, Çəmbərəkətdilər də yuxarıda, qayaların üstündə dayanıb onnarın başına daş-kəsək atardı-lar. Elə biz təzə gələndə də üç-dörd dəfə helənciy davalar oldu. Bir də görürdün, bəli, çəmbərəkətdi-lər on-on beş dənə sınıq-salxaq araba çarxını yandı-

rib Qırxpiləkanın üstünnən buraxdılar aşağı, İçərişəhərrilərin üstünə, dəyən dəydi, dəymiyən gilləndi üzüaşağı, Dumun qabağına tərəf, nə bilim, bir getdi yana-yana girdi bəzzaz dükanına, dükan od tutub yandı, bir alayısı gedib deydi kiminsə evinin divarına, müxtəsəri aləm qarışardı bir-birinə. Elənciy dəvə-qırğın olanda heç girdəvoylar da gözə görünməzdilər, hərəsi qaçıb bir küncdə gizdənərdi. Çünki bilirdilər, bakililərin gözü qızdısa, daay heç nə görmüllər, kimi gəldi yortub buraxıllar.

Axırda bizim məhəllə ağsaqqalları yığışib getdilər Qoçu Nəcəfqulunun üstünə ki, bəs, amandu, dərdimizə bir əncam elə, bular yenə də bizim məhəllədə dava qırğın salıllar, aləm dəyir biri-birinə, arvad-uşaq yaman qorxur. Nəcəfqudu da, Çəmbərəkətdiləmənin İçərişəhərdəki Ağşalvarlıların böyüklerini yanına çağırıb başa saldı ki, day əvvəlki vaxtlar döyül, indi o yannarda camaat yaşiyır, gedin dava-qırğınçün ayrı bir yer tapun. Onnan sonra məhəllə sakitdəşdi. Sonradan bu yannarın hamısını camaat alıb ev-əşik tikdirdi, arada da, bu piləkannarı tikdilər, adını da qoydular Qırxpilekan. Yoxsa Dağlı məhəlləsinnən aşağı, İçərişəhərə düşməyçün gərək fırlanıb Çəmbərəkənd qəbirsannığının içinnən keçeydin. İndi yaxşıdı, camaat yuxarı məhəllələrdən bu piləkannarıdan düşürdüz aşağı, ta Dumun qabağına. Pənc qoşa.

- Bəs niyə kənddən köçmüşdüz? Altı dörd. - Mirsəftər zərin şaqıltısının müsayətiylə soruşur.

Babamın gözləri azacıq dolur, əvvəlcə dərinədən nəfəs alır, başını qaldırıb kölgəsiylə bütün həyəti qucaqlamış iri tut ağacının gövdəsinə baxır, ağaca çalınmış mismardan asılan və çoxdan bəri istifadə edilmədiyindən artıq pas atmış iri balıqçı tilovlarına baxır və nəhayət, stolun üstündə uçuşan xırda milçəkləri əliylə qovub ağır-ağır dillənir.

- Bilirsən, balası, sən indi qıraqcı döyülsən, evin içinin adamısan, başqası olsaydı diməzdim. Bizim kəndin torpaqları çox da fərli döyüldü, onunçün camaatın çoxunun çöreyi dənizdən çıxırdı. Kəndin üç tərəfi sudu, camaatın da yarısı balığa gedərdi, tutduqlarını ərəbələrə doldurardılar, Bakiyə götürüb satardılar, dolanardılar. Mənim atamın da özünün lötkəsi vardı, qərdeşdəriynən bir yerdə çıxardılar balığa. Bu xaraba qalmış dəniz də bir verəndə beş almasaydı, dinc dayanmazdı. Neynəsin, adətidi də. Beyəm kim kimə havayı çörey vərir. Əvəzində mütləq nəşə götürür də. Bu dənizin də işi bizim balıqçılardan idi. Bir il, beş il, on il çörey vərirdi, sonra birdən üzü çönürdü, hansısa hərəkətin xoşuna gəlmirdi, verdiyi çöreyin əvəzində birdəfəlik canıvu alırdı. O vaxtlar bizim qohum-əqrabada öz əcaiblərinə ölən kişi diyəsən heç yox idi. Özü də tək bi-

zimkilər yox, bütün kənd o cür idi. Bizim qəbirsandıığımızda çoxusu arvad qəbirləriydi, kişi qəbirlərini barmaqnan saymaq olardı. Cahar pənc. Pay atonnan, pənc xananı da tutmusan ki.

- Niyə ki? Bəyəm kişiləri qəbiristanlıqda dəfn etmirdiniz? - Mirsəftərin fikri nərdtaxtanın yanında olduğundan babamın sözünün məğzini anlamır.

- Eh, ay rəhmətdiyin oğlu. Kəfdən danışırısan. Kişilərin gору vardı ki kəfəni də olsun? Dimirəm ki, hamısı o xaraba qalmış dənizdə qırılırdı? Balıqçı nədi, qəbir, kəfən nədi? Bizim əsl qəbirsandıığımız elə o dəniz idi də. Camaatın canını alırdı, heç meydilərini də dala qaytarmırdı. Balıqçı ki qırx beş-əlli yaşına çatdı, sağ- salamat qaldı, camaat ona imam- peyğəmbər kimi baxardı. Hamı diyərdi, gör, kişi nə qədər əməli saleh adamdı ki, bu neçə illərdə dəniz də onun canına qiymiyib. Az qalırdı qapısına nəzir daşısunnar.

- Altı bir, - Mirsəftər zəri atıb soruşur, - yəni, kəndin ətrafındakı torpaqlar o qədər pis idi ki, heç cür əkin-biçinlə dolanmaq olmurdu?

- Olurdu e, - babam başını yellədir, - ancaq çox çətin idi. Həm torpaq şoranıq, həm külek imkan vermirdi, həm də sulamaq çətin idi. Süzün rayonnardakı kimi çay yox, arx, kəhriz yox. Quyu suyuyunan nə əkəceysən ki. Yenə camaatın dadına dəniz

çatırdı. Balıqnan, kürüsünnən daşayıb götürürdülər, sıxıb yağını işdədirdilər.

- O cür dada çatmaqdan, çatmasa daha yaxşıdı. - Mirsəftər də ağır-ağır başını yellədir, babamın atdığı zərləri əlinə götürür. - Əvvəldən elə şorannıq olub o tərəflər?

- Yox, - babam qətiyyətlə deyir - əvvəllər, nə bilim, iki yüz il, üç yüz il bunnan qabaq dəniz bizim kəndimizdən xeyli aralıymış, deyilənə görə səhər kətdən çıxanda günorta ancaq çatmaq olurdu dənizə. Piralahı da, o vaxtlar cəzirə döyülmüş, elə yapışıq imiş bizim torpaqlara. Həməm vaxtlarda kəndin yan yörəsində çox əntiqə, keyfün istiyən torpaqlar varmış. Kəndin gilavar əlində də sıx meşələr, cəngəlliklərdi. Xanlar, bəylər Bakidən durub biz tərəflərə gəlirdilər ki, meşələrimizdə ova çıxısunnar, ceyran vursunnar.

- Doğrudan? -Mirsəftər deyəsən inanmaq istəmir. - Abşeronun qurtaracağı hara, cəngəllik hara.

- Nə var burda ki? Diyirəm meşəlik olub da . - Kirayənişinin onun sözünə şübhəylə yanaşmağı deyəsən babamın xoşuna gəlmir. - Oğlum yaşındasan, hindi durub səni barmağıma dolamiyciyəm ki. Tayımsan?.. Pənc cahar.

Bir neçə dəqiqə ortaya sükut çökür, yalnız nərdtaxtaya dəyib şaqıldayan zərlərin, bir də bala-bala

öz xanalarını dəyişən daşların səsi eşidilir. Nəhayət, yenə babam dillənir.

- O vaxtlar kənd camaatı əkinçiliklə yaxşı güzəran qurubmuş özüənə. Elə bərəkətli torpaqlar olub ki, day nə istəsən əkmək olurmuş. Amma sonra elə bir hadisə olub ki, kəndin əhvalı korranıb.

- Nə olub ki.. - Mirsəftər ani olaraq əl saxlayır, sonra yenə zəri tullayır. -İki bir.

- Bizim kəndin qırağında bir türbə vardı. Vardı diyəndə ki elə indi də var, ancaq day kəndin qırağında döyül, kənd böyüyüb, türbə qalib evlərin arasında. Hə, bu türbə çox qədimidü. Heç kim dü-rüst bilmir ki, haçan tikilib. Biri diyirdi ki, nə bilim İskəndər Zülqərneynin vaxtınan qalib, alayısı di-yirdi ki, yox, bəs Şah Abbasın vaxtında tikilib. Hə, çox ağır bir pır idi o yer, bu türbəyə də bir seyid nəslı qulluq eliyirmiş, elə öləndə də onları türbənin yan dövrəsində basdırırmışdar. Sonra bu türbənin kərəmətini görüb camaat da yavaş-yavaş başdadı öz ölülərini orda basdırmağa, türbənin dövrəsi də dönüb oldu qəbristanıq. Hə, indi fikir ver, gəlib çı-xıram söhbətimin mustafasına. Diməli, iki-üç yüz il əvvəl , kənd camaatının əkin-tikindən qaz vurub qazan dolduran vaxtı bir neçə nəfər nadürüst, ta-mahkir adamın gözü düşür qəbristanlığın ətrafın-dakı torpaqlara, başlayırlar camaatın içində söz-

söhbət çıxartmağa ki, bəs, kəndin gül kimi yeridü, torpağına da söz yoxdu, ancaq bu seyiddər oranı döndəriblər qəbrsandığa, bir az da belə getsə ölü-lər artdıqca, kəndin ən yaxşı əkin yeri qəbrsandıq olacey, ölülər bu dünyada da yerimizi dar eliyəcəy-lər, nə bilim filan-beşməkan. Müxtəsəri, camaatın beynini doldurullar ki, day türbənin yan-yörəsində ölü dəfn eləməsinnər, qəbrsandığı da köçürtsünnər kənddən xeyli aralıqdakı daş-kəsəkli bir yerə, de-yirlər ki, burda onsuz da heç nə əkib-becərmey ol-mur, qoy elə ölülərə qismət olsun buralar. Türbənin qulluqunda dayanan seyiddər əvvəlcə razı olmul-lar, kənd əhlinə başa salıllar ki, bura müqəddəs yer-di, kərəmətdi yerdi, ölüləri basdırmaqçün elə bura-lar məsləhətdü. Ancaq xeyri olmur, camaat o nadü-rüstdərin fitvasına gedib qəbrsandığı köçürdür kənddən uzaq, həmin daş-kəsəkli yerə. Türbənin dövrəsində də xırda hasar çəkəllər ki, daha əlavə ölü basdırmağa yer olmasın. Yan-yörədəki torpaq-ların da hamısında taxıl əkillər.

Kənd camaatının bu hərəkəti seyidlərə xoş gəl-mir, məclisdərin birində türbənin axırıncı qulluqçu-su olan seyid gəlib camaata deyir ki, siz bir parça torpağuvuzu ölülərə qıymaduz, dünya malını əm-vatuvuzun rahatdığından artıq tutduz, Allah sizin cəzavuzu verəcək, qəbirlərivüz meyid üzünə həsrət

qalacey, qəbirsandıǵıvuz da böyümiyəcey, elə xırda qalacey. Onda arzuvuza çatarsuz, day diməzsüz ki, ölümlər bu dünyada yerimizi dar eliyir.

Müxtəsəri seyid o vaxtdan kənd əhlindən küsür, gedir Dübəndidən bir az aralıda, Qılınc qayanın dibində özünə xırda bir daxma tikir, külfətini də köçürdür ora. Bir neçə ildən sonra ümumiyyətlə bu tərəfləri tərk eliyib gedir.

Camaat da bir neçə vaxt sonra o seyidi də, dediyi sözləri də yadından çıxarır. Amma belə məlum olur ki, məsələ bunuyunan bitirmiş. Camaat təzə qəbirsandıq salannan on beş iyirmi il sonra dəniz başlayır qalxmağa, su da ildən-ilə irəli gəlib kəndə yaxınlaşır, dövrəsindəki meşələr çürüyüb tökülür, əkin yerlərinin də bir qismi suyun altında qalır, bir qismi şorannaşır, bir qismini də qəmiş basır.

Əvvəlki əkin torpaqlarının cəmişi beşdən biri qalır camaata, qalan hamısı xəlqin əlindən çıxır. Əkin-tikin azalır, kənd əhlinin güzaranı korranır, axırda camaat əlacsız qalıb üzünü yaxınlaşmaqda olan dənizə tutur, kişilərin çoxu külfəti saxlamaqçün öz pişələrini dəyişib keçirlər balıqçılıqqa, hərəsi ordan-burdan sınıqsalxaq bir lödkə tapıb yay-qış, küleydə də, tufanda da, soyuqda da ruzi dalıyca dənizə çıxırlar. Onu gedir, beşi qayıdır. Beşi gedir, üçü qayıdır. Bu minvalnan kəndin kişiləri daay yorğan-döşeydə əcələ can vermeyi yı-

ğışdırıb qoyullar bir qırağa. Dəniz özü dönüb olur yekə bir Əzrayıl, xəzrinin köməgiynən kişiləri bala-bala dənniyir özüyçün, heç meyiddərini də dala qeytərmir. Hə, seyidin sözü gəlib öz yerini alır, qəbirlər meyid üzünə həsrət qalılar, təzə qəbirsannıq da böyümür, elə balaca qalır, daay ölümlər bu dünyadakıların yerini dar eləmir. Dənizdə batan əmvatını yad eləməy istiyənlər də, ya gün təpəsinə döyə-döyə, ya xəzrinin qabağında soyuqdan əsə-əsə gedib dəniz qırağında qumun üstündə oturub bir dənə yasin oxuyullar, fatihə verillər, yavaş-yavaş çıxıb gəlirlər evlərinə...

- Çıxmasınnar da dənizə. Qarın candan əzizdi məgər? - artıq oyuna fasilə vermiş Mirsəftərin sualı o qədər sadələvh olur ki, babamı gülmək də tutur.

- Bəs neynəsinnər, ay rəhmətdiyın oğlu? Ölsünnər acınnar?

- Yox, ölməsinlər,- Mirsəftər təslim olmur, - köçüb getsinlər başqa yerə.

- Düz diyirsən, - babam təsdiq edir, - ancaq hər adam da öz ev-eşiyini qoyub alayı yerə gedə bilmir axı? Üç günnük qonaq gedəndə adamın burnunun ucu göyniyir evçün. O ki qaldı biryolluq gedməy ola. Məsəlçün mənım atam da sən diyən kimi elədi. Bir dəfə dənizdə möhkəm tufana düşür, lötkə çövrülür, yoldaşları batır. Ancaq atam özünü suda saxlıya bilir. Elə suyun içində Allaha dua eliyir ki, sağ-

salamet qırağa çıxım, bir də oğraşam əgər dənizə barmağımı da soxsam. Hə, həmin gecəni səhəreycən üzür atam, ancaq gün çıxana yaxın birtəhər özünü qırağa çıxarda bilir. Onnan sonra qıraqda qalan o birisi lötkələrini də satır, qərdeşiyənən bir yerdə gəlir Bakiyə, həmin bu yerdə torpaq alırlar, ev tikillər, həyat-baca düzəldillər, lövbər sahlılar burda. Atam gedib çolaq Ağabalanın deyirmanında işə düzəlir, əmilərim də gedir Bibiheybət mədənnərinə.

- Bəs indi necə? Yenə kənd camaatı balıqçılıqla məşğul olur? - Mirsəftər artıq zəri bir qırağa qoyub soruşur.

- Yox əşi. Əlli altmış il əvvəl Pırallahıda nöyüt mədənnəri açılannan sonra dənizə çıxmağa çox lüzum qalmadı. Kişilərin çoxu getdi orda işdəməyə, kəndin qəbirsannığı da düzəldi, daay qəbirlər də meydə həsrət qalmadılar. İndi kətdə cəmişi beş-on nəfər balıqçı çıxır. O da hərdən-birdən.

Araya Bakı gilavarı kimi isti bir sükut çökür, yalnız indi hər iki oyunçunun - həm babamın, həm də kirayənişinimiz Mirsəftərin yadına düşür ki, hələ təsəvvürə başa vurmayıblar. Deyəsən zəri axırıncı kimin atdığı da yadlarından çıxmışdı. Onunçün də babam nərtdaxtanı hələlik bağlayır, başını geri çevirib nə-nəmi çağırır.

- Sonaxanım, ay Sonaxanım.

Nənəm xırda pəncərədən başını çıxardır.

- Nə var.

- O gün kətdən pişrast qarpuz götürmüşdim a, onlardan birini kesib göndər bura. Lap ciyərim yandı.

- Mənim əllərim xəmirliyə. Uşaqlar da yoxdu. Gəl özün seç götür, - nənəmin səsi eşidilir.

Babam başını yelləyib dodaqaltı mızıldanır: - "Bu köpəy uşaqları da evdə ramazannan ramazana tapılırlar", sonra da ayağa qalxıb evə keçir və bir o qədər keçmir ki, əlində orta ölçülü bir qarpız, iri dəmir sini və uzun bir bıçaq geri dönür. Nərtdaxtanı enli taxta stolun bir kənarına itələyib qarpızı sininin üstünə qoyur, sonra üzünü stulda külək döyən qamış kimi yellənən kirayənişinə çevirir.

- Süzün rayonda da qarpuz əkillər?

- Yox, bizdə kartof-soğan çox olur. Qarpızı Sabirabaddan gətirirlər.

- Eh, - babam ağzını büzüb əllərini yelləyir. - Sabirabadda qarpuz su verillər. Dadı qaçır. Bizim kətdərdə qarpuz-yemişi dəniz qırağında əkillər, daay sulamıllar. Özü dənizin suyundan çəkir canına. Olur bal kimi.

Qarpızdan gözünü çəkməyən Mirsəftər birdən elə bil nəyisə xatırlayır, babamdan soruşur.

- Düz deyirlər ki, Zirə qarpızına çırtma vuran kimi partlıyır?

Babamın əlindəki bıçaq bir anlıq havada donub qalır və qarpızın ömrü bir neçə dəqiqə də uzanmış olur.

- Eh, rəhmətdiyn oğlu, çırtma nədü?. Hünərin varsa yaxşı yetişmiş qarpuzun yanında bir az bərkdən danışginən, atamın goruyçün, o saat partdıyacey. Bizim qarpuzdarın adam kimi canı var, dil bilillər. Səsküydən də xoşdarı gəlmir, xasiyyetdəri ağırdu, söz götürən döyüllər, - babam əliylə qarşısındakı qarpızı göstərir, - bu pişrastdu, vaxtınan qabaq yetişir, burnar bir az gönüqalın olullar. İnşallah, yayın axırında bizim əsas qarpuzdar çıxanda, özün görərsən. Sağlıq olsun, beş-on dənə götürüb gələciyəm. Bax elə səniyən oturaceyig burda, qarpuzu da qoyaciyik qabağımıza. Elə sənin yanunda bir dəfə bərkdən qışqıracəyəm qarpuzun üstünə, o saat partdıyacey.

Babam sözünə fasilə verib bıçağı qarpıza batırır və kəsib səliqəylə dörd yerə bölür.

- Bəh, bəh, əntiqə. Qıpqırmızıdu, - birdən elə bil babamın yadına nəsə düşür, başını əyib həyət qapısından bayıra, Qırxpilləkənə tərəf boylanır. - O vaxt biz bura təzə köçəndə, nə bilim on yaşım vardı, və on iki illik qızımın üst yadımında qalmıyıb, bütün günü məhələ uşaqlarıyan bu damların üstündə atdanıb-düşərdik, oynıyardıq. O vaxt İrannan bura çoxlu həmsəri gəl-

mişdi. Mədənnərdə fəhləlik eliyib külfətdəriyçün çörey pulu göndərərdilər. Bizim qoçular, qoluzorrular da çox incidərdi oları. Hə, canım sənə disün, çoxu da Qırxpilləkannan yuxarıda, Həmsəri palanda qalırđılar. Dəniz qırağına, mədənnərə də həmişə bizim bu pilləkannardan düşüb gedərdilər. Biz də məhəllənin xırda uşaqlarıyan paltarımızın əteyini daş-kəsəklə doldurub damda gizdənərdik, pilləkənlərlə aşağı düşən həmsəriləri nişan alıb atardıq, ləzzət tutardıq.

- Bəs bir şey demirdilər sizə? - Mirsəftər gözünü qarpızın tumların, üstündə gəzdirərək təəccüblə soruşur.

- Əşi ay rəhmətdiyn oğlu, kimdi həmsəriləri adam sayan. Bizimkilər piştovlarını..

- Nəyi?

- ...tapançanı diyirəm də, hə, piştovlarını yoxlamaq istiyəndə yoldan keçən həmsəriləri nişan alardılar. Yazıqları heç itirib-axtaran olurdu ki? Biz də böyüklərə baxıb özümüzü onnara oxşadırdıq da. Yoxsa yerri camaata eləncik eləseydik, atamızı dalımıza səriyərdilər. Hə, bir dəfə necə oldusa atdığım iri daş parçası yekəbaş, keçəl bir həmsərinin parıldıyan kəlləsinin düz ortasından tutdu, daş dəyən kimi başı qarpız kimi partdadı, qanı axıb sifetini tutdu. Yazıq heç sesini də çıxırtmadı, bilmirəm qorxdı, ya heç halı olmadı, helə başını tutub uzandı yerə.

- Öldü? - kirayənişin artıq gözünü qarpızdan çəkib babamın tük basmış üzünə zillənir.

- Mən nə bilim? - Babam çiyinlərini çəkir. - Əvvəlcə nəşə qorxduq, uşaqların hərəsi qaçıb bir yanda gızdandı. Axşam tərəfi qırxpiləkənə düşəndə baxdıq ki kişidən əsər-ələmət yoxdu. Yerdə laxtalanmış qanunun ləkəsi qaralib qalmışdı. Ya özü birtəhər sürünüb getmişdi, ya da o biri həmsərilər sürürib aparmışdılar. O haqq-hesabdan sonra hər dəfə qarpıza bıçaq vuranda ki, belə partdıyır, həmənkəki həmsərinin kəlləsi gəlir gözümün qabağına.

Mirsəftər babama toxtaqlıq vermək qərarına gəlir. Amma nahaq.

- Eybi yox, uşaqlıqdı da. Adam uşaq olanda bilmədən çox iş görür. Çox da vicdan əzabı çəkməyin.

Babam sanki diksinir. Qaşlarını çatıb təəccüblə Mirsəftərə baxır.

- Nə? Vicdan əzabı? Nə danışırsan? Əzab nəş çəkirim. Həmsəridü də. Mən olmyım ayrısı olsun. Onsuz da ya hansısa qoçunun gülləsinə tuş gəliceydi, ya da mədəndə quyuların birində boğulub öləceydi. Bir dənə həmsəri başının partdamağı nədü ki, onunçün də fikir çekim. Məni ayrı şey dilxor eliyirdi. Həmişə qarpuz kesəndə o keçəl həmsərinin partdıyan kəlləsinən axan qan gəlir gözümün qabağına. Mən də qannan iyənirəm, ürəyim bulanır. Sonra qarpuz

gücnən boğazımnan keçir. Bilmirəm ağzıma yedim, ya burnuma. Gərəkdi ki, qarpuzu kəsənnən sonra beş-on dəyqə başımı bir işnən qatım, o keçəl yadınnan çıxsun, yoxsa oturub adam kimi yeyə bilmirəm.

Mirsəftər ədəblə babamın əlindən bıçağı alıb qarpızı doğrayır, səliqəylə sininin içinə düzməyə başlayır.

- Düzdü, ağsaqqal, baş yarılmaq nədi ki. Bizim rayonda elə qoyun otaranda addım başı kiminsə uşağı qayadan-daşdan yıxılırdı, baş-gözü partlayırdı.. Adam öldürmək ağır şeydi. O da ola həmsərilər kimi yazıq adamları. Əsas budu ki, öldürməmişiz.

Babam fikrini yayındırmaqçün doğranmaqda olan qarpıza yox, stolun üstündə asudə gəzişən iri qarışqalara baxır və qəfildən barmağını uzadıb baş barmağıyla bir neçəsini əzir. Elə bil ki barmağındakı qətiyyət dilinə keçir.

- Eh, nəş öldürməmişəm. Öldürmüşəm, o yana da keçmişəm.

Mirsəftərin bıçağı qarpızın içinə donub qalır, təəccüblə babamın laqeyd gözlərinə baxır.

- Kimi, həmsəriləri?

- Həmsəri də olub, erməni, urus da olub.

- Haçan?

- On sekkizinci ildə. Onsuz da elə əvvəldən həmsərilərnən çox aram yox idi, ancaq on sekkizinci ildən sonra lap zəhləm getdi olardan.

- Niyə ki? - qarpızın içində qalmış bıçaq yenidən hərəkətə gəlir.

- Əşi, o vaxt beş-altı vağon erməni saldatı getirmişdilər Bakiyə. Guya burdan keçib davaya gedəcəydilər, türklərnən vuruşmağa. Bu köpəy uşaqları da dinc diyanmadılar, şəhərdəki ermənilərnən əlbir olub başdadılar aşağı məhəllələrdə müsürmannarı incitməyə, evləri talan elədilər. Nə qədər müsürmanı qırdılar. O vaxt bizim məhəllə cavannarı yuxarıdakı Dağlı məhəlləsinin cayıllarıynan birləşib sözü bir yerə qoyduq ki, erməniləri yuxarı məhəllələrə buraxmıyaq. Ağsaqqalları göndərdik sanballı qoçuların yanına, axırda Aşurbeyov bizimçün əlli dənə tufəng, otuz-qırx karobka da güllə göndərdi. Biz də Dağlı məhəlləsinə aşağı səngər düzəlttik, erməni saldatları iki-üç dəfə yuxarı məhəllələrə çıxmaq istiyəndə gülləyə basıb qeytərdik dala. Hə, canım sənə disün, hələ həmin davalar vaxtı bir gün o köpəy uşağı erməniləri qovluyub özümüz də aşağı düşmüşdük. Baxdıq Həci Zeynalabdinin qız mektəbinə yüz addım yuxarıda, ermənilərin bir saat əvvəl səngər qurduğu yerdən kimsə çağırır ki, ay qardaş, kömək eliyin, ölürəm, canım çıxır. Yaxın gəlib gördük, bir dənə həmşəridü, sağ qolunu güllə aparıb, qanı axıb gedir. Demə, bu vələdüznə da ermənilərnən imiş. Babam Kərbəlayi Fəttahın qəbrinə and ol-

sun, elə hirsəndim ki, beşaçılında nə güllə vardsa hamısını boşaltdım bu itoğlunun qarnına. O vaxtdan sonra lap zəhləm getdi onnardan.

- Bəlkə heç həmşəri deyilməmiş? - artıq qarpızı dilimləyib bıçağı bir kənara qoymuş Mirsəftər dillənir. - Axı deyilənə görə, İranda da erməni çoxdu, yaqın ki həmşərilərin içində yaşadıklarına görə elə bizim dili də bilməmiş olmazlar.

Əlini uzadıb doğranmış qarpız dilimlərinəndən birini götürmək istəyən babam kirayənəsinin sözündən sonra əl saxlayır, bir neçə saniyə nəsə fikirləşir, gözlərini döyür.

- Deyirsən, yəni o da elə İran ermənilərinənməmiş?

- Nə bilim? Axı həmşərini ermənilər özünkü bilib dəstələrinə götürməzdilər.

Babam bir az da fikrə gedir, stolun üstündəki qarışqalardan daha üç-dördünü öldürəndən sonra içini çəkir.

- Doğurdan e. Heç bu vaxteycən ağılıma gəlməmişdi. Mən də o günənən bu yana qırx ildü hara çatıram, həmşərilərin nəsil-necabətini söyürəm ki, it uşaqları o vaxt erməniyə kömey eliyirdilər.

Mirsəftər əlindəki qarpız dilimindən bir dişləm qopararaq çeynəyə-çeynəyə bir müddət babama baxsa da, onun təəssüf hissi keçirib-keçirmədiyini

ayırd edə bilmir. Və qəfildən ağına nə gəlirsə, söhbətin istiqamətini tamam dəyişir, babama ilk baxışdan qərribə görünən bir sual verir.

- Ağsaqqal, heç Lenini görmüsən?

Babam çeynədiyi qarpız tikəsini udub başını yelədir.

- Yox əşi, mən heç Məskoda olmuşam ki, o keçi-saqqalı da görəm? Ancaq gürcü balasını görmüşəm.

- Kimi?

- İstalini diyirəm.

- Harda görmüsüz ki?

- Zirədə. - Babamın adı tərzdə verdiyi cavab Mirsəftərə ağ yalan kimi görünür. Amma xasiyyətini bildiyindən kişini özündən çıxartmamaqçün ehtiyatla soruşur.

- Axı mən heç eşitməmişəm ki, partiyanın ovaxt-kı baş katibi haçansa Abşeron kəndlərinə qonaq gəlsin.

Babam başı üstündəki tut ağacından qarpız dilimlərinin üstünə düşən yarpaqları götürüb yerə atır və gülümsünüb dillənir.

- Əşi, o vaxt İstalin baş katib döyüldü. Heç adı İstalin də döyüldü. Cüvəllağının biriydi. Beş-on də-nə lotu-potunu yığmışdı başına, bizim xozeyinnərin boynuna tavan qoyurdu, pul alırdı. Özünkilərin içində hamı ona Koba diyirdi, bizim camaat da elə

gürcü balası diyən kimi bilirdilər ki, söhbət kimnən gedir. Kasıb-kusub onun xətrini çox istiyirdi. Bizim kəntimiz şəhərdən lap uzaqda, az qala dənizin içindəydi, onunçün də elənçiy cüvəllağılar, araqarışdırannan Urusyətdən gizdin gələndə daay poyuznan-zadnan gəlməzdilər. Həştərxannan minərdilər xırda balıqçı gəmilərinə, gələrdilər, bizim kəntin yan dövrəsində gizdincə çıxardılar qırağa ki, hökumət adamlarının xəbəri olmasun. Sonra şəhərdə nə zibilləri olardısı, aradan çıxmağ lazım olanda yenə də cümərdilər gözdən-qulaqdan uzaq olan bizim kəntə, dəniz qırağındakı bağlarda gizdənərdilər. Həm burda axtaran olmurdu, həm də bəd ayaqda elə burda, Pirallahıda balıqçı gəmilərinə minib təzədən qaçardılar Həştərxana. Mən xırda uşaq idim, Bakiyə köçməgimizdən yarım il əvvəl, qonşumuzun oğlu Əbdüləliynən Gürqan tərəfdə, bağların arasında qoyun otarırdıq. Bir də gördük ki, hardansa bağların içinnən yekə, bıqlı bir dənə kişi çıxdı, əntiqə kürkü də vardı, hə, yaxınlaşıb Əbdüləlini qırağa çekdi, nə-sə danışdı, mən də Əbdüləlidən beş-altı yaş kiçiyiydim diyənə sesimi çıxartmadım, müxtəsəri, bıqlı kişi sözünü diyənnən sonra qoyunnarın içindən bir dənə ətdisini seçib apardı özünən. O gedənnən sonra Əbdüləlidən soruşdum ki, o kimdi elə, nə didi. Əbdüləli çiyinnərini

çəkib didi tanımıram, ancaq tapşırı ki, qoyunun yiyəsinə diyərsən ki, gürcü balası apardı, imkan olanda pulunu da göndərəcey. Axşam kəntə gələndə qoyunların yiyəsinə hər şeyi necə olub elə də danışıdıq. Kişi lap dilxor oldu, dedi bir dənə qoyun nüş vərmişüz, mənim bütün həyvannarım ona qurbandu. Sonra bildik ki, bu bıqlı kişi İstalin imiş. Camaatdan eşitdik ki, bizim kətçimiz Mirzəbala gizdədirmiş onu bağlarda. Möhkəm cur imişlər Mirzəbaleynan. Ancaq on yeddinci ildən sonra araları deydi. Mirzəbala qoşuldu Musavata, hökumət adamı oldu, ancaq İstalin qırmızılardan bir yerdə qaçdı Urusyetə. Onu da diyim ki padşah olannan sonra nə Mirzəbaleya, nə də ovaxtkı alayı currarına əl vurmamışdı. Hərəsi bir yerə düzəlib işdiyirdilər. Sonra Mirzəbala özü qalmadı burda, sağ-salamat çıxdı getdi Türkiyəyə. Yəqin ki, hindi lap qoca kişi olar, əgər ölməyibsə... Həm də tek Stalin döyüldü, bizim kəndin yan dövrəsindəki bağların quyularında o qədər ovaxtkı inqilabçılar gizdənib ki... - qəfil-dən babamın üzünə təəssüflə dolu qəribə bir kinayəli gülüş yayılır, - o vaxt özdəri gizdənirdilər quyularda, hökumətə gələnnən sonra da axundları, mollaları, beyləri, ağaları doldurdular o quyulara. Sən çərxi-fələyün işinə bax e, hələ bil ki, dünyanı tərsinə çövdürdülər, quyulardekilər çıxdı dağ başı-

na, dağ başındekilər də doldular qarannıq quyulara. Nə bilim, vallah, uşaq vaxtı heç yatsam da yuxuma girməzdi ki, Molla Muradəli kimi ağzı dualı, nurani bir kişini, bir dəfə müsəllayə çıxmasıyan göydən yerə yağış yağdıran bir axundu Gürqan bağlarında diri-diri quyuya atıb üstünü qumnan dolduraceylər, Həci Ataxan kimi sözü daşdan keçən, Sabunçidə iki dənə urus girdəvoyunu tepiyinin altına salıb eşşeycən çırpın hörmətdi bir mülkədarı dəniz qırağında boynuna daş bağlıyıb körpüdən aşağı ataceylər. Eh, bilirsən nə qədər elənçiy kişilərin axırına çıxdılar? Bir döyül, iki döyül.

Mirsəftər də başını yellədir.

- Düzdü, ağsaqqal, yaxşı ki, axır vaxtlar zamanə dəyişib. O vaxtın arxivləri açılır, şəxsiyyətə pərəstiş dövrünə aid sənədlər çıxır, məlum olur ki, nə qədər günahsız adam güllələnib, sürgün olunubmuş. Sağ qalanlar geri qayıdır, vəfat edənlərə də ölümündən sonra bəraət verilir. O dey neçə il bundan əvvəl Hüseyn Cavidin də, Mikayıl Müşfiqin də, repressiya olunmuş başqa şairlərin də təzədən kitabları çıxdı. Bəlkə də görmüşüz. Məndə var, axşamlar bekar olanda oxuyuram.

- Yaxşı eliyirsən, oxu, həyif ki mənim çox oxumaqnan aram yoxdu, hövsələm çatmır, ancaq oxuyan olanda qulaq asıram. - Babam nərdtaxtının üstündəki daşları oynadaraq nəsə fikirləşir, - yox, ya-

lan diyərəm, nə Cavid, nə də o birsini görməmişəm. Bəlkə də görmüşəm, ancaq fikir verməmişəm. Ancaq Cəfər yadımdadı, yaxşı yadımdadı.

- Cəfər Cabbarlı?

- Bir dənə Cəfər olub da, ayrısı yoxdu ki. Həri, o dağlı balasını diyirəm. Bizim bu Qırxpilləkənnan bir az yuxarıda, Savetskinin üstündə Dağlı məhəlləsində olurdu. Hər gün burdan düşüb iş gedirdi. Qabiliyyətli oğlan idi, böyük-küçlü biləndi, salam verməmiş yanımızdan keçməzdi. Çox vaxt da əlində tar olardı.

- Hə, mən oxumuşam ki, pyeslərinin içindəki mahnıları da özü bəstələyərmiş, çox vaxt elə tamaşa vaxtı da özü ifa edərmiş.

Babam laqeydlə çiyinlərini çəkir.

- Onu daay bilmirəm, tiyatıra-zada gedən olmamışam, ancaq tarı yadımdadı. Bir gün bizim bu pilləkənnardan düşürdü, biz də qonşum Kəblə İmamverdiyənin pilləkənnarın qırağında bax elə bələnciy üz bəüz oturub nərd atırdıq. Diyəsən yaman tələsirdi dağlı balası, pilləkənnarı beş-beş düşürdü. Elə bizə salam verib təzə aralanmışdı ki, ayağı daşa ilişdi, bürdrədi. Özün birtəhər saxladı, yıxılmadı, ancaq tarı əlindən düşüb pilləkəna çırpıldı, çanağı ortadan bölündü iki yerə. Dağlı balası tara baxdı, rəngi-rufu getdi. Gördük yaman yer eliyib ona tarın sınmağı, oyunu saxlıyıb gəldig yanına ki, sakitdəşdireg onu. Dedi

ki, tarın sınmağı bir şey döyül, ancaq iş ondadı ki, on-on beş dəyqədən sonra tiyatırda tamaşam başdı-yacey, çoxlu da hökümət adamı gəlicey, mahnıları da tarda özüm çalmalıyam. Bu zibil də vaxt tapdı sınmağa. İndi beş-on dəqiqənin içində hardan təzə tar tapım. Soruşdum ki, tiyatırda ayrı tar yoxdu ki? Didi tapmaq olar e, ancaq hamı arxayındı ki, mən özüm də var, özüm gəlib çaləcəyəm. Mən dilləndim ki, atalar düz diyib, tələsən təndirə düşər, ancaq sən fikir eləmə. Bir şey fikirləşərik. Çönüb Kəblə İmamverdiyə didim ki, Kəbleyi, o əskər gedən kiçik oğlun o vaxt hərdən bizimçün dınqıldadırdı, onun tarı hayandadı? Kəblə İmamverdi didi ki, vallah, uşaq əsgər gedənnən sonra o biri şeyləriyənin bir yerdə yığıb doldurmuşam çardağa, altı aydu ordadı, əgər taxta-bitilər axırına çıxmıyıblarsa, qurbandu, götür apar.

Müxtəsəri, Kəbleyi həyitə girib tez dama çıxdı, tarı tapıb aşağı düşdü, Cəfər alıb baxdı, elə ayaq üstə dınqıldıtdı, didi sesi yaxşıdı, ancaq kökdən düşüb, eybi yox, tiyatırda kökliyərəm. Tarı alıb əlli dəfə "çox sağ ol" didi, sonra da tələsik düşdü aşağı. Bir-iki günənin sonra Cəfər gəldi ki bəs tarı götürmüşəm, çox sağ olun. Kəblə İmamverdi almadı ki, mən onu sənə satmamışam, bağışdamışam, dağlı balası çox illah elədi, tarın pulunu verməy istədi, ancaq Kəblə İmamverdi didiyinnən dönmədi. Axırda

dağlı balası didi ki, erməni-müsürman davasınnan taze bir dənə tiyatır yazıram, ordakı adamlardan birinə sənin adını qoyacıyam. Daay bilmirəm qoydu, ya yox. Ancaq yalan diməz, dağlılar sözdərinün üstündə diyanan olullar. Neçənci ildeydi bu söhbət...bu saat yadıma salaram.. hə, Bibi Uçan ili, həri həri, yüz faiz, Bibi uçan il idi.

- Kim uçan? - Mirsəftər elə bilir ki, babam onu lağa qoyur.

- Bibi də. - Birdən babam başını yellədir. - Hə, sən Bibini görməmişən axı. Uçmağını hardan biləsən.

- Kimin bibisini?

- Bibiheybətdeki türbəni diyirəm. Orda İmamlardan birinin bacısının qəbri vardı, soradan camaat oranı ziyarətə eləmişdi, nəzir-niyaz gətirirdilər. Çox kəramətdi yer idi. Hə, birini qoyub birini danışım, Hüseyin Rəhmanov vardı, köhnə kamunistdərəndi, o vaxt hökumətin başında diyanan üç adamnan biriydi, bunun da bir nurani, mömin anası vardı, həmişə ona diyərdi ki, nahaq gedib bu alahsızdara qoşulmusan, meçiddəri sökürsüz, mol-laları didərgin salırsuz, Allahın qəzəbi tutar süzə. Bu da həmişə anasını lağa qoyurmuş, sözünə fikir vermirmiş. Davadan beş-altı il qabaq hökumət fərman vərir ki, şəhərdəki iri meçiddərin, kilsələrin çoxu sökülsün. Həmənlə Qızılı kilsə də, Bibiheybət

ziyərətəgahını da söküb qoydular yerə. Hə, didiyim odu ki, Bibiheybət meçidi dağılıb uçulan kimi həmənlə o Hüseyin Rəhmanov gəlir anasının yanına, zarafatca diyir ki, məmə, ay məmə, muştuluğumu ver, Bibi uçdu. Anası da bir oğluna baxır, bir onun başındakı urus papağına baxır, başını yellədir diyir ki, fikir eləmə, oğul, çox qalmıyıb, bir gün sən də uçarsan... doğurdan da davadan bir-iki il qabaq Hüseyin Rəhmanovu vraqnarod eliyib basdılar içəri, gülləni də qoydular tərəsinə. Ancaq "bibi uçdu" kəlməsi o vaxt düşmüşdi camaatın ağızına... Çox yerləri dağıtdılar həmin illərdə. Həyif. - Babam əyilib həyətin qapısına tərəf boylanır və əliylə nəyisə Mirsəftərə göstərir: - bax, burdan baxanda Qızılı kilsənin bütün minarələri görsənirdi. Bilirsən hardəydi? Qoşa qala qapısından bir az yuxarıda bazar var e, bax onun üstündə. İndi diyəsən məktəbdə yerində. Eh, nolsun ki kilseydi, bilirsən nə bina idi? Biləcəridən şəhərə girən kimi gümbəzdəri görünürdü, şəhərin hansı yerində azırdunsa, Qızılı kilsənin parıldayan gümbəzdərini tutub yolu tapırdun. Çox iri bir şey idi, həm də yaman möhkəm idi. Diyirdilər ki, onu tikəndə malasına filan qədər yomurta sarısı qatmışdılar. Yadımdadı ki, belənçiy vurub dağda bilmədilər, düz dörd il əlləşdilər, kərpic-kərpic sökdülər onu. Şəhərdəki köhnə urusdar

hər dəfə sökülən kilsənin yanından keçəndə gildir-gildir yaş tökürdülər... Mən dürüst bilmirəm, ancaq camaat danışdı ki, köhnə hökumətin vaxtında bir dəfə İstalin Bakıda olanda girdəvoylar düşüb-miş dalıyca, bu da görüb qaçmağa yer yoxdu, gedib girib o kilseyə, keşişdərün də yazığı gəlib, götürüb gizdədiblər onu ən yuxarıdaki çardaqda, iki gün qalib orda. Bu kilsənin də zəngləri çox zırpı bir şeydi, səsinnən qulaq tutulurdu. Müxtəsəri, iki günün içində İstalinin baş-qulağı elə gedib ki az qalib zənglərin səsinnən başına hava gəlsün, gic olsun. Birtəhər məqam tapıb aradan çıxandan sonra, guya özü-özünə söz veribmiş ki, imkan düşən kimi bu kilsəni zəngləriynən bir yerdə sökdürüb qoyəcəyəm yerə. Padşah olandan sonra elə də eliyir.

- Hə, yadıma düşür. - Mirsəftər babamın sözünü təsdiq edir - Uşaq vaxtı hansısa tarix kitabında oxumuşdum ki, Stalin inqilabçılıq fəaliyyəti zamanı bir neçə dəfə Bakıda olub, hətta həbs edilib burda.

-Düz yazıblar. Neçə ay bizim Bayıl türməsində də yatıb. O, Bayılda yatanda Nərman doxtur həmişə gizdincə peredaça göndərirdi onunçün. Eh, o da bir alayı kişiydi. Allah Həci Zeynalabdinə rəhmət eləsün. Doxtur kimi nə qədər cavannarı göndərirdi öz puluna Urusyətə, dərs öyrənməyə. Həyif, mə-

nim cavannığım pis vaxtdara düşdü, ara qarışdı, məzhəb itdi aləm deydi bir-birinə, Nukalay padşahın dalınan deytilər, hökumət deyişdi. Yoxsa mən də gedib oxuyub bir fərri adam olardım. Həci də əlimiz çatan adam idi. Böyük əmim Kəblə Muxtarın arası xod idi onuynan. Həci Zeynalabdin onun xətrini çox istiyirdi, bilirdi ki, ağzı dualı mömin kişidü, həm də heç kimnən qorxu-hürküsü yoxdu, sözi kişi kimi üzə diyəndü. Kəbleyin Şubanı tərəflərdə qoyun sürüləri vardı. Həcinin bütün külfətiyçün, sonra, öz fabrikinin işçiləriyçün əti ancaq Kəbleyidən alardı. Hər ay iki yüz qoyun ayırub göndərərdik ona. Kəbleyin bircə kəlmə sözü bəs eliyərdi ki, minnətsiz-filansız məni də göndərəceydi Urusyətə dərs oxumağa. - Deyəsən gəncliyi yenə də kino lenti kimi babamın gözünün qabağından keçir, kişi həm kövrəlir, həm də xoşhallanır.

- Deyirlər, camaatın qayğısını çəkən adam olub Tağiyev. - Mirsəftər sözünü deyib babamın üzünə baxsa da, görür ki, kişi deyəsən onu heç eşitməyib, öz aləmindədi, fikri də Allah bilir hardadı.

- ...Bir dəfə Kəbleyi Mərdəkana, Həci Zeynalabdinin bağına gedəndə məni də aparmışdı özünən. İndiyəcən yadımdadı, elə belənçiy isti bir yay günü idi, adamın nəfəsi kesilirdi istidən. Rəhmətdik Həcinin bağının qabağında faytonu saxladuq, iki-

miz də düşdik. Əmim Kəblə Muxtar bir torba təmiz cirə götürmüşdi Həciyəçün, bilirdi ki, xoşdiyir bizim cirəni. Hə, içəri girəndə gördik Həci bağdakı iki-mərtəbəli mülkədən bir az aralıdakı çarhovuzun qabağında dayanıb, əllərini də belində cütüdiyib. Diyəsən, çarhovuzdakı balıqlara baxırdı. Biz həyəət girən kimi çönüb dilləndi ki, gəl görək, Kəblə Muxtar, cirənin iyinnən bildim ki sənsən. Rəhmətdik düz diyirdi. Bizim kəntin cirəsini ki döyüb toz kimi elə-dün, iyi allahü-əkbərin qurtaracağına gedib çıxır. Həci də yəqin elə biz faytonnan düşəndə iyi hiss eləmişdi. Hə, külafirəngidə oturub kalan söhbət elədik, yəni mən heç nə danışmırdım, elə oturub qulaq asırdım, xırda uşaq idim, ixtiyarım nəydi ki onların yanında ağzımı açım, elə Kəblə Muxtar bir yol gözünü ağartseydi mənə, gərək xələlətdən yerə girərdim. Müxtəsəri, şirin söhbətin bir məqamında Həci Zeynalabdin əmimə baxıb dedi ki, Kəbleyi, bu uşağa səhərdən gözaltı baxıram, yaman fəhmli uşağa oxşayı, yəqin ki mollaxana da qutarmış olar. Gəl üzümüza gələn il göndərey onu Urusyətə, qoy oxuyub bir adam arasına çıxsın. Yoxsa batıb gedər, həyifdü. Kəblə Muxtar da mənə baxıb əlini yellətdi ki bəs, lazım döyül, elə bircə o çatmırdı ki, olan-qalan namus-qiryətini, müsəlmançılığını da aparıb soxsun matişkələrin ayaqlarının arasına.

Söz Həci Zeynalabdin tutdu diyəsən, qaşqabağını salladıb didi ki, elə nöş danışırsan, Kəblə Muxtar, bəyəm bizimkilər gedib oxuyub biqiryət olub gəliblər?

Kəbleyi əvvəlcə istədi söhbəti deyişsün, ağzını büzüüb dedi ki, ay Həci, mən ölüm ağzımı açma, Allah eləməsün, elə bir söz diyərəm ki, sonra xətrüvə deyər, bilirsən ki mən bu qurumuş dilimi saxlıya bilmirəm.

Ancaq Həci də Həciydi, üreyi partdıyardı söhbətin kökünə gedib çıxmaseydi. Oturduğu kreslonu bir az da əmimə tərəf çəkib dedi ki, Kəbleyi, oxu atıb yayını gizdətmə, sözün varsa üzümə de, yoxsa pis iş görürəm ki, camaatın uşaqlarını göndərirəm oxuyub adam olsunnar? Hə?

Kəbleyi gördü ki, Həci Zeynalabdin onnan əl çəkən döyül, onunçün də dilləndi ki, pis iş görmürsən e, ancaq... nə bilim vallah, özün yaxşı bilirsən ki, ay Həci, bizim camaatın bir əlində namus-qiryətdü, bir əlində din-iman, bu zibilə qalmış elm də elə şeydü ki, onu dişnən, ağıznan götürməy olmur, gərək əlindəki bu iki şeydən birini atasın ki, onu götürəsən. Ayırı yolu yoxdu. Urusyətə, nə bilim Firəngistana oxumağa gedənnər də məcbur olullar ki, burnardan birini, ya da elə ikisini də birdən atsınnar mürtəddərin ayağı altına, o elm dediyün şeyi götürsünnər. Görürsən, gedib-gələn urusdardan beşbətər olur. Özlərinə başqa heç kimi beyənmillər. Dönüb olullar

moltanı. Həm də ki eşşəyi oxumaqnan adam eləmək olmur axı, ay Həci, eşşeg elə eşşegdü, gedib oxuyandan sonra da olur üstünə kitab yüklənmiş eşşeg.

Həci əvvəlcə dinmədi, qabağındakı stəkandan bir qurtum çay içib dedi ki, yaxşı, ay Kəbleyi, biz neyniyək ki, elm indi olardadı, o dey müllər tikdiririk, nə bilim, su çəkdiririk, həkim-filan lazım olur, o saat cumuruq Urusyetə, Firəngistana, ordan od qiymətinə adam gətizdirib işdədirik. Ondansa elə özümüznükülər oxusunlar, o pulu da elə özümüznükülərə yedizdirək də.

Kəbleyi razılaşmadı, dedi ki, ay Həci, axı bu gedib-gələnlərin beynini orda elə doldurullar ki, gələnlənnən sonra mənim kimilərin saqqalına gülüllər, sənə kimilərin papağına. Elə bilirən ki, sənə çox sağ ol diyəcəylər? Yox, əllərinə imkan düşən kimi elə birinci sənə kimilərin üzünə ağ oləcəylər. Çünki elə öyrədillər oları. Elmi verillər, ancaq əvəzində qanacaq-qabiliyyəti, hörmət-izzəti, müsəlmançılığ alıllar əllərindən. Ondansa elə mollaxana, mədrəsə oxusalar yaxşı olar.

Həci gülüb dedi ki, Kəbleyi, əvvəla, mollaxana, mədrəsə oxuyarıq çoxdu, hamısının da hörməti ni saxlıyıraq, özün şahidsən. Ancaq Qumda oxuyub müctəhid kimi gələn adama mən buruq qazdırıb su çəkdirə bilmərəm, incinar döyül axı, canımın

müalicəsini ona tapşıra bilmərəm axı. Onun öz yeri var, bunun öz yeri, hər ikisi lazımdı. Düz deyirsən ki, elm öyrənən uşaqlar çox dəyişillər, gələndə tanımaq olmur, oraların havası başdarını xarab eliyir. Amma ki, ayrı yolumuz yoxdu.

Kəbleyi bir az da özünən çıxdı, dedi ki, ay Həci, bu vaxtecan xoruz yox idi, səhər açılmırdı bəyəm? Urus bənnaları olmiyanda bizimkilər bəyəm ev tikə bilmirdilər? Yoxsa Xan sarayını, Qız qalasını da urusdar, firənglər tikib? Ya da ki elə həkimləri diyim, Allaha and olsun ki, mənim nənəm Xatun arvad sənə o Firəngistanda oxuyub gələn həkimlərdən çox bilirdi, adamı qan almaqnan, otdarnan, dualarnan, nə bilim, cürbəcür şeylənnən elə müalicə eliyirdi ki, ölü də dirilib otururdu.

Həci Zeynalabdini yenə gülməy tutdu, dedi, ay Kəbleyi, sən də lap ağını çıxardma, o həkimlərin dərmanları, alətləri var, bədənin hər əzasının ayrı həkimi var, hər şey təmiz, səliqə-sahmanlı. Yoxsa əski yandırb külünü yaraya sürtməynən yara sağaldarlar?

Kəbleyi təslim olmadı, dedi, nə oldu, bu vaxtecan sağaldırdılar, indi eliyə bilməzdər? Nöşün oraburanı görə kimə özünkiləri bəyənmirsən?

Həci yenə israr elədi ki, ay Kəbleyi, sabah elə sənənin özünü qarnından, nə bilim harandan sancı tut-

sa, bədənivi yara bassa, görsən ki, bizimkilər əlac eliyə bilmir, beyəm getməzsən təzə həkimin yanına?

Kəbleyi hikkəynən dedi ki, yox, gedməyəm, əgər bizim müsəlman təbibləri əlac eliyə bilməsələr, diməli, əcəlim çatıb, Allah-taalanın əmriynən canımı təslim eləməliyəm.

Sonra da Kəbleyi bir az yavaşdan dedi ki, mənim kimi adamlar nə qədər danışıqlar da, onsuz da heç zad deyişmiyəcəy. Zəmanə belədi, ay Həci, sən də də heç bir günah yoxdu. Amma məni yandıran ayrı şeydü, bizimkilər ki gedib oralarda adamlıqlarını əldən verib elm qazanıllar, mən ki belə görürəm, iyirmi-otuz ildən sonra bu məmləkətin camaatının çoxu elmlə eşşəglərdən ibarət oləcəy. Elə iş başında da onlar oləcəy, camaatın başının ağası da...

...Babam nəfəsini dərib qurumuş dodaqlarını ovuşdurur, qəfildən əyilib başmağının tayını götürərək həyətin başındakı divarın dibindən başını çıxarıb qorxa-qorxa stol arxasındakılara boylanan bozuntul siçovula tolazlıyır, sonra da qarşısında oturan Mirsəftərə baxır və yenə də əmisinə işarəylə davam edir.

- ...Yaman tərs kişiydi Kəbleyi, yetmiş neçə yaşında ciyərinə nəsə yara çıxdı, nə qədər illah eləsəy də, hikkəsinə salıb gedmədi urus həkiminə, dedi əcəlim çatıbsa ölməliyəm. Kişi bir ayın içində şam

kimi əriyib getdi. Ancaq həyif, gərək məni də göndərəydi oxumağa. İndiyecən başıma döyürəm ki, bəlkə gərək evdən qaçıb gedəydim oxumağa.

- Hə, - Mirsəftər də nəyisə xatırlayır - bizim kənddə də bir oğlan vardı, tək uşaq idi, atası onu qoymurdu oxumağa getsin, bir də onda xəbər tutduq ki, sənədlərini də götürüb evdən qaçıb. İndi neçə ildə Moskvada oxuyur.

- O vaxt çətin olardı elənçiy oxumaq. Sən indiki-nə baxma, hökumət instruta girənə pul vərir, obşecit vərir, o vaxt pulsuz lap qaçıb getseydim də, oxuya bilməzdim. Yiyib-içməy bir yana qalsın, ildə filan qədər oxumaq pulu vardı, onu kim verəcəydi?

- Demirsiz, Tağıyev sizi tanıyırdı? Gedib xahiş edəydiz, kömək edərdi də.

- Yox əşi, Həci Zeynalabdin bilseydi ki, evdən gizdin qaçmışam, qulağımnan tutub döyə-döyə qaytarardı evə. Çünki Kəbleyin xasiyyətini bilirdi. Xəbər tutseydi ki, Həci məni onnan gizdin oxumağa göndərib, ömrü boyu üzünə baxmazdı, məni də allahu-əkbərin qurtaracağında da olsa tapıb bəğirsəqlərini tökərdi yerə.

- Sovet hökuməti qurulandan sonra oxuyardız..

- Gec idi, atam-qərdeşim, təza hökumət gələndə otuza yaxın yaşım vardı, heç əvvəlki həvəsim də qalmamışdı.

Bir müddət hər ikisi susur, babam armudu stəkanın dibində qalmış çayı iki addım aralıdakı tut ağacının dibinə boşaldır, Mirsəftər isə əlində oynatdığı sınıq ağac budağıyla yerdə gəzən iri qara bir dozanqurdunu beli üstə çöndərməyə cəhd edir, amma buna nail olmur, üzü üzlər, əli əllər görmüş dozanqurdu nəinki heç cür arxası üstə çönmür, əksinə, imkan tapan kimi qəfil hərəkətlə ağac budağından yapışıb cəld üzüyuxarı, Mirsəftərin əlinə tərəf dırmaşmağa başlayır və bunu o qədər sürətlə edir ki, Mirsəftər, bir şey başa düşənə qədər dozanqurdu artıq öz xırda, lakin iti caynaqlarını onun ağ əllərinin yumşaq dərisinə batırır. "Ay dədə" qışqıran Mirsəftər tok vurmuş adamlar kimi qərribə bir hərəkətlə dozanqurdunu vurub yerə salır. Qələbə çalan dozanqurdu böyük təvazökarlıqla dalını yuxarı qaldırıb heç geri də boylanmadan öz yoluna davam edir.

Onun dalıya boylan Mirsəftərsə əlindəki sınıq budağı həyətin bir kənarına tullayıb belini dikəldir və nərtdaxtanın üstündəki qəhvəyi ləkələrin silərək təəccüblə ona baxan babama ağına gələn ilk sualı verir.

- Əminiz sovet hökuməti qurulandan sonra ölmüşdü?

- Yox, sovetdən qabaq. Şəhərə Şollar suyu çekilən ili. Yazıq həsrətnən gözdüyirdi o günü ki, krantdar

açılsun. Diyirdi ki, bu su çekilib qutarsa gedib Həcinün əllərinə öpəciyəm. Ancaq qismət olmadı ona. Su gələndə yorğan-döşəyə düşmüşdü, yaxşı döyüldü halı. Birinci dəfə Şollar suyundan doldurub evə gətirəndə, dedi canım da çıxsa içməliyəm onnan. Biz didik içə bilməz, axı bir neçə gündü ki, boğazınan yeməy də keçmirdi. Ancaq kişi kimi iki stəkan içdi. Didi, Allah Yezidə lənət eləsin, day bunnan sonra rahat canımı tapşıra bilərəm. İki günnən sonra rəhmətə getdi yazıq. - Babam sözünə fasilə verib dodaqaltı nəmə mızıldanır və əlini üzünə çəkib "Allah rəhmət eləsin" deyir, yalnız bu vaxt Mirsəftər başa düşür ki, babam əmisi üçün ürəyində fatihə verirmiş.

- Heyif - Mirsəftər mənalı-mənalı başını yellədir. - gərək sağ olaydı, təzə zamanəni görəydi.

Babam onunla qətiyyənlə razılaşmır, gülümsünüb əlini yellədir.

- Eh, nə danışırın, ay rəhmətliyin oğlu, yaxşı ki taza hökumətin qurulmağını Kəbleyi görmədi. Yoxsa o qədər hikkə ki onda vardı, elə səhəri gün cumaceydi Həci Zeynalabdinin üstünə ki, gördün, mən diyən oldu. Mən sənə dimişdim ki, o pul verib mürtəddərin, allahsızların içinə oxumağa göndərdiyün gədəgüdələr imkan düşən kimi elə birinci sən özün dalınan deyəcəylər. İnanmırdun. Bu da axırı... - babam başını qaldırıb Təzə Pir məscidinin uzaqdan gö-

rünən minarəsinə tərəf baxır - ...alayı şeyləri demirəm, elə kişi görseydi ki, taza hökumət meçiddəri nə günə qoyur, mollaların başına nə oyun açır, vallahi ki üreyi partdıyardı. Yaxşı ki, vaxtında öldi.

- Hə, biz tərəflərdə də çoxlu məscidləri, pirləri sökdülər, birini anbar elədilər, birini klub. - Mirsəftər kədərlə başını yellədir, amma sonra nə düşünürsə üzü azacıq gülür - yaxşı ki, Bakıda iki-üç məscid qalıb. O Təzə Pir məscidinin yanından keçəndə hər dəfə öz rayonumuzdakı məscid yadıma düşür, kövrəlirəm. Yəqin Təzə Pir məscidini də Hacı Zeynalabdin Tağıyev tikdirib.

Babam başını yellədir deyir.

- Yox əşi. Orda Xəlfə damı vardı. Ağır bir ocaq idi ora. Sonra Nabatxanım Aşurbeyova oranı alıb haman Taza Piri tikdirməyə başdadı. Yaman varlıhallı arvad idi, özü də kişi kimi qiryətdiydi. Meçidin özülünü qazıyanda Həci Zeynalabdin xəbər yollamışdı ki, əgər tikintiyçün pula-paraya ehtiyacı varsa, xəbər eləsin, nə qədər lazımdısa kömey eliyim. Nabatxanım da cavab vermişdi ki, pulunu versin qatığa, çeksün başına. Bir-iki gün sonra başa düşmüşdü ki, qabiliyyətsizdik eliyib, adam göndərrib üzr istəmişdi, Həcini çağırmışdı ki, gəlib özülə ilk daşı o qoysun. Həci də gəlmişdi.

Mirsəftər bircə anlıq gözlərini öz qaldığı otağın ağ rənglənmiş qapısına dikir, elə bil bu ağ lövhədə Tağıyevin sifətini canlandırmağa çalışır. Sonra da sanki ixtiyarsız mızıldanır.

-Neftin qüdrətinə bax. Adi bir bənnanı milyoner eliyəsən.

Babam yeyilib qurtarmış qarpızın qabıqlarını sininin içinə yığıb içindəki tumları ayırmağa başlayır.

- Kətdekilər didilər ki, bu qarpuzun tumlarını tulla miyın, gələn il lazım olacey - sonra söhbəti yenə də Tağıyevin üstünə gətirir. - Həcini nöyüt milyaner eləmiyib, Allah onu bir günün içində qaldırıb dağın başına, bir günün içində də saldı quyunun dibinə.

Mirsəftər təəccüblənir.

- Məgər Tağıyevin neft quyuları olmayıb?

- Atam-qərdeşim, beyəm nöyütdi torpaq havaıydı ki, hər yoldan keçən bənnan alıb quyu qazdıreydi? Bir parça elə torpaq almağçün bir ətey pul lazım idi. Həciyə də o pulu Allah göydən yetirdi.

- Necə yəni göydən?

- O vaxt, hələ Həcinin bənnan olan vaxtlarında, bir nəfər gəlib diyir ki, ağam səni görmək istiyir. Evin içində balaca bir divarı tikəcəysən, yaxşı da pul vericeylər, ancaq tapşırıb ki, sənin gözdərivi bağliyaq, hara getdiyivi bilmiyəsən. Həci də razılaşır.

- Bəs qorxmurdu?- Mirsəftər təəccüblənir.

- Nədəər qorxaceydi? Bənnə adam idi də. Döyüb malakeşini əlinnən almayacağdılar ki. Müxtəsəri, onu bir mülkə gətirillər, ancaq içəri otaqlara salan-nən sonra gözdərini açılar. Görür ki əntiqə bahalı bir evdü, kresloda da haldan düşmiş qoca bir kişi oturub, özü də müsürmana oxşamır. Kişi onu getirənnəri həyətə çıxardıb Həciyə diyir ki, sənin haq-qında çox eşitmişəm, diyillər usta bənnasan. Sənə bir işim düşüb. Mən möhkəm xəsteyəm, beş-altı günə oyannıq olaceyəm, özüm hiss eləmişəm. Ancaq bir dərdim var, övladdarım bifərdü, bir oğlum piyaniskədü, o birisi də qumarbaz. Bilirəm ki, mən başımı yerə qoyan kimi yığdığım bütün qır-qızılı, malü-mülki satıb başına daş salaceylər. Onunçün istiyirəm ki, bir sandıq qızılı səniynən bir yerdə bu evin piləkannarının altında gizdədeg. Həci bir söz dimer, hər şeyi tədarük görüllər, sonra kişi evin içindən həyətə düşən balaca piləkannarın yanına gətirir Həcini, o də pillələrin birini çıxardıb bir sandıq qızılı onun altına yerləşdirir, piləkannın daşını təzədən yerinə qoyur, dövrəsini də əhəngliyyir. Kişi diyir ki, əgər fərasətdəri olsa, baxıb görəcəylər ki, piləkannın bu daşı o birilərdən hündürdədi. Biləcəylər ki, burda nəsə var, onda qoy halal xoşdarı olsun. Yox, ağıllarına gəlməsə, qoy qalıb kimə qismət olursa olsun.

Axşam düşəndə işini görüb qurtarannən sonra Həci gözüne döndüyüm də eləmə tənbəllik, ayaqqabısını batırır əhəngə. Sonra nökərlər gəllillər, Həcinin pulunu artıqlamasıynən verib təzədən gözdərini bağliyyılar, faytona mindirib gətirillər şəhərin içinə, orda gözdərini açıb düşürdüllər aşağı. Həci də elə geceynən təxmin elədiyi məhəllələrdə gəzib baxır ki, hansı mülkün qabağında əhəng ləpirləri var. Axırı səhərə yaxın həmənn mülki tapır, rahat çıxıb gəlir evinə. Sonra da o məhəllədəki ev dəllallarına xəbər eliyir ki, o mülk satılsa, birinci mənə diyün. Qoca kişi düz diyirmiş, həmənn vəqiədən iki həftə sora xəbər gəlir ki, gədələr evi satıllar. Həci dəllalnan bir yerdə müştəri kimi gedib o mülkə baxır, həmin piləkannarı da görəndə fikir vərir ki, ora əl vuran olmuyub. Arxayınnaşır, gedib kimnənsə faizə pul götürüb tez həmin evi alır, piləkannın altındakı qızılları çıxardır, sonra neftli torpaq alır, buruq qazıyyır, quyuları fantan vurur, dönüb olur neftxuda. - Babam danışa-danışa öz həyətimizdəki daş piləkannarı nəzərdən keçirir, elə bil onların da altında qızıl olub-olmamağını fikirləşir. Nəhayət, sözü-nü davam edir - didiyim odu ki, Həciyə Allah-taala özü o qədər varidatı vərmişdi, onunçün də Həci simicdiy eləməzdi, camaatçün əlinnən gələnə eliyər-di, bilirdi ki, bir gün gələn bir gün də gedəcəy. Elə

də olur. Taza hökumət qurulan kimi Həcinin neyi var, alıllar əlindən, bir dənə Mərdəkandakı həmin bağı vərillər ona. Elə orda da rəhmətə gedir. Rəhmətədiyən dəfnində, bilirsən, nə qədər adam vardı? Heç İstalin öləndə o qədər məxluq tökülməmişdi küçələrə. Elə bil səhəri qarışqa basmışdı...

...Söhbətin bu yerində həyət qapısına elə bil möhkəm bir təpik dəyir və geri çönən Mirsəftərlə babam qapının çərçivəsinə söykənən əmimi görürlər. Onun görkəmindən bilinir ki, ayaq üstə güclə dayanır, gözlərinin gilələri də elə bil ayrı-ayrı istiqamətlərə baxır. Lakin bu halsızlıq hamının adət etdiyi kimi sərxoşluğun, yaxud o zəhrimara qalmış anaşanın təsirinə oxşamırdı. Çünki əmimin sifətində sərxoş olduğu vaxtlarda parıldayan həmin spesifik təbəssümdən əsər-ələmət yox idi. Elə bil nəsə qeyri-adi bir hadisə baş vermişdi.

Bunu ilk olaraq babam hiss edir. Qəfildən ayağa qalxıb oturduğu stulu kənara itələyir, ancaq hələ əmimə tərəf getməyə cürət etmir və yalnız boğuq səslə - Nə olub ki - deyər soruşur.

Əmim düymələri yarıyacan açıq köynəyinin yarasını dartışdıraraq quyu dibindən gələn qaribər bir səslə cavab verir.

- Cəbrayılın kiçik qızı nöyüt töküb özünü yandırb.

YEDDİNCİ FRAQMENT

Yazımın bu yerinə çatanda kiçik bir pauza verərək fikrə getdim və başa düşdüm ki, yox, Bakı tarixi haqqında qeydlərimdə "yüz faiz" nəsə çatmır. Və bu "nəsə" kiçik olsa da, o qədər əhəmiyyətli bir şeydir ki, mən vacib mətləbləri bir kənara qoyub bu çatışmayan məqamın nədən ibarət olduğunu düşünməyə məcburam.

Amma etiraf edirəm ki, bu "nəsə"ni çox da axtarmağa ehtiyac olmadı, yubanmadan gəlib özünü çatdırdı ki, bəs, mən də varam, hələ ölməmişəm, Kərbəlayi İsmayıl demişkən, dünyanın gediş-gəlişini başa düşürəm. Bəli, bu çatışmayan "nəsə" öz xarakterini həmişə olduğu kimi burada da nümayiş etdirdi, yəni çağırılmamış ləzgi qonağı kimi gözlənilmədən özünü saldı ortaya və qəti bir hücumla vəziyyətə nəzarəti ələ keçirdi.

Güman edirəm ki, ağıllı oxucu söhbətin nədən getdiyini anladı (əslində elə ağılsız da bunu çətinlik çəkmədən anlaya bilər, çünki eşq-məhəbbət ağıl-filana baxmır, elə kimə gəldi, harda gəldi...pay atonnan, deyəsən sirri vaxtından qabaq açdım).

Bəli, söhbət eşq-məhəbbət mövzusunda gedir və yaqın razılaşarsız ki, Bakı haqqında yazılarımda çatışmayan həmin "nəsə" məhz iki gəncin ülvi eşq-məhəbbət, saf, təmiz sevgi macərasıdır. Bu macərə da mütləq gərək təmiz, saf, ağappaq olsun, çünki bir balaca çirkli olsa, Bakının qırlı damlarının arasında gözə görünməyəcək. Ümumən Bakıda nəinsə gözə görünməyiçün gərək rəngi ağ ola.

Yazımın son hissəsi, babamla bizim kirayənişimiz həyətimizdəki tut ağacının altında oturub nərd atdığı məqamda, qəfildən kiçik əmimin çox pis bir əhvalda içəri daxil olaraq hansısa naməlum bir Cəbrayılın elə adı qədər naməlum qızının üstünə nöyüt töküb özünü yandırmasını söyləməsiylə başa çatmışdı. Şəxsən mənəm özümçün də maraqlıdır ki, bu Cəbrayıl kimdi və onun qızının üstünə nöyüt töküb özünü yandırması nəyə görə əmimə belə təsir eləmişdi.

Beləliklə, yenə də əlli il bundan qabaqkı Bakıya qayıdırıq və sonu haqqında məlumat verilən hadisələrin əvvəlinə nəzər salırıq.

Cəbrayılın bizim məhəlləyə nə vaxt gəldiyini köhnə kişilər təxmini xatırlasalar da, hardan gəldiyini, daha dəqiq desək, haralı olduğunu heç kim bilmirdi. Kimsə onun Qəzvin həməşərilərindən, kimsə Həştərxan tatarlarından, kimsə də Rostov qaraçılarından olduğunu deyirdi. Bu qarışıq fikirlərin birinci səbəbkarı da elə Cəbrayılın özüydü. Bakıda bircə nəfər də qohumu olmayan bu adam inqilabdan əvvəl bizim məhəlləyə köçəndən sonra özü haqqında suallara mənəvi-ruhani vəziyyətindən asılı olaraq, müxtəlif cavablar verirdi; ayıq olanda deyirdi ki, bütün nəslimiz iki yüz ildə ki Həştərxanda yaşayıb, balıqçılıqla məşğul olub; bir az sərxoş olanda İrani yadına salıb başına döyərək ağlayırdı, dünyadakı bütün alkoqollu içkilərin vücuduna and içirdi ki, ara açılan kimi nəyi varsa yığıb yenə doğma vətənə qayıdacaq; bir Kazbek doldurub nəşələ-nən kimi də başlayırdı qaraçı taborundakı atlardan danışmağa və heç kimin başa düşmədiyi dildə əca-yib qaraçı mahnıları oxumağa.

Beləliklə, qırx il ərzində məhəllə camaatından heç kim onun hansı millətə mənsub olduğunu, harda doğulub böyüdüyünü öyrənə bilməmişdi. Amma mənə Cəbrayılın nəslin-nəcabəti barədə ən gözəl fikri otuz il əvvəl mənəm nənəm demişdi - Cəbrayıl moltanıdı.

Hərçənd nə nənəm, nə də başqa qonşular "moltanı" sözünün həqiqi mənasını anlamırdılar, amma arvadın ağzından çıxan bu epitet qısa bir zamanda məhəlləyə yayılaraq əbədi olaraq Cəbrayılın adına yapışdı. Bunun səbəbi də yəqin oydu ki, nə Cəbrayılın əsl-nəsəbini, nə də "moltanı" sözünün mənasını heç kim dəqiq bilmirdi. Yəni hər iki məfhumun mənşəyi əsrlərin qaranlıq pərdəsi arxasında əriyirdi.

Beləcə, təzə qonşunu o vaxtdan bəri hamı Moltanı Cəbrayıl çağırmağa başladı. Onun özü də adına yapışdırılmış bu ifadəyə etiraz edə bilmirdi, çünki təkrar edirəm ki, sözün mənası bilinmirdi və mənfi, yaxud müsbət mənə kəsb etdiyi də naməlum idi.

Cəbrayılın bizim məhəllə camaatından əsas fərqi isə yuxarıda deyilənlərin heç biriylə bağlı deyildi - məsələ bundaydı ki, Cəbrayılın evi tərsinəydi.

Deyəsən, bu tərsinəliyin nədən ibarət olduğunu geniş açıqlamalı olaçam. Əvvəlki yazılarımda Bakının coğrafi mövqeyi barədə danışanda demişdim ki, məhəlləmiz "Bakı soveti" metrosu ilə Nərimanovun heykəli (haqqında danışdığım dövrdə bunların tikilişi hələ təzə başlayırdı) arasındakı yoxuşun lap yuxarisındaydı və bizim həyətlərin yerləşməsi də amfiteatrdakı kresloların düzülüşünü xatırladırdı: Arxadakı hər ev öndəkindən beş altı-metr hündürlükdə tikilmişdi və beləliklə, istənilən evin şüşəbəndin-

dən baxanda dəniz görünürdü. Bəli, hamımızın evi bu cür idi, bircə Cəbrayılın evindən başqa.

Cəbrayılın evi üzünü yox, arxasını çevirmişdi dənizə. Ağsaqqalların dediyinə görə, Cəbrayıl bizim məhəllədə yer alıb ev tikməyə başlayanda, ondan aşağıdakı torpaq sahəsini hansısa varlı bir kəs alıb üçmərtəbəli iri bir mülk tikdirmişdi və Cəbrayılın torpaq kiçik sahəsi qalmışdı bu iri mülklə yoxuşun arasında, yəni bir növ dərənin içində. Kişi görmüşdü ki, o biri qonşular kimi öz evinin damında oturub dənizə baxmağı üçün gərək azı üçmərtəbəli bir mülk tikdirsin ki, qarşdakı mülkdən hündür olsun. Buna da imkanı çatmamışdı və qərara gəlmişdi ki, evi üzü yoxuşa tiksən. Elə də eləmişdi.

Onun həyatına baxanda nədənsə mənim həmişə ürəyim sıxılırdı, elə güman edirdim ki, belə evdə heç vaxt yaşaya bilmərəm. Başını qaldırıb bir tərəfə baxırsan, yoxuşun üstündə tikilmiş evləri görürsən, arxaya çönürsən az qala buludlara qədər yüksələn divar qarşını kəsir. Adam həyatə girəndə ürəyi sıxılırdı. Nədənsə, elə indinin özündə də Cəhənnəm dərəsi sözünü eşidəndə həmin sıxıntılı həyatə xatırlayıram.

Cəbrayılın başqalarından daha bir fərqi ondaydı ki, onun həyatində tut ağacının əvəzinə enli bir əncil ağacı bitmişdi. Kimlərsə burda qəribə heç bir şeyin olmadığını düşünər. Amma qeyd edim ki, hə-

min vaxtlar demək olar ki, bütün Bakı həyətlərindən tut ağacları ucaldığı halda, əncirağacını mən yalnız o həyətdə görmüşdüm. Yoxuşun lap yuxarisına, o vaxtki Sovet küçəsinə çıxıb aşağı boylananda adamın gözü qarşısında qərribə bir mənzərə canlanırdı - bütün həyətlərdən köhnə Bakı kişiləri kimi əzəmətli, məğrur tut ağacları ucalırdı, Cəbrayılın həyatindəki enli, yastı əncir ağacı isə bu qədər kişinin içində abır-həya ələmədən tumanını yayıb salığı oturmuş kök, qoca arvadları xatırladırdı.

Cəbrayıl bizim məhəllədə yeganə kişiydi ki, xəzri heç vaxt onun qapı-pəncərəsini döyməzdi, onun həyatına toz-torpaq ələməzdi, çünki üçmərtəbəli mülkün damından birbaşa sivişərdi yoxuşun yuxarisindəki evlərə tərəf, daha başını aşağı salıb aradakı bu balaca dərəyə, ordakı darısqal həyətdə heç baxmazdı da. Bəlkə də bir-iki dəfə baxmışdı, ancaq yolunu dəyişib təzədən bir də aşağı yenməyə səbri çatmamışdı, ya da Cəbrayılın həyəti kimi alçaq bir yerə enməyi şəxsiyyətinə sığışdırmamışdı. Hər nədisə, Xəzri o vaxtlar da , elə indi də yuxarıdan gədən məxluqlardan olub.

Xəzriylə belə soyuq münasibətlərinin əksinə olaraq buludların Cəbrayılla arası saz idi. Yağış yağanda adama elə gəlirdi ki, bizim məhəllənin başının üstünü örtmüş buludun yeganə məqsədi məhz Cəb-

rayılın həyatını suyla doldurmaqdı. Yuxarı həyətlərdən axan palçıqlı suyun böyük hissəsi gəlib onun həyatına dolardı və burdan o tərəfə, yəni üzüaşağı axıb getməyə yolu olmazdı, çünki qarşısını həmin üçmərtəbəli mülk kəsərdi və beləcə yığılıb qalardı yazığın həyatında. Belə yağışlı havalarda bütün günü Cəbrayılın işi-peşəsi həyətdən vedrələrlə palçıq çıxarıb küçəyə tökmək olurdu. Hətta sonralar, bizim məhəlləyə kanalizasiya xətti çəkildikdə də, yağış yağanda Cəbrayılın ayağına uzun sapoq geyinərək küçəyə vedrələrlə palçıq tökdüyünün şahidi olurduq. Çünki həyətdəki kanalizasiya trubalarının bütün yuxarı məhəllələrin palçıqlı suyunu aparmağa gücü çatmazdı, yenə yığılıb qalardı həyatın ortasında.

Belə vaxtlarda Cəbrayılın həyəti bataqlığı xatırladırdı. Hətta yaz-payız aylarında həyətdə gecələr qurbağaların qurultusu da eşidilirdi. Bəli, Cəbrayılın həyəti flora baxımından da o birilərdən fərqlənirdi: bizim həyətlərdə siçan-pişik məskunlaşdığı halda, onun həyatında qurbağalar meydan sulayırdı, soxulcanlar sürünürdü. Məhəllədəki cavanlar Bibiheybətə balıq tutmağa gedəndə, şalvarlarının balaqlarını cırmalayaraq onun həyatından soxulcan yığardılar. Bir sözlə, əsl bataqlıq. Daha o yan-bu yan yoxdu.

Haqqında danışdığımız həyət təkcə maddi yox, həm də mənəvi mənada bataqlıq idi. Eh, o qədər bı-

ğiburma cavanlar, nər kimi cayıllar, atıb-vuran oğlanlar orda batıb-getdilər ki. Heç ələ gəlmədilər. Ən axırıncı batan da ləzgi balası Sabir oldu ki, Cəbrayılın həyatında dağlılardan biriylə sözü çəp gəldi və dağ kimi igidi yortub qoydular yerə. Bundan sonra Sabir getdi Yasamal qəbiristanlığına, Cəbrayılı da tutub damladılar, yolladılar Sibirə. Ancaq hadisələri qabaqladım deyəsən. Bir az geri qayıdaq.

Məsələ burasındaydı ki, Cəbrayıl binayi-qədimdən məhəllədə şey buraxmaqla məşğul idi (yəni anaşa satırdı). Məhz bu səbəbdən də məhəllədəki yaşlı nəslin nümayəndələrinin ondan zəhləsi gedirdi, cavanların isə arası xod idi onunla. Həm də kişinin verən əli var idi, "kırna" deyildi. Kimin nə vaxt ürəyindən uymaq keçirdisə, pulu olmasa da, çəkinib ələmədən Cəbrayılın qırmızı qapısını döyürdü, bilirdi ki, lazım olsa Cəbrayıldan nisyə şey də almaq olar, hələ keyfi kök olsa, bir-iki başlıq "qrev" də verər.

Buna görə də yaşlıların yanında hörmətdən düşsə də, məhəllə cavanları onun başına and içirdilər.

Bu qırmızı qapılı həyatda nəşə satılmaqla bərabər, bəzən indiki kazinoların primitiv forması da təşkil olunurdu, yəni həftədə bir-iki dəfə məhəllə cayılları Cəbrayılın evinə qumara yığışırdılar və Cəbrayıl evdə uşaqlara bütün şəraitə yaratdığına görə (çay, yemək-ichmək, nəşə - bütün bunlar ev ziyəsinin hesabına veri-

lirdi), kimin udub-uduzmasından asılı olmayaraq hər konda ortadakı tavanın on faizini götürürdü, beləcə, son nəticədə udan elə həmişə Cəbrayılın olurdu, daha dəqiq desək, Cəbrayıl heç vaxt uduzmurdu.

Məhəllə camaatı, ələlxüsus da yaşlılar Cəbrayılın bu işinin qarşısını almaqçün nə qədər çalışsalar da, bir nəticə hasil olmamışdı. İnqilabdan əvvəl jandarmı yedizdirirdi, inqilabdan sonra isə çekistlərə xod tapdı, şirin dilini işə salıb, ovaxtkı hüquq-mühafizə orqanlarıyla elə əlaqələr yaratdı ki, daha heç kim ona dəyib-dolaşmırdı, rahatca alverini edirdi.

Cəbrayılın həyat yoldaşı Sara xala da nadürüst əməllərdə ərindən geri qalan deyildi. Hələ öz ustalıq səviyyəsinə görə bəlkə ondan da yuxarı qalxmışdı. Bəli, Sara xala köhnə Bakının ən mahir boğçaatanlarından biri idi.

Hamıya məlumdu ki, bizim köhnə vaxtlarda zənnən tayfası çox da evdən bayıra çıxmadığına görə, şüuraltında çağlayan fetişizm hissləri qadın toylarında, arvad məclislərində, bir də hamamlarda özünü bürüzə verərdi. Nənələrimiz toy-nişana olduğu kimi, yas məclislərinə və hamama gedəndə də ən bahalı paltarlarını geyər, ən qiymətli zinət əşyalarını taxardılar ki, orada özlərini göstərsinlər.

Lakin toy-nişandan, yas məclislərindən fərqli olaraq, hamamda axıra qədər zər-ziba içində oturmaq

mümkün deyil və xanımlarımız təgyiri-libas olub fi-təyə bürünəndən sonra, paltarlarını bahalı parçadan tikdirdikləri boğçalara büküb hamamçı arvada təhvil verərdilər və keçərdilər içəri. Və bundan sonra Sara xala kimi boğçaatanların fəaliyyəti başlardı.

Əslində onların işi hamamın içinə ayaq qoymamışdan xeyli əvvəl başlayardı. Boğçaatanlar şəhərin ən məşhur bəzzaz dükanlarına gedib-gələrdilər və ən yeni dəbə minmiş bahalı boğçalıq parçalardan iki-üç arşın alıb boğça tikdirərdilər. Sonra da yeddi-səkkiz ədəd belə boğçaları üst-üstə bağlayıb hamama gələrdilər və başlayardılar gələn varlı arvadlara diqqətlə göz qoymağa. Özlərində olan boğçaların parçasından tikilmiş boğça görən kimi çəkilərdilər bir kənara, öz boxçalarını açıb məhz həmin qadındakı parçadan tikdirdiklərini üstə bağlayardılar, beləliklə, onların boğçaları həmin varlı qadının boğçasının əkiz tayı olardı.

Sonra paltarlarını bu boğçanın içinə doldurub hamamçıya təhvil verərdilər, içəri keçib beş-on dəqiqə çiməndən sonra bayıra çıxıb boğçalarını götürərdilər. Daha doğrusu, öz boğçalarını yox, o biri varlı qadının boğçasını.

İlk baxışdan asan görünən bu "dəyiş-düyüş" prosesinin çoxsaylı incəlikləri vardı: ən çətini isə hamamçı arvadın diqqətini sənin verdiyin boğçaya cəlb etmək idi. Əgər boğçanın rəngi hamamçı arvadın yanında

qalırsa, hamamdan çıxanda onun əvəzində eyni rəngli, eyni parçadan tikilmiş başqa boğçanı almaq çətin deyil. Sara xala da bunun mahir ustasıydı. Həm zahiri gözəlliyi ilə, həm də şirin diliylə hamamçı arvadın başını elə qatırdı ki, həmsöhbəti heç nəyə fikir verməzdi, müştərinin göstərdiyi boğçanı götürüb ona verərdi.

"Uğurlu ov" olanda hamam boğçasının içindən çıxan ziqiymət əşyalar, qızillər beş-altı ay ərzində boğçaatana imkan verərdi ki, daha hamama-filana getməsin. Ta sifəti hamamçının yadından çıxana qədər.

Bu sənətin başqa maraqlı məqamları da çoxdur, lakin bu barədə danışsaq söhbət uzanar. Əsas məsələ budur ki, Cəbrayılın arvadını da oxucularımıza tanıtdırıdım.

Həm də Sara xalanın bir xasiyyəti də vardı ki, ərindən fərqli olaraq məhəllədə "iş" görməzdi, çünki bilirdi ki, əgər kiminsə bir dəşik vedrəsinə də əyri gözlə baxsa, məhəllə arvadları ona burada rahat yaşamağa imkan verməyəcəklər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ərindən fərqli olaraq, Sara xalanın məhəllə cayılları kimi müdafiəçiləri yox idi.

Məhz buna görə də onun cavanlıqda hansı sənətlə məşğul olması barədə söhbətlər məhəllədə çox-çox sonralar, Sara xala qocalandan sonra yayılmışdı.

Bəli, indi artıq Cəbrayılın gözünün ağı-qarası olan qızını da təsvir etmək vaxtı çatdı.

Ən əvvəl onu deyim ki, Moltarı Cəbrayılın uzun müddət övladı olmurdu. Bəlkə də məhəllə camaatının ahı tutmuşdu onu, bəlkə başqa səbəblər vardı, bunu bircə Allah bilir, Allahın bildiyini isə biz bilmərik, əgər bilsəydik, biz də Allah olardıq.

Hərçənd Cəbrayılın özü də bu sözü bir neçə dəfə dilinə gətirmişdi, məhrəm dostları arasında yeyib-içib sərxoş olan axşamların birində, öz acı taleyindən şikayətlənərək demişdi ki, bilmirəm, Allah hansı günahlarıma görə mənə belə cəza verir, məni övlad sarıdan üzüqara eliyib. Bir dəfə onun bu sözüünə badə dostlarından biri çox açıq şəkildə (yəqin ki elə bu da sərxoşluğun əlaməti idi) cavab verib demişdi ki, ay rəhmətliyin oğlu, sənün elə bu dünyada yaşamağının özü də böyük günahdı. Daha Allahdan nə istəyirsən?

Otuzuncu illərin ortalarında, Xəzrinin yerdən qaldırdığı toz-torpağı səxavətlə camaatın başına səpələdiyi payız günlərinin birində Cəbrayılın həyətidə "razborka" düşdü, yuxarı məhəllədən gələn dağlı cayıllarından biri bizim məhəllə uşağı olan ləzgi Sabiri bıçaqlayıb öldürdü. Bu hadisədən sonra qatillə bir yerdə Cəbrayılı da tutub basdılar dama, sürgün elədilər Qazaxistanın qurd-quş ulayan çöllərinə.

Beləliklə, Cəbrayıl getdi, məhəllə camaatı , ələlxüsus da böyüklər rahat nəfəs aldı, fikirləşdilər ki,

bundan sonra öz oğullarının gedib pis yola düşməyinin, nəşəxorluq etməyinin, qumara qurşanmağının dərdini çəkməyəcəklər.

Hə, yazıqlar sevinirdilər, amma bilmirdilər ki, bir-iki ildən sonra Cəbrayılın bataqlığından canı qurtaran məhəllə cavanlarının hamısını avtomatın altına salıb aparacaqlar nemesin top-tüfənginin, tankının qabağına.

Hər necə olsa da, Cəbrayılın daxmasında pis yola düşmək, "Allahu-əkbər" in qurtaracağında nemes tankının altına düşməkdən daha yaxşıdır - bu, bizim məhəllə ağsaqqallarından olan Babaxan kişinin sözüydü. Bu həmin Babaxan idi ki, oğlu bir ara yaman qumara qızıışmışdı, hamı deyirdi ki, uşağın axırı yaxşı olmayacaq və Cəbrayıl tutulanda ən çox sevinənlərdən biri də elə o olmuşdu. Amma sonra fikirləşmişdi ki, Cəbrayılın xaraba qalmış daxması daha yaxşı idi, budu burda, burnuvun ucundadı, bir şey də olanda, gedib gədənin qulağından tutub döyə-döyə evə gətirmək mümkün idi. İndi bu boyda frontda, gülləbaranın içində hardan tapacaqsan öz tifilini? Allah bilir, hansı tankın altına girib uruş-ərməniyənin kart oynayır? Uduzub pulunu verməyəndə də, bir var qapıvı döyüb sənə şikayət eləsinlər, bir də var avtomatın maqazinini boşaltsınlar tifilin təpəsinə. Hansı yaxşıdır?

Görünür, Babaxan kişi öz oğlunu doğrudan da yaxşı tanıyırmiş, çünki müharibə qurtarandan sonra onun oğlu sağ-salamat geri qayıdanda sinəsindəki orden-medalların ağırlığından beli əyilmişdi və məhəllə cayıllarıyla yeyib-içib kef edəndə gədənin ağzından qaçmışdı ki, bu alabəzək dəmir-dümlərin hamısını davada qumarda udub.

Söhbətdən yayındıq deyəsən. Beləliklə, Cəbrayıl məhəllədən sürgün olunmuşdu, amma hamının təəccübünə rəğmən onun cəzası bir çoxlarına nisbətən yüngül olmuşdu, müharibə qurtarandan beş-altı ay sonra, yağışlı payız günlərinin birində, qonşular baxıb görmüşdü ki, Cəbrayıl yenə də öz həyətidən küçəyə vedrə-vedrə palçıq daşır.

Ancaq məhəllə camaatını ən çox təəccübləndirən Cəbrayılın sağ-salamat qayıtmağı yox, onun hansı görkəmdə qayıtmağıydı.

Əvvəllər şapkəsini əyri qoyub damağındakı "Kazbek"i fasilə vermədən o yan-bu yana fırladan, köynəyinin ətəkləri şalvarından çıxıb sallanan, gözlərindən tülkülük tökülən Cəbrayıl, indi Bakı kəndlərindəki ağzıdualı mərsiyəxanlara oxşayırdı: onun səliqəylə daranmış bıç-saqqalını, başındakı buxarı papağı, əlindəki yüzbirdənəli təsbehi, daim qoltuğunda gəzdirdiyi və hər kəlməbaşı çıxaraq öpüb gözünün üstünə qoyduğu əl boyda balaca Quranı görəndə mə-

həllədəkilər, əsasən də ağsaqqallar gözlərinə inanmırdılar. Elə bil bu, həmin Cəbrayıl yox, onun nə vaxtsa axunddan, şeyxdən olmuş ulu babasıydı.

Cəbrayılın leksikonu da dəyişmişdi, Bayılda dəfələrlə yatıb çıxan bu bariqə, indi ağzını açıb danışanda, Nəcəf-əşrəf bitirib gəlmiş köhnə axundları xatırladırdı.

Özünün söhbətlərindən məlum olmuşdu ki, Qazaxıstanda təsadüf elə gətirib, bizim Abşeron kəndlərindən sürgün olunan bir neçə axundla, mollayla bir yerdə cəza çəkib və onların səyi nəticəsində düz yolu tapıb, özü demişkən, adam olub.

Və dəyişikliklərin son nəticəsi olaraq, Cəbrayıl nəşə satmağı da tərgitməliydi və maddi vəziyyətinə nə qədər mənfi təsir göstərsə də, kişi kimi dediyinin üstündə dayandı, bariqəliğin daşını atdı.

Əlbəttə ki, bütün bunlardan sonra Cəbrayılın məhəllədə hörməti də xeyli artdı, sanballı məclislərdə onu yuxarı başa çəkildilər, məsləhətlərinə qulaq asdılar, sözüne hörmət elədilər.

Amma deyəsən, xasiyyətindəki bu dəyişikliklərdən sonra Cəbrayılın hörməti təkcə məhəllə camaatının yanında qalxmamışdı: hətta Allah-taala da düz yola gəldiyini görüb rəhmət qapısını onun üzünə açmağa qərar verdi, yəni sürgündən qayıdandan ilyarım sonra məhəllə camaatı gördü ki,

Cəbrayılın arvadı, yaşı artıq əlliyə yaxınlaşan Sara xalanın qarnı donbalmağa başlayır.

Əvvəlcə buna fikir verən olmamışdı, lakin bir-iki aydan sonra görmüşdülər ki, yox, heç o yan-bu yan yoxdu, Sara xala əməlli-başlı hamilədi və sağlıq olsa, üzü yaya yəqin ki, Cəbrayıla bir övlad bəxş edəcək.

Elə də oldu. Bakılıların Xəzri üzünə həsrət qaldıqları isti yay günlərinin birində Cəbrayılın qızı doğuldu. Məhəllə camaatı Cəbrayılın adam olmağına nə qədər sevinmişdilsə, övladının dünyaya gəlməyinə üçqat artıq sevinirdilər.

Ancaq görünür ki, Allahın ona qız bəxş eləməyi kişinin ürəyincə olmadı, yəqin ki, ürəyindən oğul atası olmaq sevdası keçirdi, bunu dəqiq bilən olmadı, Cəbrayıl özü də bir müddət hiss elətdirmədi, yalnız tifil bir yaşını keçəndən sonra atasının davranışında növbəti dəyişiklik müşahidə olunmağa başladı. Əslində bunu dəyişiklik yox, dəyişikliklərin əriyib suya dönməsi, axıb çaya getməsi kimi dəyərləndirmək daha düzgün olardı, yəni Cəbrayılın üzü təzədən döndü, yavaş-yavaş on il əvvəlki həyatına qayıtdı. Saqqalını qırxdı, buxarı papağını, təsbəhini və həmişə üstündə gəzdirdiyi Quranı evin bir küncünə atdı, yenə də məhəllədə nəşə buraxmağa, qumar məclisləri təşkil eləməyə girişdi və beləliklə, məhəllə camaatının (daha doğrusu, yaşlı

nəslin) gözündə qazandığı hörmət də "Kazbek" tüstüsü kimi uçub havaya getdi.

Yenə camaatın içində pıçıpıç başladı, kimisi dedi ki, Cəbrayıl Allah yoluna gələndə, özünə oğul istəmişdi, lakin qızı olandan sonra Allahdan küsüb, yenə əyri yola düşüb, yəni özünü Aallah tərəfindən aldadılmış güman edib. Bir başqası deyirdi ki, yox, sadəcə, canındakı bəd xislətlər ona imkan verməyib ki Allah yoluyla axıracan getsin, yəni öz nəfsini boğa bilməyib. Yenə də ən axırda mənim nənəm öz fikrini bildirdi: məhəllədəki yas məclislərinin birində bu bəradə söhbət açılanda arvad dedi ki, Cəbrayılın hər şeyi vardı, bircə övladdan başqa, onu da allah verdi ona. Yəqin fikirləşir ki, daha bundan sonra Allaha işi düşməyəcək, Allaha ehtiyacı olmayacaq.

Amma məlum məsələdir ki, Allah-taalanın rəhm-mərhəməti nə qədər böyük olsa da, saymazlıqdan heç xoşu gəlməz.

Və yaxın dörd-beş il ərzində məhəllə camaatını, ən əsas da yaşlı nəslə birinci növbədə bu sual maraqlandırır - qurbanı olduğum Allah-taala Cəbrayıla bu xəyanətinə görə necə cəza verəcək.

Nəhayət ki, Cəbrayılın qızı beş-altı yaşına çatana yaxın artıq Allahın Cəbrayılı necə cəzalandırmağı hamıya məlum oldu. Olduqca göyçək olan, anasının yaxşı vaxtlarını xatırladan bu qızın əqli cəhət-

dən qüsurlu olması barədə yavaş-yavaş məhəllədə söz-söhbətlər yayılmağa başladı.

Ən əvvəl ona görə ki, bu qız, deyəsən, ümumiyyətlə, qadınlarla kişilər arasında hansısa bir fərq olduğunu israrla anlamaq istəmirdi. Bu gün, hansısa həyəətə girib xalça-palaz yuyan arvadların yanında otururdu, o biri gün əl-ayağı maşın yağına bulaşmış halda məhəllədəki çilingər emalatxanasının ətrafında dolaşır, gah da tində-dalanda nərd atan qoca kişilərin başı üstə dayanırdı. Hər yerdə də, öz qarşısında yaşıl işıq yandıra bilirdi. Üç-dörd yaş olandan bəri məhəllədəki hansı həyəətə, hansı evə istəyəndə girirdi, istəyəndə çıxırdı, danışmağa söhbət də tapırdı. Düzdü, danışdıqlarını özündən başqa demək olar ki, heç kim başa düşmürdü. Hər hansı bir hadisəylə, istənilən insanla bağlı ilk baxışdan anormal görünən elə qəribə fikirlər deyirdi ki, adamlar da biri-birinə baxıb gözlərini döyür, çiyinlərini çəkirdilər.

Bəlkə də hansısa modernist bir icmaya düşsəydi, bu uşağı dahi elan edərdilər, ancaq bizimkilərin gücü ona çatdı ki, Cəbrayılın qızının bir az "xəstəfason" olması fikrini irəli sürdülər və bununla da sakitləşdilər. "Cəbrayıl özü nədi ki, övladı da bir fərli şey ola" - bunu məhəllədəki yaşlılar deyirdilər, lakin buna baxmayaraq heç kim uşağın xətrinə dəymirdi.

Vaxt keçdikcə məhəllə camaatı da bu qızın xasiyyətinə öyrəşdi, onunla, bir növ, xəstə uşaq kimi davranmağa başladı. Başqa dillə desək, hamı Cəbrayılın qızına əl-ayağa dolaşan, lakin heç kimə ziyan verməyən bir pişik kimi baxırdı və yalnız yeddi-səkkiz ildən sonra, elə bil, məhəllə camaatı birdən-birə kəşf elədi ki, bu pişiyin artıq sənəsi qabarmağa başlayıb və gününün də böyük hissəsini mənim kiçik əmimin qarajında keçirir. Yox, düz demədim, heç onda da heç kim heç nəyi kəşf eləmədi, sadəcə bunu gördülər, amma əhəmiyyət vermədilər, əllərini yelləyib getdilər iş-güclərinin dalıyca. Pişikdi də. Harda istəsə, sülənir, kimə istəsə sürtüşür. Bunun nə ziyanı var ki? Təki cırmaqlamasın.

Amma bu pişiyin hansı üsulla cırmaq atmağı bir azdan məlum olmuşdu, ən əvvəl də nənəm bunu hiss eləmişdi. Bir dəfə, yay günəşinin damlardakı qırı əridib az qala mazuta döndərdiyi günlərin birində, əmimin anbara döndərdiyi otağının yanından keçəndə, arvad içəridə belə bir söhbət eşitmişdi.

- Sən gücdüsən?

- Həri.

- Məni neçə dəfə qaldıra bilərsən?

- Yüz dəfə.

- Yox, onda gücdü deyilsən. Gücdü olmaqçün gərək məni azı iyirmi dəfə qaldırasan.

- Mən dedim ki, yüz dəfə qaldıraram. Yüz iyirmidən çoxdu axı.

- Eh, kim sənə deyir. Yüzdə üç dənə hərf var, iyirmidə beş-altı dənə. Deməli, iyirmi çoxdu. Sən də məni iyirmi dəfə qaldıranda gücdü kişi olarsan.

- Deməli, səni qaldıra bilməsəm, kişi olmayacam?

- Qorxma, səninçün həyatımızdan çoxlu-çoxlu əncir gətirərəm, yeyib gücdü olarsan, məni iyirmi dəfə qaldırarsan.

- Yaxşı, bəs qaldırandan sonra nə olacaq ki?

- Nə olacaq? Mən başmaqlarımı götürüb gələcəm sənin yanına, pişiyimlə bir yerdə həmişəlik qalacam burda.

Sonra sakitlik çökmüşdü və dəmirə dəyən çəkcik səsi eşidilmişdi. Nənəm aralı qalmış qapıdan ehtiyatla içəri boylanaraq görmüşdü ki, kiçik əmim hansısa maşın detalını açıb-söküb düzəltməklə məşğuldu, Cəbrayılın on yaşlı qızı da, başının üstündə dayanaraq əlini onun çiyinə söykədi. Həm də onun bu duruşundakı qəribə bir sərbəstlik nənəmi lap çaşdırmışdı.

- Bu qızın bir xatası çıxacaq - nənəm bunu fikrindən keçirtmişdi və öz ehtimalını yoxlamaqçün qapını döymədən içəri daxil olmuşdu. Əmim anasını görcək, "bu isti axırımıza çıxacaq", deyib başını yelətməmişdi, Cəbrayılın qızı isə gülümsünərək salam

vermiş, yenə də üzünü çevirib əmimin düzəltdiyi maşın detalına baxmağa başlamışdı.

Sonralar nənəmin dediyinə görə, həmin an, yazıq arvad özünü naqafil qonaq kimi hiss eləmişdi və elə onunçün də tez bayıra çıxıb qapını örtmüşdü. Lakin elə qapının yanındakı balaca kətilin üstündəcə oturub fikrə getmişdi.

"Əşi, uşaqdı, bir az vaxt keçər, başa düşər, özünü yığırdır... Yaxşı, bəs birdən başa düşmədi, onda necə olacaq? Həm də axı danışıq heç uşaq danışıqına oxşamır. Bəlkə bu qız çoxdan böyüyüb, ancaq bizim xəbərimiz yoxdu?.. Böyük a? Pişik nə qədər böyüsə də, elə pişikdi də"

Nənəm bir az oturandan sonra qalxıb öz otağına keçmişdi, yenə də uzun müddət xəyala dalandan sonra qərara gəlmişdi ki, fikrindəki narahatçılıqı babamla bölüsun.

Ancaq həyətdən dalana çıxanda yenə də qanı qaralmışdı. Görmüşdü ki, babam ayağının altına yeşik qoyub, bizim həyat qapımızdan on beş addım aralıdakı o biri tut ağacının aşağı budağına nəsə taxta mıxlayır, Cəbrayılın qızı da ovcundakı iri mıxları bir-bir babama uzadaraq fasilə vermədən nəsə danışır.

Babam taxtanı mıxlayandan sonra qız ona uzun, yoğun bir kəndir uzadanda, qəfildən nənəmin ağ-

İna pis fikirlər gəlmişdi, elə bilmışdi ki, kişi özünü tut ağacından asmaq istəyir, qız da ona kömək edir.

- Ay kişi , neynirsən? - deyib özünü tut ağacına tərəf atmışdı və onun səsinə eşidən babam çönüb gülümsünərək demişdi.

- Yazıq uşaq dad eliyir ki, həyatımızdəki əncir ağacının budaqları tünükdü, ip asıb yellənməy olmur. Mən də dedim, elə bu tut ağacına bir dənə ip mıxlıyıb yelləncəy düzəldərəm səninçün.

Babam sözünü deyib üzünü çevirərək kəndiri ağacın budağına dolamağa başlamışdı.

Bu dəfə nənəm özünü saxlaya bilməmişdi, elə bil qeyri-ixtiyari babamın üstünə yüngülvari çıxmırmışdı.

- Mənimçün divara iki dənə zivə mıxlamaqçün üç ay yalvarıram sənə, özünü yerindən tərpətmirsən. Bir dənə uşağın söziynən nə tez ip tapıb dırmaşdun ağaca?

- İpi mən tapmamışam, özü götürüb gəlib.

Nənəm çönüb Cəbrayılın qızının üzünə baxmışdı və bu qızcığazın gözlərində gördüyü qərribə həyasız ifadədən xoflanmışdı; qızın baxışları elə bil özündən də asılı olmayaraq, nənəmə meydan oxuyurdu. Öz içində həm sadələvh bir uşaq məsumluğu, həm də həyasız bir ləçərlik gizlədən bu baxışların altında nənəm sıxılmışdı, əzilmişdi, az qala büzüşmüşdü, öz acizliyini hiss eləmişdi. Özünün dediyinə görə, ona

elə gəlmişdi ki, bu qızcığaz əvvəl onun ərini, sonra oğlanlarını, axırda da nəvələrini onun əlindən alacaq, dalından bir təpik vurub gəlib, yurd-yuvasına yiyə duracaq, həyat-bacasında fironluq edəcək.

Və altmışbeşyaşlı bu ağbirçək arvad ömründə ilk dəfə bu onbiryəşli qızcığazdan qorxmağa başlamışdı.

Yelləncək düzəlib qurtarandan sonra, babam həyatə keçib tərini silməkçün otağına girmişdi və onun dalıya özünü içəri atan nənəm kişinin başının üstünü kəsdirmişdi.

- Bayaq o it qızı bizim kiçik gədəyə, bilirsən, nə deyirdi?

- Nə deyirdi ki?

- Deyirdi, başmaqlarımı götürüb gəlib qalacam sizdə.

Babamı gülmək tutmuşdu, başını yellədiyib cavab vermişdi.

- Əşi, noolsun e. Mənə də həmişə deyir ki, nərd oynamağı öyrənən kimi köçüb gəlib sizdə qaləcəyəm, səhəreycən nərd oynayacağıq səniynən.

- Sən də öyrədirsən ona?

- Nəyi?

- Nərd oynamağı.

- Bir-iki dəfə öyrətməy istədim, başa düşmədi. Daay çox baş aparmadım.

- Öyrədirsən ki, sonra köçüb bizdə qalsun? - nə-nəmin səsi sərtləşmişdi və bu dəyişikliyin səbəbini babam anlamamışdı.

- Əşi, sən də onun hər sözünə fikir nöş verirsən? Xəstə uşaqdı, ağlına nə gəlir danışır da.

- Uşaq? - nənəm təslim olmamışdı - Kimdi uşaq? Mənim anam Xatun arvad o yaşda olanda iki qarın doğmuşdu, üçüncünü gözliydirdi.

- Yaxşı görey, sən də ağ eləmə.

- Aa, inanmır e. İndi durub sənə yalan deyəcəm?

- Onda yəqin sənin anon dünyaya gələndə boylu olub. - Babam həmişəki kimi zarafata salmışdı və nə-nəm kişini heç cür başa sala bilmədiyini görüb karıx-muşdı, deməyə söz tapmayaraq kişidən əl çəkmişdi.

Bu hadisədən sonrakı bir neçə ay ərzində nənəm heç kimə hiss elətdirmədən, Cəbrayılın qızıyla gizli mübarizəyə başladı, daha doğrusu, onun bizim ailəyə qeyri-adi təcavüzünə mane olmağa çalışdı. Qız qapıda görünən kimi nənəm deyirdi ki, gədə evdə yoxdu; ki-şi kətilini götürüb dalana çıxmaq istəyəndə arvad əv-vəlcə başını pəncərədən çıxarıb baxırdı, əgər Cəbrayı-lın qızının dalandakı tut ağacında yelləndiyini görür-düsə, bir bəhanə edib kişini evdə saxlayırdı; bir gün də babamın qızçün düzəltdiyi yelləncəyin ipini gizlincə açıb gizlətdi. Ancaq xeyri olmadı, qız elə səhəri gün

hardansa yenə də bir topa yoğun kəndir tapıb gətirdi və bu dəfə nə babam, nə də kiçik əmim evdə olmadı-ğına görə, təzə yelləncəyi onunçün o vaxt hələ subay olan atam düzəltdi, daha doğrusu, qız bunu ondan elə bir tərzdə xahiş elədi ki, səliqəylə geyinib-kecinib vacib bir iş dalıyca evdən çıxan atam üst-başının toza batma-sına əhəmiyyət vermədən, düz yarım saat ərzində da-yanıb tut ağacının yoğun budağından qızçün yellən-cək asmaqla məşğul oldu, sonra da, ümumiyyətlə, ha-rasa getmək fikrindən daşınıb evə döndü, paltarlarını dəyişdi, anbardan üç-dörd taxta parçası çıxararaq mi-şarla kəsib doğradı, rəndələdi və qızın yelləncəyiçün antiqə taxta oturacaq düzəltdi.

Cəbrayılın qızı buna yaman sevindi və dedi ki, ipin üstünə döşək qoymaqdan bezmişəm, həmişə sürüşüb yerə düşür, döşəksiz də oturmaq olmur, ip adamın yanını kəsir.

Atam da cavab verdi ki, eybi yox, daha kəsməz, rahat yellənərsən.

Axırda da qız təəssüflə dedi ki, eynən bu cür ipin üstündə mənimçün ev də düzəldə bilsəydin, birdəfəlik köçüb qalardım burda, hər gün səni qo-naq çağırardım.

Nənəm əlbəttə ki, bundan da xəbər tutdu, ancaq ərindən fərqli olaraq, oğluna heç nə deməyi şəstinə

sığışdırmadı, dərini ürəyinə saldı, içini yedi. Arvadı ən çox əsəbiləşdirənsə, bütün bu hadisələrə məhəllə camaatının laqeyd münasibətiydi. Ona-buna vedrə bağlamaqçün bəhanə axtaran, adamın az qala hər addımına bir qulp qoyan məhəllə camaatı Cəbrayılın qızının bizim həyətin həndəvərində dolaşmağını elə bil qəsdən görmək istəmirdi. Bəlkə də sadəcə görmürdülər. Əvvəl qeyd etdiyim kimi, məhəllə camaatı bu qıza elə balaca vaxtından küçə pişiyi kimi baxırdı və pişiyin harda sülənməsi, hansı qapıda daha çox dolaşmağı elə də böyük bir mətləb sayılmırdı ki, bunun söhbətini də eləsinlər.

Ətrafdakıların biganə münasibəti qərribə olsa da, nənəmi sakitləşdirdi. Üç-beş ay Cəbrayılın qızına göz qoyandan sonra, içində qəfildən doğmuş bu narahatçılıq yavaş-yavaş əriyib getdi.

Beləcə, daha bir neçə il keçdi, uşaqlar üç-dörd barmaq böyüdü, tut ağaclarının gövdələri beş-altı qarış yoğunladı və bütün bu müddət ərzində dalandakı tut ağacına bağlanmış yelləncək yay-qış fasilə vermədən cırıldadı, Cəbrayılın suyuşirin xəstə qızı elə bizim həyətin başına dolana-dolana bir az da böyüdü, on iki-on üç yaşlı gözəl-göyçək bir yeniyetmə qız oldu, amma camaatın nəzərində yenə də pişik balası kimi qalmaqda davam etdi.

Nəhayət, kiçik əmimin əsgərlik yaşı yaxınlaşdı və hər şey də əslində məhz bundan sonra başladı...

"Povestka" deyilən həmin sarı kağızı poçtalyon həyət qapısının ağzında təntənəli şəkildə babama təqdim edən an, damda quşlara dən verən əmimin göyərçinlərindən biri qəfildən yanı üstə yıxılıb çapalamağa başlamışdı və əmim bir şey başa düşənə qədər görmüşdü ki, kəkilli quş artıq canını təslim edib.

"Pay atonnan, yenə Pırvərdinin gözi deydi quşa. Gərəy qoymazdım dama çıxsun" - əmim bunu deyib hiddətlə yerə (daha doğrusu, dama), tüpürmüşdü, lakin yerə düşüb "povestkanı" alandan sonra damda çapalayan kəkilli quş əmimin yadından çıxmışdı, həyətimizin qapısına söykənib dərin fikrə getmişdi.

Yox, əmim əsgərlikdən qorxan oğullardan deyildi, fikrə getməyinin səbəbi də ayrı şey idi. Və bu ayrı şeyin nədən ibarət olduğu bir neçə saatdan sonra məlum olmuşdu. Öz anbarına çəkilən əmim axşama qədər fikirləşəndən sonra, gedib nənəmin başının üstünü kəsdirmişdi ki, bəs əsgərlikdən qabaq nişanlanmaq istəyirəm.

- Lap yaxşı, nə olar ki. Üreyün istiyirsə, eliyərik. Elə fikrim vardı sənə diyim ki, kəndə gedəndə Kazım əmioğlunun qızına göz qoyasan. Allah saxlamış, elə bil ay parçasıdu. Toyda-nişanda çox fikir vərmişəm. Heç vaxt o birilər kimi sırtıq-sırtıq orta-

ya düşüb oynayan deyil, artıq-əskiy danışmaqnan da arası yoxdu, xeyirdə-şərdə bir qırağa çəkilib ancaq soğan soyur. Sakit, başısağa, abır-həyalı qızdu. Adama salam da vərəndə xəcalətdən qızarır...

Əmim nənəmin sözünü kəsməmişdi, arvad Kazım əmioğlunun qızının uzun-uzadı tərifi bitirəndən sonra, əmim ömründə ilk dəfə utana-utana onun üzünə baxmışdı və başını aşağı salıb demişdi ki, mən onu istəmirəm.

Nənəm əvvəlcə çiyinlərini çəkmişdi, otağındakı yeganə stula əyləşərək soruşmuşdu ki, yaxşı, bəs kimi gözün tutub kənddə? Bəlkə toy-nişanda alayı bir qızı gözaltı eləmişən? Utanma, di görüm kimdü?

O vaxtlar da, elə indinin özündə də kənddən çıxıb şəhərdə məskunlaşan adamların oğul evləndirəndə yenə kəndə üz tutması adəti adi bir haldı və şəhərdə məskunlaşandan sonra bizim oğlanların da böyük hissəsi kənddən qız almışdı. Beləcə, nənəmin də ağına ayrı bir şey gəlmirdi, arvadda belə bir fikir formalaşmışdı ki, gədə yalnız kənddən kimisə bəyə-nə bilər. Elə bil ki, şəhərdə başına adam qəhət idi.

- Yox, mən kənddən qız istəmirəm - əmim başını qaldırmadan cavab vermişdi, elə bil ki, arvaddan utanırdı.

- Bəs hardan istəyirsən?

- Məhəllədən.

- Bizim məhəllədən? - soruşan nənəmin ürəyini narahətçilik bürümüşdü, fikirləşmişdi ki, bu gədə də bəzi indiki cayıl-cuyullar kimi gedib erməniyə, urusa ilişər, tifağımız dağılar. Birdən ağına lap qorxulu fikir gəlmişdi.

- Adə, birdən pravadnik Şuranın qızına ilişərsən a?

Nənəm belə fikirləşməkdə haqlıydı, çünki yaş etibarilə məhəllədə əmimə uyğun gələn yeganə qız keylağı (hərçənd onun qız olmağı da böyük şübhə altındaydı) müharibədə ərini itirmiş, indi də dəmir yolunda bələdçi işləyən Şura xalanın qızı Maşa idi.

- ...Adə, onun anasını dəmir yolunda qıdıqlamayan kişi qalmayıb. Qızın özü nədü beyəm? Sapsarı süpürgəyə oxşayıp, həftələnmən saçına daraq dəymir.

- Yox əşşi, mənim Şuranın qızında nə işim var - əmim nəhayət cəsərtlənmişdi və bir az səsini yüksəltmişdi - yox, mən Cəbrayılın qızını istəyirəm.

- Kimin? Hansı Cəbrayılın? - nənəm təəccüblənmişdi, yenə qeyri-ixtiyari fikri kəndə getmişdi, fikirləşmişdi ki, bəlkə gədə məhəllə deyəndə kənddəki məhəlləni nəzərdə tutur və Cəbrayıl da onların adı yaddan çıxan hansısa uzaq qohumlarının adıdır. Lakin əmim arvada çox fikirləşməyə imkan verməmişdi.

- Məhəllədə neçə dənə Cəbrayıl var ki? Moltanı Cəbrayılı deyirəm. Onun qızını istiyirəm...

Nokaut. Nənəm bir anlıq elə bilməmişdi ki, Molla Məsməxanımın arvad məclislərində haqqında danışdığı qiyamət günü artıq gəlib çatıb və qulaqlarına İsrafilin surunun səsi gəlmişdi, beynində elə bir zınlı qopmuşdu ki, elə bil bu saat qulaqları partlayıb dağılacadı.

Arvadın rəngi-rufunun dəyişdiyini görəndə əmim də bir anlıq özünü itirmişdi, elə bilməmişdi ki, nənəmin ürəyi gedib. Ancaq qısa bir zamanda arvad böyük iradə bahasına özünü ələ almışdı, birtəhər ayağa qalxıb pəncərənin qırağındakı qrafından bir stəkan su içəndən sonra təzadən gəlib oğluya üz bəzənmişdi və aralarında təqribən belə bir dialoq olmuşdu.

- Kimi dedin istəyirsən?

- Moltanı Cəbrayılın qızını.

Qısa bir pauza.

- Axı Cəbrayılın qızı hələm uşaqdu, on iki-on üç yaşı var. Özü də xəstə kimidi .

- Nə olsun ki?

- Cəbrayılın qızı pişik kimi şeydi. Elə küçələrdə böyüyür.

- Nə olsun ki?

- Arvad bilmir, kişi bilmir, hara gəldi burnunu soxur.

- Nə olsun ki?

- Cəbrayılın məhəllədə itcən hörməti yoxdu.

- Nə olsun ki?

- Cəbrayılın evi karvansaradu, məhəllədə nə ki avara, nəşəxor var, hamısı düşüb qalıb onun həyatında.

- Nə olsun ki?

- Sən necə rəva görürsən ki, atan kimi hörmət-izzətədi ağsaqqal bir kişi durub moltanınun birinin qapısına getsin.

- Nə olsun ki?

- Bəs demirsən ki, bütün Baki camaatı bizi hoydu-hoyduya götürər? Mən hələ kətdəkiləri demirəm?

- Nə olsun ki?

Araya sükut çökmüşdü. Nəhayət, əmim dillənmişdi.

- Ay məmə, axı mən o qızı istiyirəm. Çox istiyirəm. Lap çox.

- Nə olsun ki?

Yox, deyəsən bunlar biri-birini başa düşmək istəmirlər və söhbət bu formada getsə, axşamacan "nə olsun"lar fasilə vermədən divarlara çırpılıb yerə töküləcək və baxımsız evin zir-zibili kimi dizə çıxacaq.

Ən əvvəl bunu nənəm başa düşmüşdü və bir az nəfəsini dərib oğluna başqa tərəfdən "yan almışdı".

- Axı sən uşaq deyilsən. Nə görmüsən o qıçın boyda uşaqda? Lap elə tutalım sabah böyüdü. Heç onnan da adama arvad olar? Elə balaca vaxtı necə pişik kimi bir şeydisə, böyüyəndə də elə olacaq də. Əvvəl pişiy balasıydı, sonra olacaq yekə küçə pişiyi. Gəl

mən deyənə qulaq as. Qız istəyirsənsə, gedəy kəndə, Kazım əmioğlunun qızına yaxşı yaxşı bax, bəlkə elə xoşuva gələcəy qız? Nə qədər çirkin olsa da, yenə Moltanı Cəbrayılın pişiyinnən göyçəy olacaq.

Əmim bir neçə dəqiqə dodağının altında nənəm-çün anlaşılmaz olan sözlər mızıldanmışdı, axırda soruşmuşdu.

- Kazım əmyoğlunun qızı məniyəndə damda quş uçurdacey?

- Arvadın damda nə ölümü var?

- Kazım əmyoğlunun qızı mən maşın düzəldəndə gəlib yanımda oturub mənə köməy eliyəcəy?

- Arvad da maşın düzəldər?

- Kazım əmyoğlunun qızı atasınnan nəşə oğurlayıb mənimçün gətirəcəy?

- Adə, qırışmal, Kazım əmyoğlu nəşəxordu?

- Onda mən onun qızını istəmirəm, mən Cəbrayılın qızını istiyirəm.

- Day diginən ki, küçə pişiyinnən evlənməy istiyirsən də. Onda kətdən bir dənə qoyun iti gətizdirərəm səninçün, apar elçiliyini eləsin. Mən moltanın qapısına gedmiycəm.

Sonra arvad elə bil bir az da hiddətlənmişdi və qeyri-ixtiyari əmimin üstünə çıxmırmışdı.

- Adə qırışmal, sən heç onun özündən soruşmuşsan ki, sənə gələr, yoxsa yox? Adə sən heç...

Sözün ardına əmim qulaq asmamışdı. Nənəmin bu sözünü nədənsə bu izdivaca razılıq əlaməti kimi qəbul eləmişdi və cəld yerindən qalxaraq "bu saat özünən də soruşaram" deyib ildırım sürətiylə nənəmin otağından çıxmışdı.

Elə həyətdən çıxan kimi baxıb görmüşdü ki, Cəbrayılın qızı yenə də dalanın başındakı tut ağacından asılmış yelləncəkdədi.

Qız onu görən kimi soruşmuşdu ki, kəkilli quşa nə olub ki, birdən-birə ölüb?

- Sən hardan bilirsən ki, quş ölüb? - əmim soruşmuşdu.

- Bayaq pişiyərdən biri onun cəmdəyini sürüyürdü.

- Əşşi, cəhənnəmə ölsün - əmim əlini yellətmışdi. Sonra əsas mətləbə keçmişdi. - Mən ayın axırında əsgər gedirəm. Ancaq əvvəlcədən istəyirəm nişannanı. Mənim nişannanı olarsan?

Cəbrayılın qızı yelləncəyi saxlayıb yerə tullamışdı, əmimə yaxın gəlib başını qaldıraraq düz onun gözüünün içinə baxmışdı və qəribə bir səslə soruşmuşdu.

- Sən də məni istəyirsən?

- Həri - əmim qətiyyətlə cavab vermişdi.

Cəbrayılın qızı elə bu sözü gözləyirmiş kimi sevincək olmuşdu, balaca uşaqlar kimi gözləri işıq-

lanmışdı (əslində elə balaca uşaq idi də. On iki yaş nədi ki?) və elə sevincək səslə də əmimə demişdi.

- Əgər məni istəyirsənsə, onda gedək bir yerdə Qız qalasından tullanaq aşağı.

Əmim nə fikirləşmişdisə, gülümsünüb cavab vermişdi.

- Qız qalasını neynirsən? Ora uzaqdu. Odeey, Taza Pirin minarəsinnən atdanaq...

Pay atonnan. Nə yaxşı ki, AzTV-nin vışkasını demədi. Bəlkə də o vaxtlar hələ AzTV yox idi, bəlkə də var idi. Dəqiq bilmirəm, onda mən hələ dünyaya gəlməmişdim.

Əslində, Qız qalasından tullanmaq söhbəti elə-belə göydən düşməmişdi, bunun çox böyük müqəddiməsi vardı. Cəbrayılın xəstə kimi tanınan qızına diqqətlə qulaq asan, onun danışmalarını ciddi qəbul edən adam bircə mənim əmimi idi.

Yox, deyəsən düz demədim, bəlkə də heç ciddi qəbul eləməirdi, başa düşürdü ki, bütün bu qərribə söhbətlər bu qız uşağının xəstə təxəyyülünün məhsuludur, lakin bununla belə maraqla qulaq asırlı, qızın danışdığı mövzularda onunla mübahisələr edirdi.

Kənardan baxanda onların söhbətləri dəlixanada iki xəstənin mübahisəsini xatırladırdı...

- ...O biri qızlar qorxmur, amma mən ən çox qırçıllardan qorxuram. Onlar pişiklərin qənimidi.

- Pişiklərin qənimi qırçılar döyül, bənnalardı.

- Yox qırçılardı. Hər dəfə damı qırlamaqçün tiyanın altını yandırıb içinə qır tökəndə, məhəllədəki bütün qara pişikləri də yığır, qırın içinə atıb qarışdırırlar ki, qır möhkəm olsun, su buraxmasın.

- Bənnalar da ev tikməkçün mala düzəldəndə sarı pişikləri yığıb sementə qarışdırırlar, sonra da şəpliyillər divara. Yoxsa divarlar nəm çəkir qışda. Budey, bizim evin divarlarında bilirsən nə qədər pişik var? Hərdən gecələr miyoldıyıllar, adamı qoy-mullar yatmağa.

- Darıxıllar da. Nə qədər yapışb qalmaq olar eyni yerə? Axı onlar da o biri pişiklər kimi düşüb məhəllədə gəzmək istəyirlər.

- Həri, odey keçən illəri qərdeşimnən bir yerdə aşağı evi ramont eliyirdik, otaqları qaşayıb malasını yerə tökəndə, divardan düz beş dənə sarı pişik düşüb aradan çıxdılar. Baxdım dallarıya, üzüaşağı düz İçərişəhərcən fitillədilər ...

Belə söhbətlər onların arasında tez-tez olurdu və əqli cəhətdən heç bir qüsuru olmayan əmimin səbrlə oturub saatlarla Cəbrayılın qızıyla belə sarsaq söhbətlər etməsinin səbəbini mən çox-çox sonralar,

artıq özüm böyüyəndən sonra tapdım. Keçmiş günlərdən danışarkən, təsadüfən əmimin ağzından çıxan bircə kəlmə söz mənə hər şeyi başa saldı.

- Əşi, uyub oturdum dalanda, çorta gedirdim, bu qız da ağına gələnə danışdı, mənə ləzzət eliyirdi...

Hə, şübhəsiz ki, burada da narkomaniyanın zərərindən xeyli danışmaq olar, lakin müasir qlobal cəmiyyətimizdə inkişaf elə bir həddə çatıb ki, anasını heç narkotik hesab eləmirlər. Əlbəttə, kokain, heroin olan yerdə bir çimdik qurudulmuş ot nədi ki? İndi nəşəxorluq sosializm qalığı, gerilik əlaməti kimi qəbul olunur.

Bu baxımdan yanaşsaq, o vaxtlar tində, dalanda uyub çorta gedən Bakı cavanlarını heç narkoman da hesab eləmək düzgün olmaz. Cavandılar da. Yüz-yüz vururlar, iki-üç qullab dartırlar, bu minvalla qır iyində, asfalt üstündə günlərini keçirirlər. Eynən mənim əmim kimi.

Beləcə, əmimin ilk eşq sevdasının səbəbi mənim üçün açılmış oldu: iki-üç qullab dartıb otururdu məhəllədə, Cəbrayılın qızı da gəlib söhbət edirdi, o danışdıqca da bütün dedikləri çorta gedən əmimin gözlərinin qabağından keçirdi, daha doğrusu, çorta gedən əmim Cəbrayılın qızının xəstə təxəyyülünün dünyasına düşürdü, oranın sakininə çevrilirdi.

Əlbəttə, özünün güclü təxəyyülü olan adamın belə şeylərə ehtiyacı yoxdu, elə iki-üç qullab dartan kimi özünün fantaziyasının qapıları açılır, gözününün qabağına min cür əcaib şeylər gəlir (biz cavan olanda bu görüntülərə "qalığ" deyirdik ki, bu da "qalyusinasiya" sözünün qısaldılmış formasıydı).

Lakin görünür ki, əmimin özünün təxəyyül məşininin mühərriki o qədər də güclü deyilmiş, ya da akkumulyatoru ölübmüş və onun yaşlı qızın sayıqlamaları bu mühərriki işə salmaq üçün "primuçka" rolunu oynayırdı.

Bunun üçün də əmim Cəbrayılın qızıyla kamalü-adəblə oturub söhbət edən, onu diqqətlə dinləyən yeganə adam idi; əlbəttə ki, yalnız uyan vaxtlarda.

Lakin Cəbrayılın qızı da az aşın duzu deyildi. Hiss eləmişdi ki, əmim ayıq olanda, diqqətlə qulaq asmır, onu sadəcə yola verir, onun üçün də, evdən atasının "mal"larından bir az oğurluyub ehtiyat üçün həmişə öz cibində gəzdirirdi və əmim ayıq olanda ona "qrev" edirdi, başqa sözlə desək, özünün, bir az uşaq nağıllarına, bir az da indiki dəhşət filmlərinə bənzəyən xəyallar aləminə gətirmək üçün oğlana növbəsiz bilet verirdi...

Əsgərlik məsələsi ortaya çıxandan sonra isə onların söhbətlərinin istiqaməti də dəyişmişdi, daha bədbin, hətta deyərdim, qorxunc bir axara düşmüş-

dü. Yəni bütün günü başlamışdılar yalnız ölmək-dən danışmağa...

- ...Mən anama dimişəm, səni alacey mənimçün.

- ... Onda dənizə atarıq özümüzü. Mən bir dəfə bulvarda oynayanda topum suya düşmüşdü. İstədim dalyca tullanım, qoymadılar. İstəyirdim topumu qucaqlıyım, gedim asatrin tutmağa.

- Yox, dənizi neynirsən? Balıqçıların tilovuna ilişərsən, bir də onda xəbər tutarsan ki, Taza bazarda üç manatdan satıllar səni.

- Satsınlar da. Daha ananı bizə göndərməzsən, göndərərsən bir baş Təzə bazara, məni səninçün alsın. Olmasa, özün gəl al. Pulun yoxdu? Ala bilməzsən?

- Nöş almıram. Ölmürəm balıqçün. Alıb verərəm arvad axşam, qızardar, yiyərəm.

- Yox, qızartmağa vermə, at bir banka suyun içinə. Belə yaxşıdı...

Düzü, mən, bu qarşılıqlı münasibətlərin nə dərəcədə sevgiyə, yaxud eşqə yaxın olduğunu deyə bilmərəm. Bəlkə də buna başqa ad qoymaq lazım idi, bəlkə də elə əsl sevgi bu idi. Allah bilir. Hər halda, eşq məsələləri elə şeydi ki onları aqlın köməylə həll etmək olmaz. Necə ki rəhmətlik Füzuli demişdi:

Tədbir ilə eşq fayda verməz,

Tədbir diyari-eşqə girməz.

Bircə onu dəqiq bilirəm ki, Cəbrayılın onüçyaşlı qızı nə qədər xəstəfason olsa da, başa düşürdü ki, əminin yerini heç kim verməyəcək, heç kəs nə qədər uyumuş olsa da, saatlarla, hətta günlərlə oturub ona qulaq asan deyil, əmim də öz növbəsində başa düşürdü ki, uyub çorta gedəndə heç bir qız oturub onunçün cürbəcür qeyr-adi hadisələr danışmayacaq. Başqa sözlə desək, onlar biri-biri üçün əvəzsiz adamlar idilər.

Və bu əsgərlik məsələsi ortaya çıxanda, gözlənilməz ayrılıq perspektivi hər ikisini eyni qədər qorxutsa da, onların reaksiyaları müxtəlif olmuşdu: hələ yüngülcə dəm altında olan əmim heç nə fikirləşmədən o saat anasının üstünə cumub nişanlanmaq istədiyini bildirmişdi, Cəbrayılın qızının isə beyninə girmişdi ki, gərək yaxın beş-altı günün ərzində əmimi də götürüb bu dünyadan qaçıb getsin. Və bu gediş hardansa hündür bir yerdən tullanmaq vasitəsilə reallaşsa, daha gözəl olar.

Belə günlərin birində qız tullanmaq barədə xeyli danışib əminin başını xarab eləmişdi, axırda əmim ayağa durub demişdi ki, Qız qalasına çıxmağa halım yoxdu, gəl elə indi, Qırxpilləkanın üstündəki bu səkidən tullanaq aşağı.

Səkiylə aşağı meydançanın arası yeddi-səkkiz metr olardı və əmim qızdan cavab gözləmədən ora-

dan tullanmışdı, Cəbrayılın qızı da onun dalıya özünü aşağı atmışdı.

Hər ikisinin bəxti onda gətirmişdi ki, yaxın günlərdə evinin damını qırılmaq fikrində olan bir qonşumuz aşağıdakı meydançanın küncünə ordan-burdan tapıb gətirdiyi xeyli qır parçalarını yığmışdı və eşq fədailəri aşağı tullananda günün istisində saqqıza dönmüş qırın üstünə düşmüşdülər.

Hə, bir o qədər əzilməmişdilər. Qıza ümumiyyətlə heç nə olmamışdı. Dilxor halda qırın içindən çıxıb əl-ayağını yumaq üçün həyətlərinə qaçmışdı, lakin geri qayıdanda görmüşdü ki, əmim hələ də yumşaq qırın içindən çıxmaqçün əlləşir.

Əlbəttə, əmimin ayıq vaxtı olsaydı, bir o qədər çətinlik çəkmədən qır tayasının içindən çıxardı, lakin beyni dumanlı olduğundan, sinir hüceyrələrinin fəaliyyət sürəti də qat-qat aşağı düşmüşdü və uzun müddət vaxt lazım olmuşdu ki, hara və niyə düşdüyünü doğru-düzgün dərk eləsin.

Cəbrayılın qızı əl-ayağını yuyub geri dönəndə əmim hələ də vəziyyəti tam anlamamışdı, sonralar özünün dediyinə görə, həmin dəm elə güman eləmişdi ki, bir sürü zənci qızının içindədi və bu qara qızlar istidən o qədər tərləyiblər ki, bütün bədənləri yapışqana dönüb, qazanda yanmış verməşillər kimi yapışıqlar bir-birinə, nə başları bilindir, nə də

ayaqları. Həmin dəm əmimə ən təəccüblü gələn işə bu zənci qızlarının qır iyi verməsi olmuşdu, fikirləşmişdi ki, yəqin Afrikadakı neqr arvadlar da, bizim dağlılardan qırçılıq sənətini öyrəniblər və indi də ərlərini işə yola salandan sonra, bütün günü evlərinin damlarını qırılmaqqla məşğuldular.

Əmimin yumşalmış qır topasının içində nə qədər qalmasını dəqiq heç kim bilməmişdi, məlum olan işə o idi ki, məhəllə uşaqlarından biri onu bu vəziyyətdə görüb birtəhər dartıb qırın içindən çıxartmışdı və sürüyüb dalandakı su kranının başına gətirmişdi.

Əmim yuyunub özünə gələndən sonra nə qədər çalışsa da, qır topasının içinə necə düşdüyünü yadına sala bilməmişdi, Cəbrayılın qızı da ona heç nə deməmişdi.

...Beləliklə, qızın ilk cəhdi uğursuzluqla nəticələnmişdi.

Ertəsi gün yenə də əmimə "qrev" edib onu uydu-randan sonra, qız ordan-burdan xeyli danışmışdı, nəhayətdə təklif eləmişdi ki, gedək özümüzü 5 nömrəli tramvayın altına ataq.

Yenə də əmim yellənə-yellənə düşmüşdü qızın qabağına, lakin yenə də lazımı nəticə əldə edilməmişdi, gurultuyla gələn tramvayın qabağına atılan kimi bir saniyənin içində əmimin beyninin dumanı dağılmışdı və özünə gəlib geri sıçramışdı, ilk ağına

gələn də o olmuşdu ki, tramvayın sürücüsü bilə-bilə onu basmaq istəyir. Bərk hirslənən əmim tramvayın dalıyca qaçıb açıq qapıdan özünü içəri salmışdı, sürücünü elə tramvayın içindəcə basıb döymüşdü.

Hər iki hadisə zamanı əlbəttə ki, heç kim əminin yanında dolaşan on-onikiyaşlı uşağa fikir verməmişdi, hər şeyin səbəbkarı əminin uymağı elan edilmişdi, qonşular demişdi ki, eybi yox, uşaq onsuz da bu gün-sabah əsgər gedir, qoy doyunca uysun, qayıdandan sonra yəqin ki, ağıllanar, uymağı da tərgidər (məhəllə uşaqları doğrudan da əsgərlikdən tamam dəyişmiş, kişiləşmiş halda qayıdırdı və çoxu da əsgərlikdən sonra uymağın daşını birdəfəlik atıb adam olurdu).

Lakin Cəbrayılın qızı da bunu anlayırdı. Nə qədər "xəstəfason" olsa da, başa düşürdü ki, əmim də əsgərlikdən gələndən sonra o birilər kimi uymağın daşını atacaq və belə olsa, bu məhəllədə daha heç kim onunla oturub saatlarla söhbət etməyəcək. Onunçün də necə olur-olsun, əmimi uydurub öz xəstə xəyallarının içində əbədi saxlamaq istəyirdi. İlk cəhdləri uğursuzluqla nəticələnsə də, qız ruhdan düşməmişdi, çünki qarşıda hələ üç-dörd gün vardı. Üç-dörd günə isə çox şey eləmək mümkün idi. Və edəcəkdi də, əgər yenə də nənəm məsələdən duyuq düşüb işə qarışmasaydı...

Əslində, son günlərdə, əminin başına bu əcaib hadisələr gələndə nənəm barmağını dişləmişdi, elə bil arvadın ağına gəlmişdi ki, gədənin yuxarı səkidən yerə yıxılmağı da, az qala tramvayın altına düşməyi də səbəbsiz deyil, burada şübhəsiz ki, Cəbrayılın o pişiyə oxşayan qızının barmağı var.

Əminin özündən dəqiq nəsə öyrənmək mümkün bir iş idi, həmin günlərdə onun atasının adını da soruşsaydılar, yəqin ki, doğru-dürüst cavab verə bilməzdi. Çünki hərbi komissarlıqdan çağırış vərəqəsi gələn gün Cəbrayılın qızı Orta Asiyadan atasının gətirdiyi antiqə türkmən nəşəsindən bir ovuc oğurlayıb saxlamışdı və istəyəndə əmimə "qrev" eliyirdi, o da bir neçə gün idi ki, səhərdən axşamacan dəm üstündə olurdu. Həm də əgər əvvəllər həya-abır xətrinə gizləndə uyurdusa, çağırış vərəqəsi gələndən sonra heç nəyi gizlətməyə ehtiyac görmürdü. Elə həyatın ortasında oturub yeddi-səkkiz dənə "Kazbek"i şeylə doldurub cibinə qoyurdu, gecə düşənəcən bala-bala tüstülədirdi.

-Əybi yox, - babam onu bu vəziyyətdə görəndə nənəm demişdi - tifi üç-dörd günə əsgər gedir. Allah kərimdi, gələnnən sonra o cavannar kimi belə şeylərin daşını atar. Qoy qurdunu öldürsün.

Əlbəttə, babam hiss eləməirdi ki, məsələ təkcə qurd öldürməkdə deyil, arada başqa söhbətlər var.

Bəli, əmimin suallara cavab vermək haləti olmasa da, nənəm məsələnin mahiyyətini təxminən anlamışdı və yubanmadan hərəkət etmək qərarına gəlmişdi...

- Cəbrayılın qızı yenə nərd oynamağa həvəs eliyir? - ən əvvəl dalandakı skamyada oturub bekarçılıqdan mürgüləyən babama yan alaraq soruşmuşdu.

- Həri. Ancaq məndə hövsələ hərdeydi ki, oturma xırda uşağa nərd oynamaq öyrədim - babam əllərinin üstünə daraşmağa başlayan qarışqaları yerə çırpıb cavab vermişdi.

- Öyrət də. Onsuz da bekarsan. - Nənəm babamı yola gətirmək üçün nəsə bir bəhanə axtarmağa başlamışdı, nəhayət, dalandakı tut ağacından sallanan boş yelləncəyi görcək söhbətini davam eləmişdi - Neçə vaxtda fikir verirəm, qız yaman bərk yellənir o kəndirdə. Allah eləməsün, bir gün sürüşüb eliyər, ya da ip qırılar, yerə deyib baş-gözünü partdadar.

- Hə, mən də neçə dəfə acıqlanmışam. Ancaq qulaq asmır. Köpeyin qızı elə bil samalyot sürür - babam təsdiq eləmişdi.

- Elə onun üçün deyirəm ki, otur ona nərd oynamağı öyrəd. Qoy başı qarışsun, o ipdə çox yelləməsün. Başına bir iş gələr, günahı düşər üstümüzə. Axı o kəndiri bizim gədə asıb ordan.

Babam bir də çönüb ağacdan sallanan yelləncəyə baxmışdı və deyəsən nənəmin dedikləri onun ağına batmışdı.

- Düz deyirsən. Allah eləməsün, ordan yıxılsa, heç yaxşı olmaz. Əybi yox, gələndə çağırıb öyrədə-rəm nərd oynamağı.

Nənəmin bu hərəkətinə şahmat oyunu prizmasından baxsaq, belə çıxır ki, arvad düşmən vəzirinin diqqətini gənc zabitdən yayındırmaq üçün qoca fili irəli vermişdi.

Dediyinə əməl eləmişdi babam. Cəbrayılın qızı bir-iki saatdan sonra yenə bizim dalana gəlib yelləncəyinə minmək istəyəndə babam nərtdaxtanı çıxartmışdı və qızı yanına çağırıb sözünü demişdi.

Qız babamın təklifini eşidən kimi əvvəlcə bir neçə saniyə susmuşdu, başını yuxarı qaldırıb damda quş uçurdan əmimə baxmışdı və tərəddüdlə də olsa, razılıq vermişdi. Beləcə, qızcığaz nərd oyununun sirlərinə vəqif olmaq üçün babamla üzbəsurət oturmuşdu və dərs başlanmışdı. Əlbəttə, nərdi öyrənmək bir o qədər də asan iş deyil, ələlxüsus on iki-on üç yaşında bir uşaq üçün. Gərək bütün diqqətini nərtdaxtanını üstündə cəmləşdirəsən ki, əslində nənəmin istədiyi də bu idi.

Düzdü, dərsin ilk yarım saati ərzində Cəbrayılın qızı gözünü damdan çəkməmişdi, ara-sıra oğrun-

oğrun əmimin uçurduğu quşlara baxmışdı. Elə bil onun nə vaxt aşağı düşəcəyini gözləyirdi. Ancaq bir saatdan sonra oyuna elə aludə olmuşdu ki, gecə düşənəcən babamdan əl çəkməmişdi, kişini hətta rahatxanaya getməyə də qoymamışdı. Oyun deyəsən qıza o qədər maraqlı gəlmişdi ki, əgər hava qaralandan sonra babam zərlər əlində, oturduğu yerdə mürgü döyməyə başlamasaydı, elə səhərəcən oturub kişiylə tası tasa calıyaçaqdı. Beləliklə, Cəbrayılın qızı bütöv bir gününü nərd oyununu öyrənməyə sərf etmişdi ki, bununla da haqqında danışdığımız hadisələrin gedişatına ümumi nəzarəti müvəqqəti də olsa əldən vermişdi, pusquda durmuş nənəmsə yubanmadan təşəbbüsü ələ almışdı.

Ən əvvəl arvad onu eləmişdi ki, əmimçün naharra xingal bişirmişdi, yanına da bir kasa soyuq, sarımsaqlı qatıq qoymuşdu. Əlbəttə ki, sarımsağını çox tökmüşdü. Əmim nahar edəndən sonra soyuq qatığın və sarımsağın təsirindən bir az özünə gəlmişdi, beyninin dumanı dağılmışdı və nənəm o saat onun başının üstünə alıb razı salmışdı ki, elə günün bu gün kəndə getsin.

- ...Yaxşı döyül, inciyəllər. Get bir kənddəki qohum-əqrabanı gör, oların da sağollaş. Sonra deyəllər ki, şəhər uşağıdu, bizi beyənmir, yuxarıdan aşağı baxır.

Əmim etiraz eləməmişdi, şapkasını başına qoyub fit çala-çala dalana çıxmışdı, əvvəlcə tut ağacından asılan yelləncəyin boş olmasına təəccüblənmişdi, ancaq bu tərəfə çönəndə Cəbrayılın qızının babamla nərd atdığı və zərlərin üstündə böyük qızğınlıqla mübahisə etdiyini görüb xeyli gülmüşdü, nəhayət üzünü çevirib yenə də fit çala-çala küçəyə çıxmış, üzə aşağı, dayanacağa tərəf düşmüşdü ki, tramvaya minib Sabunçu vağzalına getsin, sonra da elektrik qatarıyla kəndə yol alsın.

Pəncərədən onun ardınca baxan nənəm yalnız əmim qaça-qaça özünü arxa qapıdan tramvaya salandan sonra rahat nəfəs almışdı. Arvad arxayın idi ki, gədəni kənddən elə-belə buraxmayacaqlar, əsgər getməyi səbəbindən onu qonaq çağıracaqlar, qoyun kəsəcəklər, məclislər düzəldiləcək, qisası, oğlanın üç gün ərzində başı qarışıq olacaq.

Doğrudan da elə olmuşdu, əmim əsgər gedəcəyi gün səhər özünü evə güclə çatdırı bilməmişdi...

Bəs bu üç gün ərzində Cəbrayılın qızı neyləmişdi? Nərdtaxta arxasında oturduğu gün və onun ertəsi qızın fikri-zikri yalnız zərlərin yanında olmuşdu, hətta evlərindən bir qazan qovrulmuş günəbaxan tumu da gətirmişdi ki, oynaya-oynaya çırtlasın və yalnız ikinci günün axşamı, oyun zamanı söhbət

əsnasında babamın ağzından çıxmışdı ki, sabah səhər gədənin vaxtı çatır, əsgər getməlidir. Kəndə gedib ki, qohum-əqrabaynan sağollaşsın.

Bunu eşidən qız bir anlıq əl saxlamışdı, elə bil, qeyri-ixtiyari başını çevirib yuxarı, əmimin damdakı quşxanasına tərəf baxmışdı və deyəsən yalnız həmin vaxt xatırlamışdı ki, bu iki gündə bircə dəfə də əmimin səsinə eşitməyib.

Yavaşca soruşmuşdu ki, bəs nə vaxt qayıdacaq? Babam da cavab vermişdi ki, yaqın sabah səhər tez-dən gələr, şələ-küləsini yığıb gedər vayenkamata.

Qız zərləri səliqəylə nərduxtanın kənarına qoymuşdu, burnundakı xırda sızığı qaşayıb qəribə şəkildə gözlərini döymüşdü və bir neçə dəqiqə hərəkətsiz oturub nəsə fikirləşmişdi, sonra heç nə demədən ayağa qalxaraq, gedib yelləncəyinə çıxmışdı, özü də bu dəfə əvvəlkindən fərqli olaraq oturmuşdu, ayaq üstə dayanıb yellənməyə başlamışdı...

- A bala, yavaş ol, indi bu saat o budağ sınıb düşəcəy yerə... - Bir neçə dəqiqədən sonra babamın gur səsi bütün daları başına götürmüşdü - adam balasısan, saxla o kəndiri, indi yıxılarsən, bir az yavaş yellən.

Babamın səsinə nənəm başını pəncərədən çıxartmışdı, görmüşdü Cəbrayılın qızı yelləncəyə minib

elə sürətlə yellənir ki, o boyda tut ağacı möhkəm Xəzri əsirmiş kimi cırıltıyla o yan-bu yana əyilir. Qeyri-ixtiyari nənəmdən də qışqırıq qopmuşdu.

- Vaxsey, indi xabın uşağı kəlləsi üstə deyəcəy yerə.

Qızsa heç nəyə fikir vermədən yelləncəyin sürətini var gücüylə artırır. Elə bil ki, göyə uçmaqçün, əmim demişkən, "razqon" götürürdü. Bir neçə saniyədən sonra qızın ayaqları artıq bizim ikimərtəbəli evin damına toxunurdu və əgər yelləncək ağacdan yox, boş havada bərkidilmiş bir trubadan asılısaydı, Cəbrayılın qızı bu saat böyük sürətlə fırlanan "ventilyator"a dönmüşdü...

Nənəmlə babamın səsinə əvvəlcə dalandakı qonşular çıxmışdılar, hay-küy məhəlləni başına götürmüşdü, sonra kimsə Cəbrayılın evinə xəbər aparmışdı, az qala bütün məhəllə cırıltıyla o yan-bu yana əyilən tut ağacının başına yığılmışdı. Vay-şüvən səsləri biri- birinə qarışmışdı. Lakin qızın heç nə vecinə deyildi, elə bil öz aləmindəydi və gözü bu saat böyük sürətlə yaxınlaşıb-uzaqlaşan səmadan başqa heç nə görmürdü.

Qonşular bir neçə dəfə yelləncəyə yaxınlaşmağa cəhd eləsələr də, bir şey alınmamışdı, qorxmışdular ki, əl atıb kəndiri tutsalar, qız özünü yelləncək-də saxlaya bilməz, başı üstə asfalta dəyib tikə-tikə olar. Yalvar-yaxarın da təsiri olmurdu, qız elə bil

heç nə eşitmirdi. Eləcə dəli bir sürətlə yelləncəkdə fırlanır, hərdən də tamaşaya yığılmış camaata acıq verirmiş kimi, sərsəm çığırtilar qoparırdı.

Bütün məhəllə camaatı durub vahimə içində bu qəribə səhnəyə baxırdı. Qız isə yellənirdi, ağacın budağı cırıldıyırdı, qızın ayaqları dama toxunurdu, özünü bir az da bərk itələyirdi, sürətini artırırdı.

Bu səhnə nə qədər çəkdi, beş dəqiqə, on dəqiqə, bəlkə bir saat, bunu heç kim hiss eləməmişdi. Qonşular nəfəsini içinə qısıb, elə bil, bu saniyə, bu an, qızın yelləncəkdən kəlləmayallaq olacağını gözləyirdi...

Yalnız qəfildən camaatın arxa cərgəsindən gələn boğuş bir səs bu vahiməli sükutu pozmuşdu.

- Sən öl, bu saat qız göyərçin kimi uçacey - bunu əmimin "Kazbek" dostlarından olan Quşbaz Səlim demişdi. - Ətağa cəddi, düz diyirəm. Bu saat kəndir qırılsa, qənəd açıb uçub gedəcək.

Quşbaz Səlimin bərkdən dediyi bu sözə bənd imiş kimi, Cəbrayılın qızı yelləncəyin üstündə quruyub qalmışdı, nə fikirləşmişdisə, sürəti yavaş-yavaş azaldıb, nəhayət yerə tullanaraq, gəlib düz Səlimin qabağında dayanmışdı və onun gözünün içinə baxaraq demişdi.

- Yox, mən tək heç yerə uçmayacam.

Və heç nə başa düşməyən camaatın arasından si-
vişib evlərinə getmişdi...

Ertəsi gün səhər tezdən qız yuxudan duran kimi anasının iki gün əvvəldən alıb evə qoyduğu nöyüt dolu şüşəni götürüb həyət qapısına çıxaraq gözləməyə başlamışdı. Anası bu nöyütü almışdı ki, qızının başını onunla yuyub bit-sirkəni təmizləsin, onunçün də qızın həyət qapısının qabağında dayanıb şüşədəki nöyütü öz başına tökməyini görəndə təəccüblənməmişdi, fikirləşmişdi ki, yəqin uşaq ona əziyyət verməməkçün özü başını nöyütlə yuyur, bit-sirkəni təmizləyir. Lakin qızın qəfildən kibrit çəkərək öz başına yaxınlaşdırmağını görəndə arvadın qorxudan az qala dili tutulmuşdu, nəse dərk edənə qədər görmüşdü ki, qızın bütün bədənini od tutub yanır...

Bu hadisə əmimin kənddən gəlib Cəbrayılın qapısının qabağından keçərək yuxarı - həyatimizə tərəf qalxdığı anda baş vermişdi. Deyəsən, qız bu nöyütü iki nəfər üçün nəzərdə tutmuşdu, onunçün də qapının ağzında dayanıb gözləyirmiş.

Lakin aramla yuxarı qalxan əmimin gözlərinə diqqətlə baxanda, orada nə görmüşdüsə, xoşuna gəlməmişdi, heç salam da verməmişdi, qəfildən arxasını ona çevirib kibriti başına çəkmişdi.

Nə görə bilərdi ki, əmimin gözlərində? Yəqin onun ayıq olduğunu görmüşdü və ağına gəlmişdi ki, bir neçə saatdan sonra əsgər gedir, bu qısa vaxtda isə macal tapıb onu öz xəstə xəyallarına çəkib gətirə

MÜNDƏRİCAT

OXUNMASI VACİB OLMAYAN MÜQƏDDİMƏ	5
BİRİNCİ FRAQMENT	25
İKİNCİ FRAQMENT	48
ÜÇÜNCÜ FRAQMENT	74
DÖRDÜNCÜ FRAQMENT	98
BƏŞİNCİ FRAQMENT	130
ALTINCI FRAQMENT	194
YEDDİNCİ FRAQMENT	239

Əmim danışırdı ki, əsgərlikdən gələndən sonra, bir neçə dəfə şəhər içində Cəbrayılın qızına oxşayan qız görmüşdüm, amma dəqiq bilməmişdim ki, odu, ya uzaqdan başqasını ona oxşatmışam, hər dəfə də iş elə gətirmişdi ki, yaxına getməyə imkan tapmamışdım, ya qız camaata qarışıb gözdən itmişdi, ya tramvaya minib getmişdi...

Məhəllədə Cəbrayıldan qalansa bircə o əncir ağacı olmuşdu. Ağac isə ta bu yaxınlara qədər Qırxpilləkanın sağ tərəfində, xarabalıqların içində dururdu. Yalnız beş-altı il bundan qabaq, yeni göydələnlər qaldırmaqçün o tərəfləri buldozerin ağzına verəndə, o əncir ağacını da köklü-köməkli çıxartdılar, "Kamazın" belinə qoyub, aparıb harasa tulladılar getdi.

BİRİNCİ KİTABIN SONU

*Ən yeni
ədəbiyyat*

seriyasında kitabları
nəşrə hazırlanan
YAZARLAR

Seymur
Baycan

Əli
Əkbər

Azad
Yaşar

Qan Turalı

Nərmin
Kamal

Cavidan

